ISSN 0207—642 X

ЫЛДЫЗ

3

1988

ЫЛДЫЗ

ЭКИ АЙЛЫКЪ
ИЧТИМАИЙ-СИЯСИЙ
ВЕ ЭДЕБИЙ-БЕДИИЙ
ЖУРНАЛ

Озьбекстан ССР Языджылары бирлигининъ органы

3

1988

Майыс

Июнь

ДОКЪУЗЫНДЖЫ
СЕНЕ ЧЫКЪУВЫ

Баш редактор

Айдер ОСМАН

Редколлегия:

Шамиль АЛЯДИН
Сервер АРИФОВ
Аблязиз ВЕЛИЕВ
Аскъад МУХТАР
Борис ТИХОМОЛОВ
Зарема ТРАСИНОВА
Нузет УМЕРОВ
Миад ХАКИМОВ
ЧЕРКЕЗ-АЛИ
(баш редакторнынъ муавини)
Урие ЭДЕМОВА

Месуль секретарь
Риза ФАЗЫЛ

КРЫМСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ИНДУСТРИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
ИНСТИТУТ
БИБЛИОТЕКА

Гъафур Гъулам адына эдебият ве саньат нешрияты.

МУНДЕРИДЖЕ

СССР ЯЗЫДЖЫЛАРЫ БИРЛИГИ ИДАРЕСИНИНЪ ПЛЕНУМЫ

Чокъ миллетли бирдем эдебият 3

Озьбекстан ССР Языджылары бирлиги идареси президиумынынъ реиси Адиль Якъубовнынъ чыкъышы 5

«Йылдыз» журналынынъ баш редакторы Айдер Османнынъ чыкъышы 7

РУСТЕМ АЛИ. Бурулышта. Роман 10

ЧЕРКЕЗ-АЛИ. «Никита багъчасы»нда. Узакътан бир сес келе. Шиирлер 52

ШАМИЛЬ АЛЯДИН. Керванлар келип кечкен сонъ 54

ПУБЛИЦИСТИКА

АДЖИ-АБЛА ЭМИРОВ. Бизим къуветимиз — халкълар достлугъында 73

ШУКРИ АППАЗОВ. Сёзге изин... Акъсыз унутылгъан сёзлер. Таныр олурмызмы... Шиирлер 78

ЭНВЕР КЪАФАДАР. Ана топракъ. Нечюн къайтып, яр, кельмединъ. Салынджакъ. Яр къапысын ачкъанда. Шиирлер . . . 79

РЕФАТ ЧАЙЛАКЪ. Шинель. Челик ат устюнде. Агъыр куньлер. Корьсейдинъ... Шиирлер 80

УРМУС КЪУТУБ-ЗАДЕ. Сеслен, меним Асаным! Шиир 82

ШЕВКЕТ ОСМАНОВ. Энди акъшам эди. Шиир 83

ЭРВИН УМЕРОВ. Омюр копчеги. Повесть 84

ЭДЕБИЙ-МЕДЕНИЙ АСАБАЛЫГЪЫМЫЗ

РИЗА ФАЗЫЛ. «...Шаир намын эль сакълар» 109

ЗИЯДИН ДЖАВТОБЕЛИ. Садыкъ меслекдешим ве достум . . . 114

ТЕНКЪИД ВЕ ЭДЕБИЯТШНАСЛЫКЪ

ИСА АБДУРАМАН. Эсерлерде девир руху сезилип турсын . . . 120

ШЕРЬЯН АЛИЕВ. Шиириетте акъикъат сеси 127

БАЛАЛАР ИЧЮН

МУСТАФА ИФРАИМ. Къозу. Шиир 131

ИБРАИМ СЕИТАБЛАЕВ. Агъа-къардаш. Тербиели бала. Шиирлер 131

СУБХИ ВАПИЕВ. Сайылар. Эрке Яшар. Асанчыкъ. Шиирлер . . 132

ХАЙЫРЛАЙМЫЗ!

Отькюр ве адалетли къалем саиби 133

УСЕИН КУРКЧИ. Сёз бирикмелери 134

ФЕВЗИ АЛИЕВ. Алиме. Нота 139

© «Йылдыз», 1988

СССР Языджылары бирлиги идаресининъ пленумы.

ЧОКЪ МИЛЛЕТЛИ БИРДЕМ ЭДЕБИЯТ

Джемиетимизни гъайрыдан къурув киби месулиетли девирде языджылар тешкилятларынынъ ишлери хусусан мureккеплешти. Бу ишлер арасында биринджи дереджели вазифе де бар. Бу вазифе эдебиятымызнынъ чокъ миллетли экенини къадирлемекнен багълыдыр.

СССР Языджылары бирлиги идаресининъ март айында Москвада олып кечкен пленумында шу вазифе музакере олунды. Пленумда «Миллий мунасебетлерни мукеммеллештирюв, гъайрыдан къурув ве совет эдебиятынынъ вазифелери» деген мевзуда СССР Языджылары бирлиги идаресининъ биринджи секретары В. В. Карпов доклад япты. О языджылар тешкилятларынынъ ишлерини, чокъ миллетли эдебият инкишафынынъ шимдики девирдеки тенденцияларыны талиль этти. Бутюн къардаш республикалардаки языджылар миллий медениетни, ана тилини, миллий алякъаларны инкишаф эттирюв проблемаларынен джиддий огърашаяткъанлары къайд этильди.

Мемлекетимизде къардаш халкълар эдебиятларыны пропаганда этювге, интернациональ тербиеге, медениетлернинъ бири-бирини иджадий зенгинлештирюв проблемаларына дикъкъат артты. Бу саада чокъ ишлер япылды.

Бутюн республикалар языджыларынынъ джемиет аятыны янъартувда фааль иштирак этюв истеги яратыджылыкъ мейданында публицистика рухуны къуветлендирди, социалистик алий макъсадларны пекитюв огърундаки куреш джошкъунлыгъыны арттырды. Даа бир муим меселе — тарихкъа, даа догърусы, тарихий акъикъаткъа умумий меракънынъ артувынен багълыдыр. Биз эпимиз буны диалектик тарзда анъламакъ керекмиз. Айны вакъытта биз кечмишке, шу джумледен эдебий кечмишке субъектив, бир тарафлы къыймет кесюв алларына, маневий къыймет-лернинъ ольчюсини гъайрыдан бакъып чыкъув огърундаки арекетлерге расткельмектемиз. Партия бизни там акъикъатны язмагъа, эсассыз оларакъ къараламадан ве ялдызламадан олгъаны киби язмагъа давет этмекте.

Совет ватанперверлиги революциянынъ буюк гъалебеси, бизим энъ буюк зенгинлигимиздир. О миллетчилик ве шовинизмнинъ эр анги корюнишлерини къатиен ред эте. Шимдики девирде миллий сиясет — бутюн джеэтлери назарий ве амелий тарзда кениш огренювни талап этиджи мureккеп меселедир. Ашыкъчанлыкънен чыкъарылгъан хулясалар, яхшы тюшюнмеден япылгъан арекетлер буюк зарар кетире билелер. Бу ерде языджынынъ сёзю, онынъ сиясий пишкинлиги, акъикъий интернационализмнинъ там маиетини анълап иш корюви пек муимдир.

Совет халкъларынынъ достлугъы къыйын сынавлардан кечти, барышыкъ ве дженкявер эмекте буюк семерелер берди. Буларнынъ эписи тек бизге дегиль, душманларымызгъа да белли. Гъарпта достларымызнен берабер душманларымыз да бар экени, олар халкъларымызнынъ достлугъыны бозмагъа, миллетчилик дуйгъуларыны къызыштырмагъа ве бойледже совет адамларынынъ кучь-гъайретини икъти-садий ве социаль вазифелернинъ эдасындан четке чыкъармагъа ынтылаяткъанлары кимсе ичюн сыр дегиль. Бунынъ ичюн языджы сёзюнинъ тесир кучю, тербиевий эмиети артмакъта.

КПСС Меркезий Комитетининъ февраль Пленумында М. С. Горбачев шойле деди: «Бизим медениетимизнинъ чокъ миллетли олувы — онынъ аджайип хусусиетидир. Бу акъта биз адет олып къалгъаны киби лакъырды этип алышкъанмыз, амма оны кереги киби къадирлемеге даа алышмадыкъ. О — бизим гъает агъыр сынавлардан кечкен къардашлыгъымызнынъ ве тувгъанлыгъымызнынъ эсасыдар... Биз миллий медениетлернинъ илериде даа сыкъы алякъаларына, озьара зенгинлешювине, юкселювине ве чечекленювине бутюн чарелернен ярдым этмек керекмиз».

Шуны даима акъылда тутмакъ керекмиз ки, СССР тарихта биринджи олып, халкъларны интернационализм ве достлыкъ принциплери эсасында социалистик девлетке бирлештирди. Бу тарихий гъалебени Коммунист партиясы биринджи олып амельге кечирди, о инсанлыкъ инкишафындаки бу прогрессив концепцияны назарий джеэттен ишлеп чыкъты ве амелий джеэттен омюрге кечирди.

Бизим джемиетимиз миллий медениетлернинъ инкишафыны озь ёлуна ташлап къоялмай, бизим гъаемиз ве ахлякъымызгъа уймагъан алларгъа ёл берип оламай. Ачыкъ айтмакъ керек ки, миллий-интернационалъ проблема боюнджа марксчалениндже методологиядан тайпынгъан языджылыкъ публикациялары да пейда олды. Базы эдиплер исе аятнен багълы олмагъан белли формулаларны, ибарелерни текрар чайнавнен проблеманы айдынлатаджакъ олдылар. Умумен, якъын вакъытларгъадже миллий мунасебетлерде къызгъынлыкълар, дуйгъуларнынъ ташувы ве оларнынъ себеплери акъкъында кескин публицистик, догъру ве ачыкъ язмакъ адет дегиль эди. Бу акъта язмакъ адет дегиль, атта рухсет биле этильмей эди. Чюнки кимдир эр кес ичюн меселени чезген: бу халкълар достлугъына кедер эте экен.

Музакерелерде бутюн республикаларнынъ векиллери иштирак эттилер. Оларнынъ чыкъышларында халкълар достлугъы — мемлекетимизнинъ энъ буюк байлыгъы, саадетимизнинъ эсасы, алий коммунистик макъсадларгъа иришювнинъ темели, деген фикирлер къайд этильди. Совет эалиси ичюн, языджы ичюн озюнинъ бутюн акъыл-идракини ве къальб араретини, бутюн истидадыны совет адамларынынъ къардашлыгъыны пекитювге, несиллерни совет ватанперверлиги ве социалистик интернационализм рухунда тербиелемеге багъышламакътан да юксек ве алиджеиап вазифе ёкъ.

Ашкярлыкъ шараитинде бутюн мемлекетни демократиялав ичюн курешнинъ буюк месулиети сёз усталары узерине тюше. Акъикъий интернационализм ве совет ватанперверлиги бу курешнинъ маневий негизи, маневий къануны олмакъ керек. Гъайрыдан къурув ве демократиялав процессинде языджыларнынъ мемлекет ичюн аятий муим меселелерни идрак этювдеки гражданлыкъ джесарети кеттикче ачыкъ ве айдын корюнеяткъаны пленумда айрыджа къайд этильди.

Ильмий-тарихий дюньябакъышны шекиллендирюв, экология проблемалары, медений зенгинликлерни сакълав ве чокълаштырув меселелери республикалар эдиплерининъ бирликли гъайретлерини талап эте.

Интернационалъ алякъаларгъа мунасебет, сонъки онйыллыкъларда первасызлыкъ, назик меселелернинъ устюни орьтюв, шимдики джемиет вакъиаларыны усттен талиль этюв бельгиси алтында шекилленди. Бойле мурекеп меселелерни чезювде келиши гузель иш корьмек, ис-дуйгъуларны къызыштырувгъа ёл бермемек, халкъларнынъ интернационалъ бирлигине азачыкъ олса да зарар кетирмеси мумкюн олгъан эр анги арекетлерге ёл бермемек керек.

Бир бакъышта бизим эдебиятымызда да нелердир олаяткъан киби корюне. Лякин тек корюне, асылында языджыларымыз яшагъанлары киби яшайлар, язгъанлары киби язалар, аятнынъ реаль перспективаларыны ачыкъ корьмейлер. Бутюн эдебиятымызны тамырындан гъайрыдан къурувгъа ве бутюн эдебий фаалиетимизни яхшылаштырувгъа догърултылгъан темелли тедбирлер корьмек керек. Шимдики девир эдебияты янъы мундериджени ифаде этмек, аятымыздаки вакъиаларны там косьтермек керек. Эдебиятымызда чешит тесадюфлернинъ огюни алгъан, бедиий зайыф эсерлернинъ огюни къапаткъан бир механизм ёкъ. Умумлештириледжек, мисаль этип косьтериледжек эсернинъ озю олмагъаны ичюн бу акъта лаф да олмай. Эбет, бу механизм тенкъид олмакъ керек. Дигер эдебиятларда акъсыз оларакъ унутылгъан адамларнынъ адлары тиклене, эсерлери басыла, терджиме олуна. Бизим ичюн бу саа да бир къыртыш олып тура. И. Гаспринский акъкъындаки макъале «Звезда Востока» журналындан алып басылды ве бунынънен ишлер токътады. Энди Гаспринскийнинъ озь эсерлерини топламакъ ве нешир этмек керек.

Публицистика — дженкявер жанр. Дигер эдебиятларда эдиплер бедиий эсерлер язувны токътатып, публицистикагъа кечтилер, чюнки бу жанр девирнен багълы. Онынъ проблемалары беклеп турмай. Айтыладжакъ фикирлер озь вакъытында, саатинде айтылмакъ керек. Бизим языджыларымыз не акъта тюшюнелер? Ёкъса, язмакъ ичюн проблема, меселе тапып оламайлармы? Насылдыр косьтеришлерни, къарарларны беклеп отурмайып, эдебияткъа, журналистикагъа аит адамларнынъ эписи озь активликлерини арттырмакъ кереклер.

СССР Языджылары бирлиги идаресининъ бу пленумында Озьбекстан ССР Языджылары бирлиги идареси президиумынынъ реиси Адиль Якъубов ве «Йылдыз» журналынынъ баш редакторы, Озьбекстан Языджылары бирлиги къырымтатар эдебияты Советининъ реиси Айдер Осман чыкъышта булундылар. Шу эки нуткъны дикъкъатынъызгъа теклиф этемиз.

Озьбекстан ССР Языджылары бирлиги идареси президиумынынъ реиси Адиль Якъубовнынъ чыкъышы

Керчегини айтаджакъ олсам, сонъки вакъытларда къомшу улькелерге, къардаш республикаларгъа пек бараджагъымыз кельмей. Чюнки ёл азабыны чекип барасынъ, эски танышларнен, достларнен корюшесинъ, эдебий журналлардаки янъылыкълар, эдебий процесстеки денъишмелер акъкъында сорайджакъ олып энди агъыз ачкъан вакъытынъда, апансыздан санъа суаль берип башлайлар: «Сонъ, «акъ алтын» диярында даа къайсы кит авгъа илинди?» Корюшювде ким олса да, москвалы достунъмы, молдавиялы я да къазахстанлы зенаатдашынъмы, санъа айны суальни берелер. Табиий ки, абдырайсынъ, не дейджегинъни бильмей къыйналасынъ, кимерде ойле ола ки, къардашынъынынъ суалине джевап оларакъ: «Не, сизинъ якъларда алем гулистанмы?», — дейджегинъ келе. Иште, кендинъни тутасынъ, итимал, эр биримизде интернационализм саесинде шекилленген озьара урьмет ве итирам дуйгъусы онынъ джаныны агъыртмагъа имкян бермей.

Догъру, шимди бутюн мемлекетте гъайрыдан къурув процесси кетмекте, демек истейим ки, базы макъалелер не къадар агъыр олса да, итираф этмей чаре ёкъ. Бу адджджы лафларны айтмакъ керек. Чюнки озь эвинъни чешит чёплюклерден, писликлерден темизлемек эр кимнинъ боюн-борджу. Шай исе де озь халкъынъ башына тюшкен бу мусибет акъкъында ойлагъанда истегинъден тыш оларакъ, козьлеринъ яшлана, юрегинъ къан ола. Адамгъа шусы элем эте ки, не о дургъунлыкъ девиринде эм озюмизнинъ, эм меркезий матбуатнынъ саифелеринде республика шерефине алгъышлар ягъылып тургъан вакъытта, не шимди, яни алтынларгъа комюлип яшагъан ве озь халкъынынъ башына нидже кульфетлер кетирген орьтюли миллионерлернинъ устълери ачылып, адалет нокътаи назарындан амансызлыкънен къараланаятъкъан бир вакъытта, монокультура азабыны чекип, зеэрли химикатлар башына къасыргъа киби ягъса да, кетменини ташламагъан койлю ве онынъ заметли эмеги нетиджесинде отуз яшына кирмеден къартий киби къартайып къалгъан къарысы, я да мектепке барып илим огренеджеги ерине окъув йылынынъ аман-аман ярысыны памукъ тарласында чалышып кечирген, чалышкъанда да Совет Конституциясында ясакъ этильген балалар эмегининъ аджыныкълы «нумюнесини» косьтерип чалышкъан, асылында суеги даа къатмагъан огълу я да къызы, алий мертебели къуветлилер тарафындан тапталгъан, акъаретленген, хорлангъан бу адамлар, языкълар олсун ки, шимдигедже не республика ве не де меркезий матбуат саифелеринде корюнмейлер. Бу гъарип ве замет чеккен койлю де, онынъ тыным бильмеген къарысы да, балачагъасы да эп озь дертлерине озьлери къавурылып, озьлерининъ кульфетлерине комюлип къалмакъталар. Гуя ки, къуветлилернинъ айын-оюнлары ичюн олар къабаатлылар. Албу ки, «халкълар атасы» Иосиф Виссарионович Сталин, памукъ боюнджа СССР империализм мемлекетлери огюнде озюнинъ мустакъиллигине иришмек керек, деп шиар ташлагъанда бу шиарны озь видджданий борджу оларакъ къабул эткенлер шулар эди де! Олар озьлери яшагъан багъ-багъчаларны, сынъырсыз джевизликлерни, ешиль яйляларны акътарып, сабий баланынъ козь яшлары киби ренки бир, тюсю бир, корюниши бир олгъан памукъ плантацияларына чевирмеге разы олгъанлар да шулар эдилер де! Олар, ана табиатнынъ саде юрекли эвлятлары олгъан бу пак инсанлар памукъ я да къаве монокультурасына багъланып къалгъан халкъ кет-кете озюнинъ эм медений, эм маневий истикъбалини гъайып этеджегини, монокультура эсаретинде эвлятларынынъ сагълыгъы бозуладжагъыны, башларына ахлякъий ве икътисадий теляфетлер ягъыладжагъыны, инсан вуджуды зеэрли химикатларнен шефкъатсыз тойдурылгъан сонъ, ахыр-сонъу шойле бир кунь келеджегини, о вакъытта атта несиль бозулып, генетик код вейран оладжагъыны о вакъытта хаялларына да кетирмеген эдилер. Мешум гъайыплар... Олар, «халкълар атасы» — Сталиннинъ косьтеришлерини тайпынмадан омюрге кечирюв саасында не къадар

къурбанлар бердилер. Бу, озьбек халкъынынъ совет интернационализмине ишанчы дегиль эдими? Олар ивановалы токъумаджыларны, ураллы маденджилерни, Камчатка балыкъчыларыны, ордумызны тюшюнип, къайгъырып иш корьгенлери ичюн де кендилерини феда этмедилерми? Памукъ тек икътисадий къыйметке дегиль, бельки гъает юксек стратегик эмиетке де малик олгъан махсулаттыр.

Мына, меним къаршымда тасвирий саньат абидеси булунмакъта. Онда къальблерни эеджанландырыджы манзара тасвирленген: Леонид Ильич Брежнев Озьбекстангъа Халкълар достлугъы орденини такъдим этмекте. Рессам буюк мукъайтлыкънен мафиянынъ алий табакъасыны озь эсерине ерлештирген: Брежнев, онынъ янында Рашидов, онынъ текяран артында Каримов, Адылов, Осетров, Орлов, Хван! Оларнынъ юзьлериндеки дуйгъулар шу къадар бири-бирине бенъзей ки, адам шашып къала, гуя Леонид Ильич, дургъунлыкъ девирининъ бабасы олгъан бу адам озюнинъ къыйметли эвлятларына козьбояв джлыкъ ичюн фатиа бермекте.

Бизден сыкъ-сыкъ сорайлар: «Я сиз эдиплер къайда эдинъиз? Койлю эр шейни корьсе де чаресизликтен сукют сакълагъан, я сизлер? Аджеба, сиз языджылар шу койлю къадар ачыкъкозь дегиль эдинъизми?»

Языкълар олсун ки, биз де эксериет алларда сукют сакъладыкъ, тек сукют сакъладыкъ дегиль, айры москвалы зенаатдашларымыз киби, бизлер де бу нишаретлерни алгъышладыкъ. Кимдир алданды, кимдир япылаяткъан бутюн ишлернинъ эписи халкънынъ сеадети ичюн япылмакъта деп ишанды, чюнки, сыр дегиль, къыйыш ишлернинъ эписи юксек партиявий шиарлар орьтюси алтында япылды. Амма акъикъат шундан ибарет эди ки, бу шиарларгъа ишанмай, койлюнинъ козьлериндеки мунълы кедерни анълагъан, онынъ дердини ис эткенлер де ёкъ дегиль эди. Абдулла Къаххар иле Макъсуд Шейхзаде шойлелерден эдилер. Эр анги тазыйыкъларгъа бакъмадан олар эдебиятымызнынъ шерефини-арыны къорчаладылар, онынъ виджданы олып къалдылар.

О йылларда Шухрат, Шукрулло, М. Асим, А. Арипов киби бир чокъ корюмли эдиплер чокъ замет чектилер. Т. Пулатовнынъ эр бир янъы эсери республикада менфий фикир догъура эди: насыл олды да языджы республиканынъ чечекленген аятына леке тюшюрди? деп весвеселене эдилер.

Шимдики бурулыш девиринде, языджы озь халкъынынъ агырылары акъкъында дос-догъру айтмакъ керек олгъан вакъытта, бизим бир чокъ языджыларымыз язаяткъан поэмаларыны, романларыны четке уйтеп къойды ве энъ кескин силяны — публицистиканы эллерине алдылар. Мен Языджылар бирлигининъ ёлбашчысы оларакъ, бу ерде ашагъыдаки адларны мемнюнликнен анъам: К. Икрамов ве Мирмухсин, Р. Бабаджан ве И. Юсупов, А. Осман ве Е. Березиков, С. Татур ве Х. Тухтабаев, бир чокъ яш талантлы языджылар Т. Мурад, М. Салих, М. Мухаммад Дуст, У. Азим, М. Кенджабаев, Г. Хатамов — булар докладчы адларыны анъгъан адамларнен бирликте республикада олып кечкен шейлерни анъламакъ, этрафларына бакъынып, чал Аралдан — асиялылырнынъ мунис анасындан насыл этип айырылаятамыз деген мунълы садаларгъа джевап тапмагъа, халкънынъ юрегиндеки дердини айтмагъа арекет этмектелер.

Кучьсюзленген топракъ бугунь Госплан талап эткен мыкъдарда памукъ бермектен аджиз. Ойле олып чыкъмаймы экен, бу мухтерем тешкилят бизим республикамыз ичюн тёпеден план ёллаякъ бизлерни янъы къошып язувларгъа меджбур этмейми экен? Халкънынъ адындан айта билем ки, памукъынынъ юкю ич олмадым бир миллион тоннагъа эксильтильсе, миннетдар озьбек топрагъы миллионларнен тонна себзе ве емишнен джевапланыр, буларнынъ эписи Сибирь ве Къаратопракъ олмагъан зона, Москва ве Ленинград ишчилерининъ софраларыны, отьмек, эт, сют олып кене шу дехкъаннынъ софрасыны донатыр эди.

Бизим халкъымыз агъыр йылларны яшап кечирди ве фаджиа агъыр олгъаны сайын о дигер къардаш халкъларнынъ анълавыны ве дуйгъудашлыгъыны, онынъ ичюн агъыр вакъытларда айтылгъан эр бир сыджакъ сёзни къадирледи.

Биз «Литературная газета»дан пек миннетдармыз. О агъыр куньлерде о бизге къолтутты, он йыллар девамында тарлаларда чалышаяткъан саде дехкъанларымызнынъ башына сепильген, сувумызны ве авамызны зеэрлеп, бинълернен адамларны ашкъазан-ичек ве сарылыкъ хасталыкъларына огъраткъан бутифосны — бу явуз ядохимикатны памукъчылыкъта къулланувгъа дедиль къаршы чыкъты. Айны шу газета ве «Дружба народов» журналы узакъ йыллар зарфында биринджи олып памукъчы къадыннынъ агъыр эмеги акъкъында, тек феодалларджа мунасебетлер дегиль, бельки фукъарелик ве агъыр беден эмеги себебинден базы яш къадын-къызларымыз исьяннынъ энъ мудхиш ёлуны сечип, озьлерини озьлери якъып йибереяткъанлары акъкъында ачыкъ-айдын айттылар.

Кимерде бизге медениетсизлер деп, койден чыкъкъан балаларынъыз русчаны яхшы бильмейлер ден юзьлейлер. Окъув йылынынъ тамам ярысыны памукъ тарлаларында кечиреяткъан бу балалар насыл этип ве къачан улу рус тилини огренсинлер!

Халкъымнынъ дургъунлыкъ девириндеки талийи керчектен де фаджиалы олды. О башына кельген мусибетлерге даянып, маъзун яшар экен, башкъаларнынъ буны ис эткенлерини, мушкулюни анълагъанларыны беклей эди. Шунинъ ичюн олса керек, бу къайгъылы фактларгъа дикъкъат этмеген базы иджаткяр къалем аркъадашларымыз нуфузлы топлашувнынъ минберинден турып, Орта Асия республикаларында бала догъувынынъ сурьаты пек артаяткъаны ве бунынъ акъибетинде «япырылып келеяткъан» хавфлар-телюкелер акъкъында дешетнен айткъан вакъытларында бу халкънынъ къальби пек яраланды, чюнки оларнынъ лафларына бакъкъанда шу эдиплер бу регион балаларнынъ олюми боюнджа биринджи ерни туткъаныны бильмеселер керек.

Бала догъувыны сынъырламакъ ерине халкъымыз монокультурадан къуртарылса, онынъ турмушы бираз олса да яхшыланса — бизим койлеримизде джан башына бир йылгъа он-он эки килограмм эт тюше — койлюлер ич олмадым имкянлар дереджесинде медениеттен файдалансалар, занымджа, бизим социалистик джемиетимизге ябаний олгъан «бала догъувы меселеси»ни котерип юрьмеге бир тюрлю аджет къалмаз эди.

Айны заманда шуны да мемнюниетнен итираф этмек истейим ки, рус ве къардаш халкъларнынъ корюмли сёз санъаткярлары Сергей Залыгын ве Чингиз Айтматов, Валентин Распутин ве Абдуджамиль Нурпеисов, Алесь Адамович ве Максим Танк, Олесь Гончар ве Юрий Мушкетик Арал такъдири акъкъында къайгъырып къонушкъанда, халкъымыз мисильсиз дереджеде толкъунланды, чюнки достларнынъ сеси онынъ налесине уйгъун эди.

Оларнынъ инсанперверлик рухундаки мектюплери Озьбекстан матбуатында дердж олунгъанда, гуя Арал элякеттен сакъланып къалынгъан киби кельди, халкънынъ гонъюли котерильди.

Къыскъасы, сёзюмни неден башлагъан олсам, онынъле екюнлейим: монокультура — бизни раатсызлаяткъан, юреклерни эзеяткъан энъ буюк дердимиз! Ачыкъ айтаджакъ олсакъ, къошуп язувлар шанымызгъа басты. Арткъач пландан биз къуртулмакъ керекмиз, азизлер, биз де элял яшамакъны пек ве пек истеймиз! Джинаетчини мытлакъ джезаламакъ керек. Лякин халкъкъа, текяранчыкъ биле къабааты олмагъан, партбилетли земанеге уйгъан байларны омюр бою къаргъап кельген халкъкъа, текрар айтаяткъаным ичюн афу истейим, бу халкъкъа дуйгъудашлыкъ, анълав, шефкъат, самимиет, ярдым керек. Бизге сизинъ, бутюн къардаш халкъларнынъ халис ярдымынъыз пек зарур. Эр сефер москвалы зенаатдашым: «Мен озьбекнинъ къуванчына къуванам, онынъ агърысы иле агърыйым», — десе де, гурджи къардашым: «Бу кульфетлер кечер, чокъ яныкълама, батоно!» дегенде мунълы юрегим дагъ киби осе.

«Йылдыз» журналынынъ баш редакторы Айдер Османнынъ чыкъышы

Аркъадашлар!

Бизим аятымызгъа гъайрыдан къурувнынъ кельгени не къадар яхшы олды. Эм тарихкъа, эм шимдики девирге аит вакъиалар, адиселер энди бир тюрлю пердесиз айдынлатылмакъта. Бизим аятымызны узакъ вакъыт сарып тургъан туман яваш-яваш дагъылып башлады ве адамлар да озьлерининъ табиий алларына къайтмакъталар. Озьлюклю олув языджы ичюн хусусан муимдир.

Мен Озьбекстандан кельдим. Озьбекстаннынъ топрагъы джумерт, кунеши сыджакъ, озьбеклернинъ юреклери исе топракълары киби джумерт ве кунешлери киби сыджакъ. Озьбекстанда Советлер Бирлигиндеки аман-аман бутюн халкъларнынъ векиллери яшайлар ве оларнынъ базылары озьлерининъ матбуат органларына маликлер. Бойле халкъларнынъ бири къырымтатарларыдыр. Къырымтатар тилинде газета, журнал нешир этиле, нешриятта болюк, Ташкент педагогика институтында исе къырымтатар тили ве эдебияты кафедрасы бар. Къыскъасы, эр шей бар, бунынъ киби, шимдики акъикъатны озь алына коре акс эттиреяткъан эдебият да бар. Акъикъат исе къырымтатарлары ичюн гъает мureккеп. Къырымтатарларынынъ башына ке-

лип-кечкен шейлер якъын вакъытларгъадже ачыкъ айтылмай ве эдебиятта да бир тюрлю акс эттирильмей эди.

Ниает, КПСС XXVII съездинден сонъ, гъайрыдан къурув ве демократизация еллери бу проблеманы да котердилер. Онынъ акъкъында да ачыкъ айтылып, матбуатта о, я да бу шекильде бу проблемагъа да токъунылып башланды. Бир группа языджы СССР Юкъары Советининъ Президиумына мураджаат этип, бу меселенинъ бакъылмасыны риджа этти, матбуаттаки чыкъышларда кечмиштен асабалыкъ оларакъ къалгъан проблемалар арасында къырымтатар проблемасы да къайд этилип башланды. Амма къырымтатар эдебиятынынъ озюнде исе эп сукют сакъланмакъта. Къырымтатарлары акъкъында къырымтатар языджыларындан да яхшы ким айта билир? Занымджа, кимсе. Шай исе де къырымтатар эдебиятында бу меселе шимдигедже бир тюрлю шекильде айдынлатылмады. Чокъ йылларгъадже бизим эдебиятымызда «Къырым» сёзюнинъ языльувы биле кимлернинъдир зытына токъунды. Ватан, денъиз тасвирленген эсерлерге шубенен бакъылды: анги Ватан назарда тутула — кучюк ёкъса буюк Ватан? Анги денъиз назарда тутула — Къара ёкъса башкъасы? деп соралды. Бунынъ ичюн де бизим окъуйыджыларымыз даима бизге мураджаат эте, эр кесни эеджанландыргъан, кемалына кельген проблемалар акъкъында язмамызны риджа этелер. Лякин биз, шимдилик, буны япып оламаймыз. Гъайрыдан къурув бизге пек яваш ве пек къыйынлыкънен кельмекте. Шимди биле, къырымтатарларынынъ дженктен эвельки яшайышыны айдынлаткъанда бир заманлар Къырымда автоном республика олгъаныны бильдириджи партия ве совет органларынынъ адларыны анъмакъ мумкюн дегиль.

Интернационализм, халкълар достлугъы ве къардашлыгъы акъкъында, лениндже миллий сиясетнинъ тантанасы акъкъында бир чокъ материаллар нешир этерек, биз шимдигедже озь халкъымызнынъ проблемасы акъкъында бир сёз айтмадыкъ.

Бизим окъуйыджыларымызнынъ сайысы аз. Я къайдан чокъ олсун? Элли беш яшындан яш олгъан адам ана тилинде окъуп оламай. Чюнки къыркъ еди йылдан берли бу тильде мектеп ёкъ. Энди эки несиль ана тилинде мектеп корьмейип осьти.

Къырымтатарларынынъ Улу Ватан дженки девириндеки аяты акъкъында, джебэджилер ве дженк къараманлары акъкъында пек аз языльды. Къырымда партизан ве гизли ватанперверлик арекети акъкъында рус ве украин тиллеринде чокъ языльды, лякин оларда къырымтатарлары анъылмайлар демек мумкюн. Эгер анъылсалар биле, мытлакъа хаин оларакъ косьтерилелер. Эксери алларда къырымтатарлары ичинден косьтерильген хаинлернинъ адлары тюшюнип чыкъарылгъан ола, тешкерген вакъытта, бойле партизан отрядында, я да бойле койде бойле фамилиялы адамнынъ умумен ёкъ олгъаны анълашыла.

Керчек, Къырым партизанлары акъкъында языльгъан бир китап акъикъаткъа баягъы якъын. Бу — Василий Ильич Черныйнынъ 1985 сенеси «Таврия» нешриятында басылгъан «Бордж давети иле чагъырылгъанлар» («Долгом призванные») китабыдыр. О, Къырымда партизан арекетининъ биринджи девири акъкъында объектив малюматларны акс эттире. Бу китапны окъуп, эпимиз къувандыкъ, онынъ авторынен къонуштыкъ. Василий Черный Симферопольдеки арбий-ильмий джемиетнинъ сабыкъ партизанлар ве гизли ватанперверлер секциясы бюросынынъ реиси экен. Авторнынъ разылыгъынен бу эсерни «Йылдыз» журналы ичюн терджиме этмеге къарар бердик.

Якъында мен Симферопольде олдым ве сабыкъ партизанлар секциясына кирип, бойле аджайип китапнынъ авторынен корюшмек истедим. Ойле олып чыкъты ки, мен оларнынъ топлашувы башланаджакъ олып тургъан вакъытта кельгеним. Озюмни таныттым, насыл ишнен кельгенимни айттым, оларгъа бизим журнал ичюн де язмакъны теклиф эттим. Сонъундан не олды? Меним къырымтатары олгъанымны бильген сонъ, ода ичиндекилер бирден багъырып башладылар. Чешит сеслернинъ къошулувындан асыл олгъан бир гурюльти къопты. Сонъра, эр алда невбетнен лаф этмеге тырыштылар. Олар, бири-бирлерининъ сёзлерини болип, къырымтатарларынынъ эписи хаин олгъаны, оларны мындан чыкъарып пек догъру япылгъаны акъкъында айтып башладылар. Мен башкъа бир дюньягъа кирип къалгъан киби эдим. Гъайрыдан къурув исе къапы артында къалды.

Мен дедим: — Мына, сизинъ секциянъызнынъ реиси, сабыкъ партизан командири Василий Черный объектив китап язгъан — ве шу китапта адлары анъылгъан къырымтатарларындан бир къач ад айттым, сонъра биз бу китапны озь тилимизге терджиме этмек истегенимизни бильдирдим.

Манъа берильген джевапларнынъ манасы бир эди: «Василий Черный энди реис дегиль, онынъ китабына биз протест бильдирдик, шимди о Москвада тешкерильмекте. Сакъын терджиме этменъиз, акъибети яхшы олмаз...»

Акъикъат ичюн айтмалы ки, бу лафларнынъ аксини айткъанлар да олды. Лякин оларнынъ джесаретсиз сеслери башкъа сеслернинъ шаматасы ичине комюлип кетти.

Симферопольдеки сабыкъ партизанлар ве гизли ватанперверлер секциясында мен гъает къыйын ве азаплы эки саатни яшап кечирдим.

Бугунь языджынынъ сёзю эр вакъыттакинден де къыйметли олды, о джемаат фикирини шекиллендирювнинъ къудретли вастасына чевирильди.

Языджы аркъадашлар, мен сизлернинъ гъайрыдан къурувнынъ ве ашкярлыкънынъ, интернационализм ве халкълар достлугъы гъаесининъ маиетини терен анълавынъызгъа ишанам, чюнки языджынынъ эр шейге алякъасы бар, эбет, онынъ мемлекетинде не олып кечсе де, онынъ ичюн эписи бир дегиль.

Къайгъылы кечмиштен бир эпизодны хатырламакъ истейим:

«1944 сенеси, бизим эшелонымыз Озьбекстангъа келип еткен сонъ, эр станцияда бирер вагонны бошатып башладылар. Бизим вагонымыз тюшкен ер — Фергъана вадисиндеки Федченко станциясы экен. Адамлар вокзал мейданында ерлештилер. Эр бир къоранта озюнинъ шейлерини обалап къоя ве шу обачыкънынъ янында отура. Этрафта исе силялы сакъчылар юрелер. Адамлар пек яныкълай эдилер. Учюнджи куню бизим янымызгъа элинде таягъы олгъан беяз сакъаллы бир къарт кельди ве шойле деди: «Джемаат, тынчланынъыз, бизни янълыш чыкъаргъан экенлер. Сталин аркъадаш эр шейни тешкерип бильген ве бизлерни къайтармакъны эмир эткен. Яныкъламанъыз, сабыр этинъиз, тез куньлерде эпимиз эвлеримизге къайтаджакъмыз». Агълаяткъан адамлар кулип башладылар. Эр кес бири-бирине янъылыкъны айта... «Эбет, Сталин аркъадаш адалетсизликке ёл бермез, о эр шейни коре, о эр шейни биле...»

О куньлерден сонъ аман-аман 44 йыл кечти, амма беяз сакъаллы къартнынъ сёзлерини о, я да бу шекильде мен эр кунь эшитем. Эки къырымтатары расткелишкенинен деръал бири-бирине янъылыкъ айталар: бизим меселемиз тезден чезиледжек экен, тезден бойле бир пленум оладжакъ, я да бойле бир тарихий вакъиа къайд этиледжек ве бу мунасебетнен бизим меселемиз бакъыладжакъ экен. Бойле эмишдемишлер бинълернен кере янълыш олып чыкъты, лякин бундан сонъ да, Къырымгъа къайтув акъкъында хабер айтылгъанынен адамлар эр сефер ишаналар ве ишанаджакълар. Невбеттеки янъылыкъ айтылгъанда ишанмагъан, я да шубеленген бир адам тапылмай. Бойле енгиль, бойле олгъаныны истейлер ве 44 йылдан берли къыркъ дёртюнджи йылдаки беяз сакъаллы о къартнынъ сёзлери агъыз-агъыздан айтылып кельмекте.

Аркъадашлар!

Инсан тек бир отьмекнен яшап оламай. О акъикъат ве виджданнен, адалет ве сербестлкнен, ахлякъ ве инсанперверликнен яшай.

Мен шимди марксизм-ленинизм классиклеринден, бу джианнынъ буюк сималарынынъ сёзлеринден миллий меселе боюнджа пек чокъ цитаталар кетире биле эдим, лякин Михаил Сергеевич Горбачёвнынъ КПСС Меркезий Комитетининъ февраль Пленумында айткъан нуткъындан эки цитата кетирювнен къанаатленмек истейим:

Биринджиси: «Акъикъий интернационализм, акъикъий халкълар достлугъы эр бир халкънынъ дегерине, шерефине, медениетине, тилине ве тарихына терен урьмет бесленильген, оларнынъ арасында кениш алякъалар багъланылгъан шараитте олмасы мумкюн».

Экинджиси: «Шимдики девирде миллий сиясетнен биз пек темелли огърашмакъ керекмиз. Бутюн саларда — эм назариеде, эм амелиятта. Бу бизим джемиетимиз ичюн гъает принципиаль, амелий меселедир».

Бу сёзлер ве миллий меселе боюнджа айтылгъан дигер сёзлер, айны заманда, къырымтатарларына да, оларнынъ тарихына, медениетине, бугуньки кунюне ве келеджегине аиттир.

Къырымтатарларынынъ агърысы сизлерни де первасыз къалдырмаз деп умют этем. Чюнки бизлер эпимиз тувгъанлаштыкъ, тамырларымыз бирлешип кетти. Бир халкънынъ агърысы, бу бизим бутюн халкъларымызнынъ агърысыдыр.

Бизим партиямызда эр бир адамнынъ талийи ичюн кениш куреш башлангъан бир вакъытта бутюн бир халкънынъ талийи чезильмейип къалмайджагъына джанюректен ишанамыз. Бу халкъ да тенъ халкълар арасында тенъ олур. Ве озюнинъ тамырларынен асырлар теренлигине кеткен, зенгин аньанелерге базангъан къырымтатар эдебияты да къардаш халкълар эдебиятлары сырасында там укъукълы олып илерилер.

Рустем Али

БУРУЛЫШТА

Роман

Учюнджи къысым

— Ало, Намсатаров! — трестнинъ баш инженери Рудежко онъа телефон эткени сабакътан берли энди учюнджи кередир.

— Къулагъым сизде, Иван Фёдорович.

— Кечкен сефер биз сизнен насыл келишкен эдик?

— Бугунь эрте-ярыкъ сизге телефон этип, вазиетни бильдирмек керек эдим.

— Я не ичюн телефон этмединъиз?

— Сабакътан кейфинъизни бозмагъа истемедим.

— Не олды да?

— Объектте ишлер акъсай. Мектепке кетириледжек панеллерни кене Хамдамовнынъ объектлерине ташладылар, гъалиба.

— Бош лаф бу, Намсатаров.

— Бош дегиль, Иван Фёдорович! Манъа ёлланылгъан материалларны о яры ёлда тутып ала!

— Демек, ишинъиз уймагъанда Хамдамов къабаатлы, ойлеми?

— Ялынъыз о!

— Пек янълышасынъыз, Намсатаров. Къабаат ялынъыз озюнъизде. Къуруджылыкъ документлерини сиз де Хамдамов киби, озь вакътында ресмийлештирген олсанъыз, ишинъиз уймагъанда къабаатны башкъасынынъ устюне юклемез эдинъиз.

— Санки мектеп къуруджылыгъы ичюн не кереклигини бильмейлер.

— Мен сизнен джиддий лаф этем, Намсатаров. Мектеп ичюн зарур материалларнынъ джедвелини бутюн позициялар боюнджа япып, тез вакъытта комбинаткъа еткизип беринъиз, оларнен алякъанъызны тюзетинъиз, анъладынъызмы?

— Анъладым-анъладым! Сизге тек акъыл огретмек олсун! Эгер капиталь къуруджылыгъы идареси бизге къуруджылыкъ мейданыны озь вакътында бельгилеп берген олса, мектепнинъ проекти гъайрыдан тизильмеген олса, эгер...

— Етер, Намсатаров. Озюнъизни къуру лафнен акъламагъа тырышасынъыз. Чалышмакъ да керек.

— Биз ойнап юрьгенимиз ёкъ, Иван Фёдорович! Чалышамыз, гъалиба. Капиталь къуруджылыгъы идареси бизге даа бир сыра объектлерни кечиктирип бермекте. Ишни ялынъыз менден талап этмей, олардан да талап этмеге огренинъиз!

Девамы. Башы 1, 2-джи санларда.

— Тешеккюр, сиз айтмасанъыз, кимден не талап этеджегимизни бильмей, эль къавуштырып отурыр эдик. — Рудежко телефон лакъырдысынен иш битмейджегини анълап, трубканы ерине къойды. Сонъра партком секретарына телефон этеджек олды, лякин этмеди. Тарсыкъты. Кабинетинден чыкъып, бир къат ашагъы тюшти ве парткомгъа кирди.

— Мерабанъыз, Михаил Фёдорович.

— Мерабанъыз, Иван Фёдорович. Авджыгъа авнынъ озю келир, дегенлери догъру экен, — кулюмсиреди секретарь ве бунынъ манасыны анълатты: — Шимди докъсан беш номерли чай ашладым. Сизни теклиф этейим десем, телефонынъыз ишгъаль эди. — Секретарь баш инженернинъ табиатыны яхшы биле. Иван Фёдоровичнинъ парткомгъа боштанкъуру кельген я да телефон эткен адети ёкъ. О мында аякъ бастымы, демек, чезилюви кери къалдырылмайджакъ муим бир иш бар. Айны вакъытта баш инженер де Михаил Фёдоровичнинъ табиатыны яхшы биле. Секретарь да ешиль чайгъа боштан-къуру теклиф этмей. Демек, насылдыр меселе хусусында меслеатлашмакъ, фикир пайлашмакъ заруриети догъды. Экиси де бири-бирининъ адетлерини бильгенлери себебинден оларнынъ джиддий, тюшюнджели черелеринде айнеджилик ышыгъы кольгеленип кечти.

— Сонъ, секретарь, — деди Иван Фёдорович пиялада бувланып тургъан къокъулы чайдан бир ютум ичип, — бу лезетли ичимликнинъ артында не тура?

— Сен де нафиле ерде кельмегендирсинъ, Иван Фёдорович? Раатсызлангъанынъны дуям. — Ардабьев онъа суаль аляметинен бакъып, комсомол «Прожекторы»ндан кельген фотоларны стол узерине яйды. — Планны толдурмагъанлары четте турсын, ишни де кейфиетсиз япалар.

— Бу мектепми?

— Э, мектеп.

— Мен де санъа анджакъ бу меселенен кельдим.

— Не теклиф этесинъ?

— Объектте, умумен мехколоннада низам акъсай. Коммунист Намсатаров исе озь эксикликлерини корьмеге истемей, озюни акъламакъ ичюн бинъ бир себеп тапа да, иши юрьмегенде башкъаларны къабаатлай. Меним фикиримджe, аджеле суретте партбюро отькермек ве низам, месулиетлик хусусында къатты лакъырды этмек зарур.

— Мен де бу акъта тюшюнем, Иван Фёдорович. — Ардабьев текрар фотоларны козьден кечиререк, оларда акс олунгъан къуруджылыкъ технологиясы бозулгъан ерлерни ишарет пармагъынен тюртти де, субетдешининъ сёзлерини текрарлады: — Эгер низам, месулиетлик олгъан олса, мына булар олмаз эди, эльбет. Сонъки вакъытта мехколоннадаки икълим пек осаллашты. Бу объекттеки вазиет исе аслы да чыданыладжакъ шей дегиль.

Эртеси куню иштен сонъ коммунистлер бюрогъа топландылар. Намсатаровдан мехколоннадаки кериде къалувнынъ себеплерини ве вазиетни тюзетмек ичюн не япмакъ кереклигини сорадылар.

— Керилевимизнинъ себеби де, вазиетни тюзетмек ичюн не япмакъ кереклиги де сизинъ эпинъизге белли, — деди Намсатаров. Эм керчектен де, о трестте эр кеске белли олгъан ве энди топлашувларда, телефон лакъырдыларында дефаларджа айткъан шейлерни янъыбаштан текрарлады: — Биринджиде, объектни бизге бир йыл кечиктирип бердилер; экинджиде, мектепнинъ проекти комбинат бундан эки йыл эвельси истисалыны токътаткъан эски конструкцияларгъа къарарлаштырылып япылгъан эди. Ниает, къуруджылыкъ мейданы азыр дегенде, мектепни къурмакъ ичюн шу эски конструкцияларнынъ запасы биткени белли олды, комбинат янъы шекильде конструкцияларны чыкъармагъа киришти. Шунынъ ичюн янъы конструкцияларнынъ хусусиетлерини эсапкъа алып, мектепнинъ проекти янъыдан ишленди. Бунъа да йигирми кунь кетти. Бойледже, он секиз айда къуруладжакъ мектепни биз атта алты айда да дегиль, беш ай он куньде къуруп, ап-азыр этип, сымарышчыгъа теслим этмек борджлумыз. Бу реаль вазифе дегиль, аркъадашлар! Меним ериме

анги-биринъиз олсанъыз да, вазиетинъиз шу олур эди. Менден узакъъа кетип оламаз эдинъиз.

— Риджа этем, эр кесни озюнъизге тенъештирменъиз, — лаф атты баш инженер, сабыры битип.

— Сизге телефондан талап этмек къолай, Иван Фёдорович! — санчып алды Намсатаров. — Меним эки аягъымны бир папучкъа къоюп, озюнъиз четтен сейир этесинъиз. Капиталь къуруджылыгъы болюги, комбинат, даа базылары ишимизге аякъ чалгъаныны ич де танымагъа истемейсинъиз, чюнки буны танысанъыз озюнъизге де къыбырдамакъ керек оладжакъ! Иш бойле девам этеджек олса, мында ялынъыз меним дегиль, башкъаларнынъ да юзю къызараджакъ! Эр вакъыт бойле ола. Энди биз бунъа алыштыкъ. Эгер сиз, Иван Фёдорович, бизге мунасебетинъизни денъиштирмесенъиз, бизге озь вакътында ярдым этмесенъиз, мына бойле топлашувлар чокълашыр ве бизлер Маяковскийнинъ къараманларына ошап, иш япмай ялынъыз меджлисбазлыкънен огърашырмыз!

— Битирдинъизми? — «Анълашылды, етер энди» деген манада сорады меджлиске реислик эткен трест башы Сардор Махмудович.

— Битирдим. — Озюнден мемнюн Намсатаровнынъ юзюнде мыскъыл кольгеси ойнады. О сиягъан къалын дудакъларыны арекетке кетирип, къараджа кельген ири тишлерини косьтерди.

— Биз сизден принципиаль, ихтисаслы лакъырдыны, вазиетни тюзетмек ичюн конкрет теклиф ве фикирлерни бекледик. Теэссюф ки, беклегенимиз киби олмады. Вазиетнинъ мureккеплигини козь огюне алып, мында комсомол «Прожекторы»нынъ ёлбашчысы Сеитбекир Эреджеповични де чагъырдыкъ. Сёзни онъа беремиз.

Сеитбекирнинъ КПСС азалыгъына кандидатурасы тасдикълангъан сонъ, партком секретары оны бу мунасебетнен хайырлап: «Сизге сынав муддетине партиявий авале оларакъ комсомол «Прожекторы»на ёлбашчылыкъ япмакъ вазифеси бериле. Бу ишни джанландырмакъ керексинъиз. Эмек низамы, ишнинъ кейфиети даима дикъкъат меркезинде олсун, «Прожектор» прожекторлыгъыны япсын, бутюн эксикликлерни ачыкъ-айдын косьтерсин», — деген эди. Яш, арекетчен, озюне нисбетен талапчан инженер, табиий ки, башкъаларгъа нисбетен де талапчанлыкъны арттырды. Эгер эвельси «Прожектор»нынъ барлыгъыны кимсе сезмеген исе, шимди о низам бозуджыларгъа тынчлыкъ бермей, эксикликлерге къаршы комсомолгъа хас джошкъунлыкъ ве къызгъынлыкънен куреше. Ишни бильген адам алып баргъаны ичюн артыкъ къуруджылыкътаки хусурларны «Прожектор»нынъ ярыгъындан гизлемек къыйын ола. Бундан себеп, сёз Денъизджиге берильгенде Намсатаровнынъ чырайы агъарды. Десене, даа дудакъларында ана сютю къурумагъан бу инженерчик ондан устюн чыкъаджакъ?! Десене, онынъ — Намсатаровнынъ шимдиге къадар Денъизджиге къаршы корьген бутюн тедбирлери бошуна кетти?! Не ичюн бу, къуруджылыкъкъа даа тюневин кельген инженерчикке инаналар да, онъа инанмайлар. О, онъа уймагъан адамларгъа къаршы куреште эр вакъыт джанбазлыкъ косьтерген, ракъиблерининъ бурунларыны къанатып кельген, бойле сой айын-оюнларда устюне кимсени чыкъармагъан, фелекнинъ чёмберинден эр вакъыт аман-эсен кечкен Намсатаров нени козьден къачырды да, шу олмайджакъ бир нусханынъ акъкъындан келип оламады? Къана бакъайыкъ, мында не котерип кельди экен. Къана бир даа беллешейик, деп о кене де уджюмге, Денъизджи кетирген эр бир делильни ёкъкъа чыкъармакъ ичюн азырланды.

— Биз мехколоннанынъ бутюн объектлериндеки вазиетни терен огренмеге тырыштыкъ, — Сеитбекир бойле деркен, цилиндр шекилинде сарылы кягъытларны ачты ве оларны Сардор Махмудовичке берип, сёзюни девам этти: — Эксикликлер эр ерде бир характерде олгъаны ичюн дикъкъатынъызны энъ телюкели танылгъан объектке джельп этмек истеймиз. Бу объект — мектеп. Ресмийлештирильген документлерге бакъкъанда, мында иш планы учь процент толдурылды. Амма япылгъан ишлернинъ колеми кягъыттаки ракъамларгъа догъру кельмей, баягъы эксик. Идареде, буны насыл анъламалы, деп сорасакъ, сизлер эсапта янълыштынъыз,

деп джевап бердилер. Шунынъ ичюн биз бу объектте башындан сонъуна къадар япылгъан бутюн ишлерни гъайрыдан эсаплап чыкътыкъ ве бу эсапнынъ нетиджелерини идареде ресмийлештирильген документлердеки нетиджелернен бир даа тенъештирип бакътыкъ. Фаркъ пек буюк — бир талай япылмагъан ишлер япылды деп язылгъан! Бунынъ себебини сорасакъ, бизге кене эсапта янълыштынъыз, теджрибесизлик белясы, явашяваш эсап-китапны да огренирсинъиз, деп джевап бердилер. Сонъра биз учь группагъа болюнип, эр сменанынъ куньделик япкъан ишини эсапкъа алмакъ къарарына кельдик. Тешкерювлеримиз нетиджесинде биринджи смена куньделик нормасыны орта эсапнен юз еди проценттен, экинджи смена докъсан алты проценттен, учюнджи смена исе къыркъ эки проценттен толдургъаны белли олды. Учь сменалы иш тешкилятландырылгъан ерде смена коэффициенти учь олмакъ борджлу, мында исе эки бучукъкъа биле бармай, чюнки экинджи ве хусусан учюнджи сменада эмек низамы бозула. Гедже саат он экиге къадар чалышаджакъ экинджи смена иштен эки саат эвельси къайта, учюнджи смена исе секиз саат чалышаджагъы ерине энъ чокъу учь — дёрт саат чалыша. Мезкюр объектте технология низамы умумен кутюльмей. Бунынъ нетиджесинде къуруджылыкънынъ кейфиети олдукъча зайыфлаша, анда джиддий эксикликлер бар. Оларны биз чыкъаргъан ресимлерде коре билесинъиз. Амма ресмийлештирильген нарядларда, айлыкъ джедвелинде эр шей еринде олып корюне, планны толдурмагъанлар да толу айлыкъ ве атта мукяфатлар алалар. Санки планлар арткъачынен толдурыла, ишлер кейфиетли япыла. — Комсомол «Прожекторы»нынъ ёлбашчысы сёзюни битирип, ерине отурды.

Трест башы ресимлерни Намсатаровгъа узатты ве о оларны козьден кечирген арада ондан сорады:

— Сонъ, насыл? Ресимлердеки эсап догърумы?

— Бунъа итиразым ёкъ, — деди Намсатаров ресимлерде акс олунгъан эксикликлерни омюринде биринджи кере корьген адам киби тааджипленип. — Догърусыны айткъанда, булар бизим объектте чыкъарылгъан ресимлер олгъанына шубеленем.

Сиз бу объектте къач кере олдунъыз? — сорады ондан Ардабьев.

— Меним эр бир объектте булунувым шартмы? Анда адамлар бар, мен оларгъа ишанам. Объектлернинъ эписинде олмасам да, эр биринде ишлернинъ кетишатынен хабердарым. Малюматлар идареге озь вакътында келе.

— Лякин бу теджрибенъизнинъ нетиджелери бизни севиндирмей, — итираз этти партком секретары. — Адамларгъа биз де ишанамыз, амма адамгъа ишанмакъ, онынъ япкъан ишини тешкермемек демек дегиль. Адамгъа ишанмакъ ве о бу ишанчны насыл акълагъаныны бильмек бизим эпимизнинъ боюн борджумыздыр. Социализм эсапны севе, деген эди Ленин, сизинъ исе, корюнип тура ки, эсап-китаптан чокъ алып-береджегинъиз ёкъ.

— Эсап-китап бухгалтернинъ иши. Эр кес озь ишинен огърашмалы, — итиразгъа итиразнен джевапланды Намсатаров.

— Я кейфиет? План?

— «Кейфиет», «план», — текрерлады эр шейге азыр-джевап мехколонна башы. — Эки аягъымны бир папучкъа тыкъмай, къуруджылыкъ мейданыны озь вакътында берген олсалар, меним объектлериме къуруджылыкъ материалларыны озь вакътында ёллагъан олсалар кейфиет де, план да олур эди. Озюнъизге малюм ки, кейфиетнен план озь-озьлюгинден келип чыкъмай, булар ичюн ялынъыз мен дегиль, сизлер ве башкъалар да месулиет ташымакъ борджлулар. — Бойле алларда Намсатаров адетиндже уджюмге уджюмнен джеваплана ве кескин чарпышмаларда гъалип чыкъмаса да, магълюбиетке де огърамай эди. О шимди де шу сыналгъан усулдан файдаланыркен сёзюни суальге суальнен битирди: — Я бизде къуруджылыкънынъ кейфиети ярамай олгъаны ичюн, план толмагъаны ичюн сиз озюнъизни де къабаатлы саймайсынъызмы?

— Кейфиетли иш япынъыз, планны толдурынъыз, деп сизлер ичюн зарур шараитлер яратылды. Ёкъса энди мехколоннагъа барып, сизлер ичюн чалышмакъ да керекми?

— Мадамки ялынъыз мен къабаатлы экеним, манъа акъыл огретмек ичюн аджеле топлашув чагъырмакъ керек эдими? Мен беллесем, бунъа аджет ёкъ эди.

— Биринджиде, биз сизни мында акъыл огретмек ичюн чагъырмадыкъ, сизден ишни талап этмек ичюн чагъырдыкъ. Экинджиде, мектепни муддетинде къуруп битирмек ичюн адамларны башкъа участкалардан алып, шу объектке къойдыкъ, толу учь сменалы ишни тешкилятландырмакъ ичюн шараит яраттыкъ. Буны не ичюн япкъанымыз сизге белли: учь смена чалышылгъан ерде бир смена он секиз айда япаджакъ ишни алты айда япып битирмекнинъ реаль имкяны бар. Сиз исе тешкилятчылыкъта ёл берген эксикликлеринъиз, хусусан техникий документлерни азырлавдаки урдумдуймазлыгъынъыз, незаретсизлигинъиз ве тенбеллигинъиз ичюн месулиетликни къомшуларынъызнынъ устюне атмагъа тырышасынъыз. Эвлер ялынъыз телефон вастасынен къурулмай, буны анъламакъ керексинъиз, ниает. Сизге ишанып, мектеп къуруджылыгъына дикъкъатымызны зайыфлаштыргъанымыз ичюн биз де къабаатлымыз, эльбет. Шунынъ ичюн де вазиетни тездже тюзетмек макъсадында аджеле топлашув чагъырмагъа меджбур олдыкъ, эгер бильмек истесенъиз, — сувукъкъанлыкънен кулюмсиреди секретарь.

— Менде бойле бир суаль бар. — Рудежко салмакълы башыны Намсатаровгъа тараф бурып, сорады: — Сиз телефонда манъа, мектепнинъ къуруджылыгъында бельгиленген ишлер япылмады, дединъиз. Ойлеми?

— Ойле.

— Айса япылмагъан ишлерге не ичюн акъча тёлейсинъиз?

— Акъчаны мен тёлемейим, бухгалтер тёлей.

— Сизинъ имзанъызнен.

— Эбет. Амма мен акъчаны бедава тёлемейим. Буны мен оларгъа кунь-эвельден берильген аванс деп билем.

— Демек, бухгалтерия ишинден хабердарсынъыз.

— О къадарлыкъ хабердарым, Иван Фёдорович.

— Я бу насыл система бойле, япылмагъан ишке айлыкъ ве мукяфат тарзында аванс тёлев системасымы? Бильгениме коре социалистик эсабатта бойле мадде ёкъ. Буны насыл анъламалы?

— Насыл истесенъиз ойле анъланъыз, Иван Фёдорович. Бу меним тюшюнип чыкъаргъан шейим дегиль. Буны бизим вазиетимиз талап эте ве мен вазиетке коре арекет этмеге меджбурым. Буны мен сизлерден гизлемедим, гизлемейим, эм де гизлемем. Объектте къуруджылыкъ сурьат алгъан сонъ, огдеки айларда чокъча иш япыладжакъ. О вакъыт шимди берильген аванс яваш-яваш къайтарылып алынаджакъ, девлет бундан зарар корьмейджек.

— Лякин ишинъизнинъ бугуньки кетишатына бакъкъанда, онда эйи денъишмелер оладжагъына гарантия ёкъ. Туткъан ёлунъыз телюкели, къанундан тыш.

— Манъа ёлланылгъан къуруджылыкъ материалларыны Хамдамов тутуп алгъаны гъайры къануний иш дегильми я?!

— Хамдамов сизинъ ич бир шейинъизни тутуп алмады, эм алмаз да.

— Ойле белленъиз, Иван Фёдорович! Онынъ идареси комбинаткъа якъын ерлешкен. О озюне керек материалларны ёлны кесе де, ала. Озю кесмей, эльбет, адамларына кестире ве онъа ич кимсе бир шей деп оламай. Чюнки мында эр кес онъа севда олды.

— Ким не ерде ерлешкенине кельгенде, сиз де чокъ узакъта дегильсинъиз. Адамларынъызгъа ишке къатнамасы ве иштен къайтмасы онъайтлы олсун, деп янынъызда экспресс автобуслар токъталышыны да тешкилятландырдыкъ. Севдалыкъ меселесинде исе, эгер сиз де ишинъизни планлы суретте алып барсанъыз, мында сизге де севда олурлар. Бунъа шубеленменъиз. Сизге бир даа шуны хатырлатмакъ истеймиз ки, мехколонна къургъан микрорайон бизим трестимиз ерлешкен районгъа къошуладжакъ. Эгер абайлагъан олсанъыз, сиз файдаланмакъ ичюн теслим эткен мескенлер энди эалиге такъсим этиле ве оларда яшагъан сакинлерден энди бизге ильк шикяетлер де кельмекте. Эгер бильмек истесенъиз, адамлар эвлер-

нинъ кейфиетсиз къурулгъанына шикяетленелер. Шу эвлерде яшагъан адамларнынъ балалары бу йыл сентябрь 1-де мектепке бараджакълар. Сиз къургъан мектепке. Меселенинъ, вазифенинъ муимлигини анълайсынъызмы?

—— Бу замангъа къадар анълап кельдик, амма мени де догъру анъланъыз, риджа этем, манъа материаллар озь вакътында кетирильсин.

— Ташланъыз бош лафны! — кестирди секретарь. — Артистлик эткенинъиз етер! Мында лакъырды сизинъ ишке мунасебетинъиз акъкъында кете. Эгер бир ай девамында мектеп къуруджылыгъыны ёлуна къоймасанъыз, япылмагъан ишлер ичюн тёленген акъчаларны эмекнен одемесенъиз, сизнен сёзюмиз къыскъа оладжакъ: партбилетинъизни кетирип, мына бу столгъа къоярсынъыз! Ишинъизни юридик органларгъа берирмиз! Анъладынъызмы?! — Ардабьевнинъ сёзлери ойле къатиетликнен янъгъырады ки, Намсатаровгъа артыкъ разы олмакътан башкъа чаре къалмады ве о не ал исе де, бу сефер къатты партиявий джезадан къуртулгъанына севинип кетти. Бир ай онынъ ичюн буюк муддет, онъа къадар не бар да, не ёкъ, ким бар да, ким ёкъ. Онъа къадар о, Намсатаров иши уймагъанда биле озюни акъламакъ ичюн даа бинъ бир себеп тапар.

Арадан кечкен шу бир ай ичинде мектеп къуруджылыгъында мусбет йылышувлар олса да, айны муддетке бельгиленген ишлер юз процент толдурылмады. Чюнки отькен айлардан къалгъан бордж огдеки айгъа кечирильген сонъ, план баягъы кергинлешти, лякин амелий иштеки кергинлик пландаки кергинликке мусавий келип оламады. Тизильген план боюнджа эр бир смена япаджакъ ишнинъ колеми бир, факъат кечкен айларда япылгъан ишнинъ талили косьтере ки, айны бригада биринджи сменада чалышкъан вакътында ишни планда бельгиленгенинден чокъча япса да, экинджи сменада чалышкъан афтасы иш пландакинден бир къач процент эксиле, учюнджи сменада чалышкъанда исе эмек махсулдарлыгъы даа да азлаша, нетиджеде, айры-айры алгъанда, бригадаларнынъ эр бири биринджи сменада арткъачынен иш япкъанына бакъмадан, оларнынъ биринджи сменада япкъан шу арткъач иши экинджи ве учюнджи сменалардан къалгъан борджларыны къаплап оламай. Бунынъ себеби неде? Бригадирлер эсапны бильмейлерми? Билелер. Я биринджи сменада семерели чалышкъан адамлар не ичюн экинджи ве учюнджи сменаларда да бойле чалышмайлар? Шу сменаларда эмек низамы зайыф олгъаны ичюн. Биринджи сменада бригада азаларынынъ эписи чалыша. Экинджи ве учюнджи сменаларда чалышкъанларнынъ сайысы эксиле, эмек гъайрети де куньдюз киби олмай. Амма табельде ишке кельмегенлер де ишке кельдилер, деп къайд олунгъан, нарядларда исе, кене эвелькиси киби, эр кеснинъ эмекте иштирак коэффициенти бирге мусавий, яни юз файыз. Насыл ола да, бригада подрядынен чалышкъан коллективде манълай тери тёкмегенлернинъ де, прогулджыларнынъ да айлыкъ къазанчлары бир ола? Комсомол «Прожекторы»нынъ ёлбашчысы бу сырнынъ устюни де ачты. Мегер экинджи ве учюнджи сменаларда ишчилер бири-биринен келишкенлери алда, невбет-невбет ишке чыкъмай, прогул япа экенлер. Шунынъ ичюн кимсенинъ кимсеге давасы ёкъ, эр кес бир севиеде айлыкъ ала. Геджелери объектте ичкиджилик де эвелькиси киби девам эте.

Бу ал трест ве мехколонна мемуриетлери ичюн сыр олмаса да, олар бу акъта ялынъыз комиссия я да тешкерюв группасы берген малюматлар эсасында лакъырды ачмагъа алышкъанлар ве ана, бойле малюматлар оларнынъ элине келип тюшти. Низам бозуджылыкънынъ огюни алмакъ ичюн чаре корюльди: объекттеки сменаларда вакътынджа партгруппалар тешкилятландырылды, оларгъа мында эмек низамыны къавийлештирмек, экинджи ве учюнджи сменалардаки ишни джанландырмакъ, къуруджылыкънынъ кейфиетини яхшылаштырмакъ вазифеси берильди. Сеитбекирни мектепнинъ къуруджылыгъы биткендже бу объектке пекиттилер.

Яры гедже. Учюнджи сменанынъ иш башлайджакъ вакъыты. Партгруппорг Николай Алексеевич Степанов табиатынджа аз сёзлю адам, озю намуснен чалышыр, амма башкъасына сен де меним киби чалыш, демез.

Шунынъ ичюн де бугунь меслекдешлерине мураджаат этип, оларны айретте къалдырды.

— Биз эпимиз бир иш япамыз, — деди о ашыкъмай, — амма эр биримизнинъ ишке олгъан мунасебетимиз башкъа-башкъа. Меселя, сен, Азаров, экинджи, учюнджи сменаларда чалышкъан куньлеримиз ишке кельмемек, иш вакътында юкъламакъ ичюн эр кестен зияде себеп тапасынъ. Санъа бакъып, базы аркъадашларынъ да эснейлер. Меселя, Барсук, Шарапов...

— О-о, буюген сонъ бунынъ тили ачылды, — больди онынъ сёзюни Азаров. — Ёкъса мен сенден эксик иш япаммы?!

— Не къадар иш япкъанынъ эмекте иштирак коэффициентинден корюнип тура. Экинджи ве учюнджи сменаларда чалышкъан вакътынъда онынъ сеннен бирге баргъаныны хатырлап оламайым.

— Сизинъ тюшюнип тапкъан иш усулынъыздан джанымыз янды! — Азаров бойле деркен озюне тарафдар арап, даимий къадедешлери олгъан Барсуккъа ве Шараповгъа тараф чевирильди. Олар бугунь эмек низамы акъкъында кескин лакъырды оладжагъыны сездилер, гъалиба, бурунлары астындан мыдырданып алдылар, лякин лафкъа къошулмадылар, тазирден сакъынып, Азаровнынъ яныны басмадылар.

— Эгер биледжек олсанъ, Азаров, бригада подрядыны биз тюшюнип тапмадыкъ, — девам этти партгруппорг. — Бригада подряды заманнынъ талабы, социалистик эмек усулы, онда арамтамакълыкъкъа ер ёкъ. Эм бу усул кеттикче мукеммеллешеджек, тенбеллернинъ, аз иш япып, чокъча айлыкъ алмагъа тырышкъан айнеджилернинъ вазиети даа да агъырлашаджакъ, ойле сойларына меслекдешлери я намуснен чалыш я да арамыздан кет, дейджеклер.

— Биз чалышмаймызмы ёкъса? — Азаров тарафдар арап, этрафына бакъынды.

— «Биз» дегенинъ не? Озюнъ ичюн джевап бермек керексинъ. Санъа ишке шарап кетирме, деп къач кере айттылар, файдасы олмады.

— Ялынъыз мен кетиремми?

— Языкъ ки, ялынъыз сен дегильсинъ. Башкъаларына да сен тесир этесинъ.

— Мен кимсенинъ агъызына тёкмейим.

— Сёзнинъ къыскъасы, бир даа объектке кимсе ичимлик кетирмесин. Эндиден сонъ экинджи ве учюнджи сменаларда невбет-невбет ишке кельмеюв де ёкъ. Эмек низамыны бозгъанларнен чокъ лакъырды этип отурмай, оларгъа къаршы къатты чарелер корюледжек, чюнки бойле адамлар къуруджылыкъкъа зарардан гъайры бир шей кетирмейлер. Эгер бильсенъ, Азаров, сенинъ кибилерге ола къуруджылыкъ илерилеп оламай, шунынъ ичюн де республика партия тешкиляты Меркезий Комитетининъ он алтынджы пленумы къуруджыларны кескин, лякин акълы тенкъидге огъратты. Сенинъ бундан хаберинъ бармы, Азаров?

— Хабердар эткенинъ ичюн сагъ ол.

— Сен шуны да биль ки, Азаров, арамызда сенинъ киби низам бозуджылар олгъанына энъ эвеля бизлер, яни чокълукъ къабаатлымыз. Чюнки йымшакълыкъ япып кельдик, амма эндиден сонъ шефкъат беклеме, артыкъ санъа да, сен кибилерге де ягъма ёкъ, — партгруппорг саатине бакъты ве сёзюни бойле битирди: — Лафкъа вакъыт къалмады, ишни башлайыкъ. Санъа исе, Азаров, насиатым шу: элинъден иш кельген адамсынъ, коллективден айырылма. Инсан олмакъ ич бир вакъыт кеч дегиль.

— Башта озюнъ инсан ол да, сонъ башкъасына акъыл огретирсинъ! — Сонъки куньлерде Азаров пек ачувлы эди. Бунынъ да себеби бар. Бригадасында адам аз къалгъаны ичюн оны бригадирликтен алып, озь адамларынен берабер Зурнанынъ бригадасына къоштылар. Не ичюн мен бригадир дегиль де, о бригадир ола, деп о Намсатаровнен де баягъы давалашты, амма олдурамады. Шимди о элини саллап, отургъан еринден къалкъты да, кевдесини бираз огге берип, крангъа догъру адымлады. Онынъ эсас зенааты сваркаджы, лякин кранджы къадын бюллетенде олгъаны ичюн о ишке чыкъкъандже Зурна оны крангъа кечирди. Тюневин гедже Азаров дёрт

саат къадар чалышкъан сонъ, краннынъ дюмени башында юкълап къалды, бригадада исе ондан гъайры кранны идаре этмеге бильген адам ёкъ. Шунынъ ичюн де Азаров озюни имтиязлы сая ве иште япкъан эдепсизликлери онъа зарар кетирмез деп тюшюне эди. Лякин шимди партгруппоргнынъ субетинден сонъ, онынъ бу тюшюнджесине шубе де къарышты. Бельки бригадир энди оны денъиштирмек ичюн адам да тапкъандыр? А-а, тапсатапсын, бу къуруджылыкъта керек олмасам, башкъасында керек олурым, деп тынчландырды о озь-озюни ве кольмеги тюбюнден белине къыстыргъан «Чашма» шишесини сол элинен тюзетип, демир мердивенге эминликнен баса-баса чабик-чабик тёпеге котерильди, шишени белинден чыкъарып, кошеге къойды ве дюмен башына кечип, ашагъы бакъты. Анда адамлар ашыкъмай иш ерлерини ишгъаль этмектелер. Азаров шишеге узанды, алышыкъ арекетнен онынъ тапасыны ачып, эки ютум ичти, кокюс кечирди. Къапынмагъа шейи олмагъанындан себеп, кирли кольмегининъ енъини къокълады, бурнуна кескин тер къокъусы ургъан сонъ, агъызындан силекийлери акъып, даа ичеджеги кельди. Эки ютум даа ичти. Шу вакъыт ашагъыдан: «Къыбырда!» — деген сес кельди. Азаров кранны арекетке кетирди, ильмеклерни ишчи косьтерген демирбетон пиляки узерине саркъытты. Ишчи ильмеклерни пекиткендже, Азаров эки ютум даа ичти. Сонъра: «Котер!» — деген сесни эшитип, котерди. Учюнджи къатта табан тёшеп башладылар. Невбеттеки эр бир пиляки ильмеклерге пекитильген арада Азаров шишеден экишер ютум ичти ве ичкен сайын озь арекетлеринде енгиллик, сербестлик ис эткен киби олды. Онынъ фикириндже, о ичсе де башкъалары киби сархушланмай, аксине озюни даа да айыныкъ дуя. Ана, о ичти. Кимге зарары бар? Пилякилерни бири-бири артындан вызырвызыр алып бере. Бу Степановгъа даа не керек аслы? Озю раатланмай, копек киби чалыша, башкъаларны да екеджек ола. Алырсынъ сен! Бакъ сен онъа, иш вакътында юкълагъан экеним. Инсанлыкъ алы, кимде олмагъан шей? Санки башкъалары юкъламайлар. Санки гедже чалышмасы къолай. Учюнджи смена кельгенде Жозефина эр вакъыт бюллетенге чыкъа, онъа бир афта юкълагъаны ичюн кимсе бир шей демей. Тапарым мен о бюллетень саткъанны! Сонъ корерлер дюньянынъ къач буджакъ олгъаныны! «Чашма»нынъ тесиринден о эп къызышты, эр кеснинъ тазирини берген олды. Сонъра, арарети эксильген сайын юкъусырап башлады. О, кя ашагъыдан, кя учюнджи къаттан янъгъырагъан сеслерден озюне келе ве кранны арекетке кетире. Шу вакъыт объектте Сеитбекир пейда олды.

— Прожектор кельди. Шимди эксикликлеримизни косьтерир. — Зурнанынъ сесинде кескин мыскъыл эшитильди.

— Косьтерсе, яхшы этер. — Степанов яш инженернинъ тарафыны алды.

— Ойле исе, не ичюн экинджи къаттаки ишлерни битирмей, учюнджи къаткъа кечтик?

— Бу суальге озюнъ джевап берирсинъ.

— Не ичюн мен джевап береджек экеним? Намсатаров джевап берсин. Учюнджи къаткъа онынъ эмиринен чыкътыкъ.

— Я коммунист видждынынъ?

— Я озюнъниинъ коммунист видждынынъ не ерде?

— Озь еринде. Мен бунъа разы олмагъанымны айттым.

— Айттынъ да тынчландынъ, Николай Алексеевич. Намсатаровнынъ эмиринен разы олмасанъ да, онынъ дегени киби иш япасынъ. Бундан сонъ да видждынынъ озь еринде оламы? — тырышты бригадир онынъ агъызыны къапатмагъа.

Степанов итираз этеджекте Сеитбекир оларнынъ янына кельди, селямлашты ве ишке кечти:

— Экинджи къатта диреклернинъ сварка олгъан ерлери бетонланмагъан, не ичюн о ишни битирмей, учюнджи къаткъа кечтинъиз?

— Намсатаров эмир этти, — деди Зурна ве Степановгъа бакъып алды.

— Къуруджылыкъ технологиясыны бозмагъа кимсенинъ акъкъы ёкъ.

ИНДУСТРИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ
БИБЛИОТЕКА

Башта ашагъы къаттаки ишлерни япып битиринъиз де, сонъ учюнджи къаткъа чыкъарсынъыз.

— Буны башта Намсатаровгъа анълат! Мен санъа, технологиягъа дегиль, онъа бойсунам! — итираз этти Зурна. — Иште, ойле, инженер аркъадаш! Биз онынъ эмиринен иш коремиз. Табанны тёшеп битиринъиз, гедже япкъан ишинъизни саба келип, озюм къабул этеджегим, деди мехколонна башы.

— Бу месулиетсизлик! — къызышты инженер. — Башта ашагъы къаттаки ишни япып битиринъиз!

— Сен, инженер, ишке аякъ чалма! Биз япкъан ишимиз ичюн озюмиз джевап берирмиз. Бу биринджиси. Экинджисине кельгенде, Намсатаров бизим шорбаджымыз ола, биз ялынъыз онынъ дегени киби япмагъа меджбурмыз. Анълашылдымы? Учюнджиси де бар. Эгер шу къадар ачыкъ козь олсанъ, оны да корьмек борджлу эдинъ.

— Я нени корьмей къалдым? — Сеитбекир Степановгъа тараф чевирильди.

— Цемент ёкъ, Сеитбекир Эреджепович. Саба кетиреджек олдулар.

— Меним машинама отурынъыз, къомшу объекттен алып келейик бир — эки чувал цемент.

— Бош лаф, инженер, — итираз этти Зурна.

— Бош дегиль! Не къадар цемент керек олса, мен етиштирип кетиририм!

— Бу сенинъ ишинъ дегиль. Сенинъ ишинъ эксикликлеримизни корип, оларнен трестни темин этмектир.

Сёзюни кечирип оламагъанына Сеитбекир даа бетер къызышты. О, къапламанынъ кенарында тура эди. Шу вакъыт яры юкъуда олгъан Азаров невбеттеки пилякини учюнджи къат узерине саркъытты ве Барсукнынъ: «Бу якъкъа!» «Бу якъкъа!» — деп багъыргъаныны эшитиркен, этрафкъа бакъынмай, пилякини сес чыкъкъан тарафкъа вызнен ялдатты. Инженер бу процессни токътатмакъ ве ашагъы къатта битирильмеген ишлерни яптыртмакъ истегинен: «Кери!» — деп къычырды кранджыгъа. Лякин Азаров адам сесини эшитсе де, сонъра айткъанына коре, сёзнинъ манасыны анъламай пилякини сес кельген тарафкъа ойле чабик сурьатнен эндирди ки, Сеитбекир ондан озюни къорчалайджакъ олып, бир адым кери чекильди ве арт-артына кетип, дивардан ашагъы учты. Даа бир саниеден сонъ, «дук» этип ерге урулды, онынъ адджжы сеси эр кесни сескентти, къоркъутты.

Сеитбекир эссиз эди. Къулакъларындан, бурны ве агъызындан къан келе. Киноларда адамнынъ ольгенини косьтермек ичюн артистни тыпкъы бунынъ киби ал ренкке боялайлар. Учюнджи сменада чалышкъан къуруджылар бойле киноларны чокъ корьгенлерден олсалар керек ки, яш меслекдешлерининъ алыны корип, ильк дакъкъада оны артыкъ о бир дюньянынъ адамы сандылар.

— Нефес ала!

— Чап, аджеле ярдым чагъыр!

— Аджеле ярдым кельгендже кеч олур. — Степанов элини инженернинъ къанлы башы астында ястыкъ киби тутып, адамларны ярдымгъа чагъырды. — Оны озь машинасында чабик-чабик хастаханеге алып барайыкъ. Айды, мукъайтлыкънен котеринъиз!

— О ёлда кечинсе, сени къабаатларлар, Степанов, — деди Зурна. — Яхшысы аджеле ярдымны чагъырайыкъ, эр кес озь ишини япсын.

— Сен озь ишинъни яптынъ, бригадир! Барем кедер этме!

Аджеле ярдым, эксери алларда, онынъ ярдымыны керчектен де аджеле беклеген адамгъа кеч къалып келе. Хусусан бойле маальде. Онынъ озь вакътында етип келеджегине ишанч олмагъанындан себеп ве энъ эсасы шимди инсаннынъ джаныны сакълап къалмакъ ичюн зарур олгъан саниелерни эльден къачырмамакъ макъсадында Степанов месулиетни озь узерине алды. Хастаханеге тез етип кельдилер. Невбетчи эким къазагъа огърагъанны козьден кечирип, башыны саллады. Сонъра башыны не манада саллагъаныны анълатты:

— Сабагъа чыкъмаз! Къафа тасынынъ темели къырыкъ!

— Операция япынъыз, къуртарынъыз! — ялварды монтажджы.

— Файдасыз!

— Файданъ олмайджакъ олса, сени мында не ичюн туталар! — Степанов ачувланды.

— Я сиз онынъ кими оласынъыз? — сорады невбетчи эким. — Догъмушы оласынъызмы ёкъса?

— Догъмушы олам! Лафны узатма! Ярдым эт!

— Корюнип тура. Билемиз биз бу догъмушларны. Айкъырмакътан гъайры бир шей бильмейлер.

— Тез-тез чаре корюнъиз, — ялварды ташчы Мамбет.

— Яхшы-яхшы. Ана, догъмушы операциягъа разылыгъыны язма суретте бильдирсин де, сонъ чаре корермиз.

Степанов разылыкъ кягъытыны язып, оны экимге берген сонъ, сорады:

— Операцияны ким япаджакъ?

— Мен, — деди невбетчи эким элиндеки кягъыткъа козь биле ташламай.

— Башкъасы япсын!

— Не ичюн?

— Сен онынъ сагъ къаладжагъына инанмагъанынъ ичюн!

— Бельки сагъ къалыр.

— Бельки керекмей! Тез ол, энъ теджрибели хирургны чагъырынгъыз!

— Бельки кимни чагъырмакъ кереклигини де айтырсынъыз?

— Кимни чагъырмакъ кереклигини озюнъ яхшы билесинъ, тез ол!

— Мен дипломлы экимим, белесинъми! Манъа акъыл огретме! Къафа тасынынъ темели къырылгъан адам чокъ яшамай, оле!

— Биз де билемиз сенинъ кибилер дипломны насыл этип алгъаныны! Тьфу! Мында башкъа кимсе ёкъмы ёкъса?!

— Не олды? — чапып кельди юкъусырагъан эмшире.

— Инженер къазагъа огърады! Башы!

— Не ерде о?

— Ана, ята!

— Вай! Фикрет Ўмеровични чагъырмакъ керек! — эмшире бойле деркен, невбетчилик япкъан Тайгъакъны корип, тилини тишледи.

— Айса тез-тез Фикрет Умеровични чагъырынъыз! — мураджаат этти Степанов эмширеге.

— Мен кучюк адамым. Не япмакъ кереклигини эким биле, — эмшире озюни четке алды.

— Бизде бойле операцияларгъа ихтисаслашкъан теджрибели хирурглар чокъ. Языкъ ки, манъа ишанмадынъыз, — озюнинъ ишке ярагъаныны косьтереджек олып тырышты Тайгъакъ ве кимни чагъырайым экен, дер киби ясама тюшюнджеге далды. Кимни чагъырмакъ кереклигини ве кимни чагъыраджагъыны биле, амма аселет ашыкъмай, вакъытны эп узата. Буны о бир тарафтан озюнинъ акълы олгъаныны исбатламакъ, экинджи тарафтан пакъыллагъан меслекдешининъ итибарыны тюшюрмек ичюн япа. Фурсат пек онъайтлы. Операция пек индже, агъырдан агъыр. О чагъыраджакъ экимнинъ асабы исе бу куньлерде пек бозукъ. Ниает, о кулюмсиреди, ичинден: «Алла верди!» — деп агъыз ачты: — Айды, барсын, Фикрет Умерович олсун. О да теджрибели деп танылгъан хирурглардан бири. Амма онынъ эвинде телефон ёкъ. Машина ёллайым десем, пакъыл киби, бугунь шофер ишке кельмеди. Билесинъизми, гедже чалышмагъа кимсе истемей. Фикрет Умеровичнинъ келеджеги де шубели. Биревнинъ агърысы ичюн чокъ янгъанлардан дегиль о.

— Онынъ адресини беринъиз!

Тайгъакъ оларгъа Фикретнинъ адресини берди. Къуруджылар онынъ яшагъан ерини къыдырып тапып, хастаханеге алып кельгендже арадан даа баягъы вакъыт кечти. Яш эмшире къыз Сеитбекирнинъ юзю-козюни силип, онъа юрек тутуджы уколлар япып, онынъ башы уджунда отура эди. Фикрет къазагъа огърагъанны корьгенинен таныды: бу — Асиени хаста-

ханенинъ къапысы огюнде эр кунь къаршылап алгъан, оны къучагъына котерип алып кеткен огълан. Огъланны эмшире де таныды. Шунынъ ичюн о, Фикрет эллерини сабунлап ювуп, операциягъа азырлангъан вакъытта оны мукъайтлыкъкъа чагъырды.

— Раатсызланма, Танюша. О бизлерни даа тойгъа да чагъырыр, — деди хирург.

— Вазиети пек агъыр, Фикрет Умерович. Эгер операция мувафакъиетсиз кечсе, сизден корерлер, махсус япты, дерлер.

— Биз оны олюмден къуртарырмыз, Танюша. Чиркин лафкъа ер къалмаз. Юрь, ярдым этерсинъ.

Хастаны операция столына къойдылар. Сеитбекирнинъ энъсеси юмрукъ къадар шишкен. Къырыгъы ачыкъ дегиль, эгер къан ичте къалып уюшса, иши фена: я олюм я да омюрлик сакъатлыкъ!

Фикретнинъ вазифеси де, вазиети де пек агъыр: операция — мурекеептен мурекеп, инджеден индже, къаршысында исе онынъ, Фикретнинъ юрегини яралагъан, талийини акътар-тёнтер этип, оны даянылмайджакъ азапларгъа укюм эткен огълан ята. Хирурггъа асабийленмек олмай, о козьлерини кенъ ачып, эр бир синъирни яхшы корьмек, элиндеки пычакъны енгиллик ве эминликнен ишлетмек борджлу. Борджлу демек къолай. Асие мына бу боюнгъа сарылды, назик авучларынен мына бу кениш энъсени, мына бу гурь перчемни къач керелер сыйпады. Эвель корюшкен экенлер, адлары-адреслерини бильмей, бири-бирине севда олгъан экенлер. Бойле де оламы ёкъса? Гуя буны тасдикълар киби, онынъ зеининде мор мелевше сепильген беяз антерли къызнынъ джазибели сымасы джанланды. Оладыр даа. Фикретнинъ огюнде эссиз яткъан огъланнынъ юксек манълайы, къаш кемерлери о аджайип къызнынъ юксек, беяз манълайыны, индже, ортадан азачыкъ къырыкъ къашларыны анъдырдылар, огъланнынъ череси о къызнынъ айдын юзюне бенъзей. Эвель бири-бирини севген иселер, оларнынъ не къабаатлары бар? Асие гонъюлинде олгъаныны онъа сёйлеген эди. Онынъ да къабааты ёкъ, огъланнынъ да. Асие киби къызны корип, онъа севда олмамакъ мумкюн дегиль. Иште, олар тапыштылар. Талий оларнынъ файдасына чалышты. Ильхам кельгенде, шаир къыйын бейитнинъ къафиесини тапкъаны киби, Фикрет де озь асабыны бастырмакънынъ, озюни эльге алмакънынъ чаресини тапты. А шимди о ишке киришир. Хирург агъыр бир юктен къуртулгъан киби, кокюс кечирди, бутюн тенинде енгиллик, арекетинде эминлик ис этти. Операция мувафакъиетли кечти.

Саба Сеитбекир озюне келип, козьлерини ачты, этрафында беяз халатлы адамларны корьди. Бираз бакъынгъан сонъ оларнынъ арасында бабасы, анасы олгъаныны абайлады. Анасынынъ козьлери яшлы, бабасынынъ чал сачлары даа да агъаргъан киби корюне, амма череси ве козьлеринден тынч ираде сыджакълыгъы келе. Демек, эр шей еринде, къоркъмакъ керекмей.

Фикрет танъ аткъандже хастанынъ башы уджундан кетмеди, онынъ вазиети гузеллешкенине эмин олгъан сонъ, бираз раатланмакъ ичюн шу ерде, янашадаки бош кроваткъа янбашлап, терен юкъугъа далгъаныны дуймай къалды. Юкъусы ойле къатты эди ки, Сеитбекирни корьмеге кельгенлернинъ аякъ сеслеринден де, лакъырдысындан да уянмады. Асие онынъ севгисини ред эткен сонъ, бу Фикретнинъ ильк татлы ве тынч юкъусы эди. Гедже операциядан эвель, сонъра операция вакътында, операциядан сонъ Сеитбекирнинъ башы уджунда отурып, о озь мен-менлигини енъди, шахсий омюринде юзь берген, оны акъаретлейиджи, масхара этиджи адисеге дегерли къыймет кести ве озь тюшюнджелерини, къальбини адалетсиз гъадап къыршавындан бошатты, анъы ве юрегини шу агъыр юкнинъ тесиринден узакълаштырды. Ана о: меслекдешлерини, онъа тешеккюр бильдирмек истеген Сеитбекирнинъ ана-бабасыны сукъландырып, эп юкъламакъта. Не къадар сербест, сагълам юкъу! Бол юрекли адамнынъ юкъусы.

— Зарурият олмагъандже Велиевни уянтманъыз, — деди баш эким кулюмсиреп, шу ерде булунгъан уйкен эмширеге. — Сагълам юкъу мувафакъиетли операциянынъ реинидир.

Сеитбекир агъыр хаста олгъаны ичюн анасына онынъ янында къалмагъа изин бердилер. Оны корьмеге къартанасы, апте-къардашлары да, къомшулары, меслекдешлери де кельдилер. Факъат эким:

— Эгер хастанынъ якъын адамлары, достлары олсанъыз, онынъ тез вакъытта тюзельгенини истесенъиз, шимди кирип оны раатсызламанъыз, — деп оларнынъ эписини кери къайтарды.

Акъшам устю Аджер къартананен Сакине омузларына беяз халат асып, хастаханенинъ босагъасындан атлагъанда, оларгъа Фикрет расткельди.

— Мерабанъыз! — Фикрет селям берген сонъ, къартананынъ элини алып опьти.

— Мерабанъыз. — Сакине Асиенинъ кимлигини агъасындан, Асиенен таныш олгъан сонъ исе, Фикретнинъ ким экенлигини ондан сорап бильген эди.

— Мында не япасынъыз, хайырлысымы? — сорады Фикрет.

— Аллая шукюр, хайырлысы дейлер, балам, — къартана беяз марамасынынъ уджунен козьяшларыны сильди.

— Киминъиз хаста?

— Агъам къазаланды! — деди Сакине эеджаннен. — Оны горьмее гельдик.

— Анги палатада ята?

— Алтынджы палатада.

— А-а, киринъиз, бакъынъыз. — Фикрет оларнен сагълыкълашып, эвине къайтты. Демек, о огъланны Сакинеге бенъзеткени тесадуф дегиль экен. «Аджайип, аджайип, — текрарлады Фикрет ичинден. — Бу къызчыкъ келип, мени ишке къойды. Агъасы фурсаттан файдаланып, Асиени чельди. Ах сизни, айнеджилер! Ах сизни, чапкъынлар! Токътанъыз сиз!» Акъылына бойле шейлер кельгени ичюн о озь узеринден кульди. Чюнки Асие эки йыл беклеген севгилисини, ниает, расткетирген сонъ, табиий ки, оны бу адымдан ич бир шей токътатып оламаз эди ве бу айдын черели къызчыкънынъ шу арада пейда олувы ялынъыз меселенинъ енгильдже чезильмеси ичюн хызмет этти. Аягъы огъурлы къызчыкъ олмалы. Фикрет оны омюринде экинджи кере корьди. Эр кересинде де онынъ айдын юзюне бакъаркен, озь гонълюнде анълашылмаз бир енгиллик ис этти. Шу дакъкъаларда онъа бутюн алем шу къызчыкънынъ юзю киби айдын, онынъ киби дюльбер корюнди. Санки дюньяда ярамазлар, къальби къара адамлар ёкъ киби дуюлды. О онынънен мытлакъа даа корюшир, лаф этер.

Шимди хастаханеде агъасынынъ башы уджунда отургъан Сакиненинъ тюшюнджелери де Фикретнен багълы эди. Концерт акъшамы олып кечкен адисе онынъ козьлери огюнде текрар джанланды. Къыз ичинден кулюмсиреди. Эбет, энди о, Сеитбекир онынъ агъасы олгъаныны билир ве шу акъшам къыз онынъ дикъкъатыны аселет озюне джельп этти беллер. Бу фикирден Сакиненинъ юзю къызарды. Яш бала киби адам экен. Ким не десе, не япса, шунъа инанмакъ олурмы? Къыз оны аджыды, атта Сеитбекирнен Асиенинъ расткелишкенине языкъсынды. Эгер олар концертке бармагъан олсалар, энди тойлары да олып кечеджек эди. Шу тойнынъ бозулувында Сакине озюни де белли дередже къабаатлы санды. Фикретнен бир даа корюшкенде, о ондан афу сорар. Балабан адамны яш бала киби сувгъа чаптыртып, яхшы иш япмады, эльбет.

Сакине къартанасынен берабер къайтаджакъта, Сеитбекир ишарет пармагъынен ишмар этип, къардашыны янына чагъырды. Сакине келип, онынъ янагъындан опьти. Шу вакъыт агъасы онынъ къулагъына фысылдады: «Акъшам саат секизде Асие мени эвлеринде беклейджек...» Сакине агъасынынъ лафыны больди: «Раатсызланма, мен шимди дос-догъру онъа варырым». Сеитбекир риджа этти: «Къоркъмасын». Къардашы оны тынчландыраджакъ олып тырышты: «Анълатырым. Къоркъмагъа шей ёкъ». Сагълыкълаштылар. Анасы оларны озгъарып, софагъа чыкъкъан сонъ, Сеитбекирни ким операция этип, олюмден къуртаргъаныны сёйледи.

— Намуслы адам экен, эллери дерт корьмесин, — дуа этти Аджер къартана.

— Бельки Сеитбекирни танымагъандыр? — шубеленди огъланнынъ анасы. — Эвленеджек къызыны чекип алып, оны алем масхарасы этти де торунынъыз.

— Я-а, танымады белленъиз, ана, — лафкъа Сакине къошулды. — Ойле де таныгъандыр ки, Асие чалышкъан куньлери агъам эр акъшам оны хастаханенинъ къапусы огюнде къаршылап алыр эди. Агъамы мында танымагъан адам къалмагъандыр.

— Не исе де шукюрлер олсун, балам. Хайырлысы, иште. Алла сагълыгъыны версин. — Аджер къартана хирурггъа дюньяджа эйиликлер тилеп, дуа этти.

Сакине не къадар ашыкъса да, кеч къалды. Енгиль антер кийген Асие азбар къапы янындаки скемледе отурып, сабырсызлыкънен Сеитбекирни беклей эди. О, Сакинени узакътан таныды ве отургъан еринден турып, онъа къаршы юрьди.

— Не олды, Сакине? — О эеджанлангъанындан селям бермекни де унутты, къызны къучакълап алып, бир ань суалине джевап беклеген сонъ, текрар сорады: — Не олду?! Сеитбекир нереде?!

— Тынчлан, Асие. Хайырлысы. — Эвдекилернинъ козю огюнде озюни бутюн кунь къатты туткъан Сакиненинъ синъир теллери акъшамгъадже шу къадар чекильген эдилер ки, артыкъ онынъ ирадесине бойсунмай, бошадылар ве къыз агъламсырап, агъасынынъ къазагъа огърагъаныны бильдирди.

Эки къыз козьяшларыны силе-силе машиналар къатнагъан ёлгъа чыкъып, такси туттылар. Ёл бою джаны ичине сыгъмагъан Асие хастаханеде юкъугъа кеткен Сеитбекирнинъ алыны озь козьлеринен корьген сонъ, бираз озюне кельди. Огъланнынъ тегиз нефес алувы, набызынынъ сагълам урувы, умумий корюниши онынъ козь къапакъларында мор излерини къалдыргъан олюм телюкеси энди ондан чекильгининден бельги бере эди. Кениш палатада, къаршыдаки кошеде, пенджере янында ерлешкен кроватта отурып, эп оларны сейир эткен хаста ерининден къалкъып, Сеитбекир яткъан кроваткъа тараф адымлады. Сеитбекирнинъ анасы аман ерининден турып, онынъ къаршысына чыкъты да:

— Меним огълум сигар ичмей, серниги де, сигарети де ёкъ, — деди.

— А-а, — созды хаста. — Тютюн ичеджегим кельди. Бельки сизде бардыр?

— Менде де ёкъ. Палатада тютюн ичмек олмай.

Сачлары чаргъан, алтмыш яшларында хаста кери къайтты, барып ерине ятты.

— Раатлыкъ бермей, — деди Сеитбекирнинъ анасы Лейля. — Бираздан сонъ кене келир. Заваллы япкъан ишининъ фаркъына бармай.

— Лейля апте, сиз Сакиненен берабер эвге къайтынъыз, мен Сеитбекирни бакъарым, янындан кетмем.

— Сагъ ол, къызым. Балам тюзельмегендже онынъ янындан кетип оламам.

Шу заман палатагъа бир агъыр хастаны даа алып кельдилер. Хаста агъырыгъа даянып оламай, сеси седа берип, токътавсыз багъыра. Оны мукъайтлыкънен седиеден алдылар да, Сеитбекирнинъ янындаки бош кроваткъа яттырдылар. Эмшире хастанынъ агърыларыны енгиллештире биледжек уколларны япса да, онынъ адджжы-адджжы багъырувлары кесильмеди. Огълунынъ юкъусыны сакълайджакъ олып, фысылдап лаф эткен, аякъ уджларында юрьген Лейлянынъ козьлеринден яшлар акъты.

Асие бу хастаханеде чалышкъанындан берли бунынъ киби алларны корьгени биринджи кере дегиль. Хасталар чешит олалар. Бири аз агърыгъа да даянып оламай багъырыкълай бере, дигери дешетли агърыларгъа чыдап, яваштан ынъырдана я да сес чыкъармай, къатып ята. Хасталыкъ дереджеси де чешит-чешит олгъаны ичюн къаиде боюнджа хасталарны оларнынъ алына бакъып, аит палаталаргъа ерлештирмек борджлулар. Амма бу къаиде мында кутюльмегени ичюн экимлер шу низамсызлыкъкъа яваш-яваш алышып къалалар ве хасталардан я да оларнынъ догъмушларындан бир де-бири бунъа шикяетленсе, олар шу адамнынъ

япкъаныны эдепсизлик деп таныйлар. Бу сырада Асие де истисна олмады. Тузлы сувгъа тазе хыярны ташласанъыз, о истер-истемез тузлангъаны киби, хастаханедеки муитте Асие де яваш-яваш денъишти: мында укюм сюрьген низамсызлыкъкъа аз-быраз алышты. Намуслы инсан, невропатолог оларакъ, башталары о хастаханеде бу ишни низамгъа чекеджек олып, чокъ урунды, лякин олдурамады. Уйкен меслекдешлери, бу ишнинъ тюбюнден ким чыкъты да, келип-келип сен чыкъаджакъсынъ, деген манада онынъ арекетлерине кулюмсиреп бакъкъанлары себебинден о кет-кете бундан сувунды, чокълукъ сырасына къошулды. Амма шимди озюнинъ юрегине якъын адамы хастанынъ багъырувындан сескенип уянгъаныны, башындаки агърыдан тишлерини сыкъып, авучларынен къулакъларыны къапаткъаныны, чаресизликтен онынъ анасынынъ козьлеринден тамчы-тамчы олып тыгъыргъан козьяшларыны корип, йыллар девамында хастаханеде темеллешкен тертипнинъ не къадар чиркин экенини бутюн анъы ве вуджудынен анълады. «Бирине ине санчаджакъ олсанъ, башта озюнъе санчып бакъ», — дейлер. Шимди бу ине Асиеге пек къатты батты. О, Сеитбекирнинъ онъа узаткъан элини алды, эгилип онынъ янагъындан опькен сонъ:

— Мен шимди келирим, — деп палатадан чыкъты.

Иш вакъыты биткени ичюн баш эким эвине къайткъан. Асие невбетчи экимге мураджаат этти:

— Хамид Абдуллаевич, даа демин алтынджы палатагъа агъыр хастаны алып кельдилер. Токътамай багъыра. Башкъа хасталарны раатсызлай.

— Сонъ, не япайым, Асие Асановна?

— Озюнъиз билесинъиз. Хасталарнынъ тынчлыгъыны ве сагълыгъыны сакъламакъ ичюн ойле сойларыны айры одагъа ерлештирелер.

—Бизде агъыр хасталар ичюн айры одалар бармы?

— Барлыгъыны билесинъиз де, Хамид Абдуллаевич.

— Багъышланъыз, Асие Асановна, озюмни делиликке урам. Сиз козьде туткъан хане ич де бош олмай. Анда ятып тюзельмек ичюн эр вакъыт имтиязлы шахслар тапыла. Бундан сизинъ де хаберинъиз бар, эгер янълышмасам.

— Я шимди анда ким ята?

— Сагълыкъ сакълав министрлиги хадимининъ догъмушы, къарысынен берабер.

— Оны та мен отпускагъа чыкъмаздан эвель алып кельдилер. О агъыр хаста дегиль эди. Къарысы да эким. Утанмайлармы?

— Асие Асановна, сиз мында янъы кельген адам киби лаф этесинъиз. Агъырмы, агъыр дегильми, биз не япа билемиз? Эписи шефке багълы.

— Я коллектив?

— Биз эпимиз, бу джумледен сиз де, мында янъы кельген вакъытмызда хастаханедеки низамны янъы ёлгъа къояджакъ олып тырыштыкъ, амма элимизден бир шей кельмеди. Иште, коллективимизнинъ алы. Даа не япа билемиз?

— Я бирлешип арекет этсек? Партия, профсоюз, комсомол тешкилятларыны бу ишке джельп этсек?

— Бизим шефимиз сиз беллеген саделерден дегиль, пек акъыллы адам. Сиз айткъан тешкилятларгъа ёлбашчы этип о озь адамларыны къойды. Шунынъ ичюн эр шей онынъ дегени киби ола. Аля даа буны анъламагъанынъызгъа тааджипленем, Асие Асановна.

— Я он алтынджы пленум не ичюн олды?

— Он алтынджы пленум даа бир къач кунь эвельси олып кечти. Сиз исе аман эр шей ерине кельмесини истейсинъиз. Онынъ гъаелерини ерине кетирмек ичюн къатты курешмек керек.

— Ойле исе не ичюн беклеп отурамыз? Айдынъыз курешни башлайыкъ. Анавы имтиязлыларгъа айтынъыз да, оданы бошатсынлар.

— Шимдими?

— Эбет. Эшитесинъизми, анавы хаста аля даа багъыра. Палатада ондан гъайры еди хаста бар. Оларгъа юкъу, раатлыкъ олмайджакъ да!

— Олар меним сёзюме кирип, изоляторны бошатмазлар, Асие Аса-

новна. Чюнки оларны анда шеф озю ерлештирди.

— Эр адымда «шеф» дейсинъиз, Хамид Абдуллаевич, къоркъакълыгъынъыз ичюн озь видждынынъыз огюнде насыл джевап береджексинъиз?

— Сиз насыл берсенъиз, мен де ойле беририм. Сорамасы айып олмасын, эгер хастаханеге якъын адамынъыз тюшмеген олса, он алтынджы пленумны, партия тешкилятыны, коллективни хатырлар эдинъизми?

— Теэссюф ки, хатырламаз эдим, амма эндиден сонъ бунынъ киби алларгъа фаркъсыз бакъып, инсанлыкъ, экимлик намусыма леке тюшюрмем! Геджелер хайыр, Хамид Абдуллаевич!

— Сизге де хайырлы геджелер олсун, Асие Асановна. Къомшу палатада бир бош ер бар. Эгер истесенъиз, хастанъызны анда алып кечинъиз. Эр алда, бираз тынчча олур.

— Сагъ олунъыз, Хамид Абдуллаевич. Шимди алып кечермиз.

Асие Сеитбекирнинъ вазиетини азачыкъ да олса енгиллештиреджегине севинип, невбетчи экимнинъ одасындан кулер юзюнен чыкъты. Барып копчекли седиени алып, палатагъа кирди ве эмширенинъ, Сакиненинъ ярдымынен хастаны къомшу палатагъа авуштырды.

— Сагъ ол, къызым, — деди Лейля. — Шимди Эреджеп агъанъ машинанен келир, сизлерни эвге алып кетер.

— Сиз къайтынъыз, мен къалырым.

— Сеитбекир итираз этти:

— Къайт, деденъ раатсызланыр.

— Яхшы, бугунь къайтырым. Сонъ эр гунь берабер олурмыз. Мен сени тездже аякъкъа турсатырым.

Бугунь ильк кере Лейлянынъ чересинде хош тебессюм пейда олды. О, оладжакъ келинини бегене, онынъ инсаниетлиги оны севиндире. Ай-ай огълу тездже тюзелип аякъкъа турса да, ичи-багъыры янгъан ана шу кунни де корьсе!

Хайырсыз хабер Сейдамет дедени де эеджанландырды. Торунынынъ талийинде олгъан бу бахтсызлыкъ адисеси онъа яшлыкъ чагъында онынъ озь такъдиринде олып кечкен фаджианы хатырлатты. О вакъыт эджель Сейдаметнинъ омюр аркъадашыны алып кетти, шимди аз къалды торунынынъ севген огъланыны алып кетеджек эди. О вакъыт Сейдаметнинъ ракъиби фурсаттан файдаланып, онынъ агъыраякъ къарысыны къылычлап ольдюрди, шимди Сеитбекирнинъ ракъиби алидженаплыкъ этип, оны олюмден къуртарды. Эбет, заманлар башкъа, адамлар башкъа. Амма кене де эски заманнынъ серпиндиси чешит корюнишлер къияфетинде, чешит микъдарлар ве колемлерде вакъыт-вакъыт юзь бере. Насыл ола да шимдики адамлар шу эскилик маразындан, онынъ тесиринден къуртулып оламайлар? Деде бу суальге джевап араштырыркен озю басып кечкен буюк омюр ёлуны текрар ве текрар козь огюнден кечире, оны башындан сонъунадже текрар ве текрар талиль эте.

О эски заман... Деде дивар ястыкъкъа ясланып отургъан арада кечмишке далды. Ана, бир дивар къомшу къызы Асие омузында сув толу бакъыр гугюмнен ёкъушкъа котерильмекте. Даа тюневин о уфачыкъ, сачлары чыбалгъан, усть-башы тозлангъан, сокъакъта ойнагъан балалар арасында козьге чарпмагъан бир къызчыкъ эди. О не вакъыт буюп етишти де, бойле аджайип къыз олды!

— Селям алейкум, Сейдамет агъа. — Къызнынъ ири къара козьлери самимиетликле ве айны вакъытта, не тааджипленип бакъып къалдынъыз, дер киби, бираз шакъий атешчикле онъа ялт этип, бакъып алдылар.

— Алейкум селям, кедем. Бу Асиеми ёкъсам башкъа бириси экенми дие бакъайым. Айып этме, кедем.

— Инсанлыкъ алы, Сейдамет агъа.

— Балабан къыз олмушынъ, ама гугюминъ бираз агъырлыкъ этий, гъальба? Вер де, тёпеедже алып чыкъайым. — Сейдамет онынъ гугюмини тёпеге алып чыкъкъан сонъ, къайтарып берди ве бойле деди: — Сенинъ Асие олдугъынъа аля даа инанып оламайым. Сен огден кит, мен — арттан. Бакъайым, анги эве гиреджексинъ. Эгер Меджит агъанынъ эвине гирсенъ,

сонъ онынъ къызы Асие олдугъынъа инанырым.

— Сагъ олунъыз, Сейдамет агъа, — деди къыз кулюмсиреп ве эмекте къуветлешкен эллеринен гугюмни енгилликле омузына къойды.

— Элял олсун, — деди Сейдамет онынъ янакъларында ойнап алгъан чукъурчыкълардан сархушланып.

Бундан сонъ о эр кунь Асиенен корюшмек, онынънен бир-эки агъыз лаф атышмакъ фурсатыны арады. Сейдаметнинъ не вакъыт ишке кеткенини, не вакъыт иштен къайткъаныны бильген Асие де анджакъ шу вакъытта илле бир иш тапып, ёлгъа чыкъар эди. О, танъда сыджакъ тёшектен къалкъып, азбарны, сонъра азбар къапы огюни сипирир, сув сепип, тазеликке тазелик къошар эди. Бойле вакъытларда омузына чантасыны асып, къомшу къапыдан чыкъкъан Сейдамет: «Сабалар хайыр, Асие. Иш къолай гельсин, кедем», — дер ве Асие: «Хайырлы саба, огъурлу ёллар олсун, Сейдамет агъа», — деп джевапланыр эди.

Сейдамет кестирме ёллардан юрип, кунеш дагълар артындан котерильгендже Новый Светке барыр, анда бутюн кунь князь Голицыннинъ багъларында чалышып, кунеш къавушкъан маальде Таракъташкъа къайтып келир, чешме ёлунда мытлакъа Асиени расткетирир, ёкъушта онынъ сув толу гугюмини алыр эди. Башталары оларнынъ корюшювлери четтен бакъкъанларгъа бир тесадуф олып корюнир исе, куньлер кечтикче, корюшювлер текрарландыкъча буны козетиджилер де пейда олдулар. Оларны йигиттнен къызнынъ арасындаки мунасебетлер кунь сайын меракъландырды ве, ниает, козетиджилер бу тесадуф олып корюнген корюшювлер акъкъында лаф таркъата башладылар. Койде исе кимнинъдир акъкъында тек бир лаф айтылсын, сонъра о маалле-маалледен акс сада киби текрарланып, такъмакълаштырылып, чешит уйдурмаларнен такъыштырылып, ахыр-сонъу шу лафлар догъувына ильк себепчи олгъанларнынъ къапы-пенджересинден кире де, эвнинъ тёрюнде музакере этиле.

— Къомшумызын къызы чешмеден къайтанда, ёкъушта оны гугюми такъым котерип, тёпее алып чыкъмышсынъ! — Сейдаметнинъ бабасы бунынъ ошек олгъанына шубеленмесе де, ачувланды, дарылды онъа. — Балабан адам олуп, ырызлы-намуслы баланынъ адыны чыкъардынъ, пеземенк! Эпимизи алем масхарасы эттинъ! Энди къомшунынъ юзюне насыл гозьнен бакъаджагъыкъ?!.

Сейдамет бабасыны сабырнен сонъуна къадар динъледи. Сонъра озюндже оны тынчландыраджакъ олып, догърусыны сёйледи:

— Баба, мен оны гугюми такъым котермедим. Ялынъыз гугюмини котердим.

— Матюв! Адамларын агъызына теспи олмакъ ичюн бу азмы ёкъса! Гендини котермесенъ де, ботен лаф чыкъармая себепчи олдунъ. Япаджакъ ишинъи башта къафанънен тюшюнмейсинъми! Бегендинъ исе, сёйле, къуда ёллайыкъ, эвлендирейик, битсин китсин. Ама энди адамларын агъызыны къапат та бакъ. Эль агъызына элли аршын без етмез.

Эвлеринде Асиени де къатты тазирледилер. Артыкъ оны танъда къапы огюни сипирмеге, акъшам устю чешмеге ёлламадылар. Асиеге бу ишлерни Сейдамет багъларда чалышкъан саатлерде яптырталар. Факъат бу тедбирлер ошекни токътатмакъ ичюн дегиль, аксине оны даа да туташтырмакъ ичюн хызмет эттилер. Бундан сонъ уйдурылгъан такъмакъларгъа коре, Сейдаметнинъ ана-бабасы онъа енгиль табиатлы къызнен корюшмеге ясакъ эткенлер. Шунынъ ичюн Асие ондан умютини кесип, энди акъшам устю чешмеге къатнамай экен. Ошек эки къорантанынъ да назик ерине урулды: бутюн вакъыт дост-муаббет яшагъан къомшулар арасына атеш киби барып тюшти. Сейдаметнинъ бабасы бу атешни сёндюре биледжек бирден-бир тедбирни — огълу ве къомшу къызынынъ тез вакъытта эвленювинде корип, къарысына бойле деди:

— Сандыкътаки ихтиятынъдан бир шейлер ал да, къомшуя варып, бир япракъ быракъайыкъ, сёз кесейик.

— Я огълунъ разы олмаса?

— Санъа не дедим, оны яп! Разымы, разы дегильми, копеги ольдюрене сюйреклетирлер.

— Къудалыкъ япмая бир-эки адам чагъырмакъ герек.

— Вар чагъыр.

Сейдаметнинъ анасы догъмушларындан бир-эки адамны къудалыкъ япмагъа чагъырайым деп сокъакъкъа чыкъкъан арада, Асиени Къылыч Сеттаргъа нишанладылар, деген лафны эшитти.

— Демесе, акъыз! Ич де оладжакъ шей дегиль бу!

— Я, ойле белле сен. Тонъкъалыкъ япып, о акъыллы къызы эльден къачырдынъыз. Оладжагъа чаре ёкъ дейлер ама, копек къуйрукъ Чюрюк Атче маалле-маалледен ошек гездирип, япты япаджагъыны.

Койде бу лакъырды таркъагъан куню Къылыч Сеттарны Асиеге даа нишанламагъан эдилер. Беклемеден пейда олгъан муштери Чюрюк Атчени зияде ягълады, гъалиба, о ошек таркъатувда озь имкянларындан устюн чыкъып, уйдурмаларыны сарымсакълап ойле копюртти ки, онынъ таркъаткъан сафсатасы вакъытны бир къач кунь озды. Бутюн булар Къылыч Сеттарнынъ истеги ве тизген планынен япыла. Бу план боюнджа Чюрюк Атче башта Сейдаметнен Асиенинъ арасыны бозмакъ, оларнынъ къоранталары арасында къавгъа чыкъармакъ, сонъра нишан акъкъындаки ошекни бир кунь эвельси таркъатмакъ ве бойледже эртеси куню сёз кесмек ичюн ёл ачмакъ керек эди. Амма, коресинъ, ат алып къачты, Къылыч Сеттарны шашмалатты.

— Сен наптынъ, къарт джады! — деп япышты о, Чюрюкнинъ богъазына. — Башта оларын арасыны боз, олары къавгъалаштыр, дедим де санъа!

— Мен не яптыгъымы пек яхшы билийим. — Ярамазлыкънынъ динъколасына чыкъкъан, бойле ишлерде атеш ве сувлардан кечкен Чюрюк чырайыны биле сытмады. Муштерисине мыскъылнен бакъып алды да, девам этти: — Эки мале Таракъташта мен бу иште аюв ойнатып башлаянда, сен даа дёртаякълайып гезердинъ. Бу замана къадар койде арасы бозулмаян къоранта къалмады, эгер бильсенъ. Шимди эр кес бири-бирини копек гиби талай, эр кеснинъ арасы бозукъ. Я-а. Дюнья да бозукъ, адамлар да, эгер бильсенъ. Вакъыты узатманынъ гереги вармы аслы? Ёкъ. Мен дедигим гиби, ярын вар да, япракъ быракъынъыз, сёз кесинъиз. Олды китти, иш пишти, эгер бильсенъ.

Эм керчектен де ойле олды ки, Чюрюк акълы чыкъты. Онынъ таркъаткъан ошеклери эки къоранта арасындаки мунасебетлерни къавгъа дереджесине алып бармаса да, баягъы сувутты. Асиенинъ ана-бабасы эвельки ошеклерден ынджындылар исе, къулакъларына келип еткен сонъки ошек оларнынъ гонъюллерине яткъан киби олды ве эртеси куню Къылыч Сеттардан кельген къударгъа олар «ёкъ» демедилер. Къылыч оларнынъ киевлери оладжагъына чокъ севинмеселер де, бойледже, башта бир къомшуларындан интикъам аладжакъларына, эндиден сонъ ошеклернинъ арды кесиледжегине севиндилер ве къызларынынъ разылыгъыны сорап отурмай, онынъ джевабыны беклемей, сёз кестилер, багълардан юзюмлер, багъчалардан мейвалар йыгъылып алынгъан сонъ, дюгюнъ япмакъ къарарына кельдилер.

Асие танъда тёшектен къалкъып, хырсызлыкънен тышары чыкъты. Сейдамет оларнынъ араба къапысы огюнден кечкенде, ташкъора артындан сесленип, оны токътатты.

— Асие, сенсинъми?

— Меним, Сейдамет агъа.

— Кедем, нишан лафы догърумы, яланмы?

— Дюн Къылычлар къуда ёлладылар. Анамнен бабам меним разылыгъымы сорамадылар. — Къыз агъламсырады.

— Я сен разылыкъ вердинъми, кедем?

— Ёкъ. Олар менсиз сёз кестилер!

— Энди не тюшюнийсинъ?

— Бойнума таш багълайып, кендими денъизе атаджагъым, Сейдамет агъа!

— Этме, эки гозюм! Мен сени олара вермем! — Сейдамет узун, насырлы эллерини ташкъора узеринден узатып, Асиенинъ омузларына токъ-

унды, онынъ башыны, бойнуны, янакъларыны сыйпады, козьяшларыны сильди ве огютледи: — Ананъа, бабанъа терслик этме. Мен тюшюнип, бир чарелер тапарым, сени бу ошекчилер арасындан алып къачарым.

— Ах, Сейдамет агъачыгъым! — Асие козьяшларыны тёкип, онынъ ири авучларыны опьти ве: — Ашыкъынъыз, Сейдамет агъачыгъым, ёкъса бойнумызы урарлар! — деди.

— Айды, мен китейим, эки гозюм! Къысмет олса, ярын бу маальде гене горюширик, эми?

— Яхшы, бурада беклерим.

Сейдамет севгилисинен сагълыкълашып, ишине ашыкъты. О,Асиени кимсеге бермемек, онъа эвленмек къарарында исе де, бунынъ ичюн не япмакъ кереклигини даа бильмей эди. Дагъда чалаш къуруп, оны анда алып къачсынмы я да онынънен берабер узакъча бир ерге кочип кетсинми? Сейдамет бу этрафтаки койлерни, дагъларны яхшы биле, амма узакъ ерлерде ич де олмады. Сырасы кельмеди. Бутюн вакъыт чалышты. Эвден ишке, иштен эвге къатнады. Корьмеген, бильмеген ерлеринде яшамагъа козю батмай. Факъат дагъда яшамасы да къолай олмайджакъ. Асие бунъа разы олурмы экен? О бутюн кунюни бунынъ киби тюшюнджелернен кечирди. Эртеси куню танъда Асиеге озь фикирини айтты.

— Сизнен джеэннеме китмее де азырым! — деди къыз эеджаннен, лякин котеринкиликле. О,Сейдаметнинъ дагъгъа къачмакъ акъкъындаки теклифине пек севинди, оны къабул этеркен бу акъта озь фикирини айтты: — Тездже китейик, Сейдамет агъа, сувукълар басынджа онда гендимизе ер япайыкъ, къыша азырланайыкъ.

— Догъру дейсинъ, Асие. Мен бугунь кинязнен эсаплашайым да, ярын эвдекилерине иште къаладжагъым дие, дагъа чыкъарым, онда къынтавлы бир ер тапып, чалаш къурарым, сонъ гелип, сени алып китерим.

— Яхшы, Сейдамет агъа. Алла къолай кетирсин. — Асие къасевети енгиллешкен киби, кокюс кечирди. Олар сагълыкълаштылар.

Саба, даа дагълар артында гизли кунеш озюнинъ сырлы фырчысыны кокке токъундырып, оны алевли ренклерге боягъан вакъытта князь Лев Сергеевич Голицын дамы къырмызы кираметнен къаплы эвининъ экинджи къатындаки аяткъа чыкъып, талим алмакъта эди. Етмиш яшларында адам бойле ишнен огърашкъанына Сейдамет ошланды, талим биткенини беклеп, азбарда шырылдагъан уфакъ шадырванчыкъ янында турды. Князь оны корип, мешгъулиетини токътатты, бу эмексевер яш онынъ босагъасына нафиле ерде кельмегенини дуюп, басамакълардан ашагъы энди.

— Саба шерифинъиз хайырлы олсун, киняз, — деди Сейдамет онынъ узаткъан элини алып.

— Не хызмет иле кельдинъ? Ёкъса кене дженкке ёллайджакъ олалармы?

— Ёкъ, киняз. Бу сефер мени иштен бошатынъыз, къазанан акъчамы веринъиз дие гельдим.

— Не олду ойле аман?

— Койден гочюп китеджек олуйым, киняз.

— Нерее?

— Даа гендим де бильмейим, киняз.

— Себебини сёйле, Сейдамет. Бельки бу сефер де ярдымым тиер.

Голицыннинъ багъларында чалышкъанларнынъ эксериети чет койлерде яшагъан ве андан ишке къатнагъан фукъарелер эдилер. Оларны мында князьнинъ джумертлиги алып келе. О, эмек акъкъыны башкъа койлердеки байларгъа коре бираз чокъча тёлей ве, энъ эсасы, бельгисиз муддетке кери сюрьмей, озь вакътында бере. Шунынъ ичюн де эмекчи койлюлер Голицынни урьмет эте ве саялар, узакълардан келип, онынъ багъларында чалышалар. Сейдамет де мында бир къач йылдан берли чалышкъан ве элял эмегинен козьге кирген адамлардан бири. Былтыр биринджи джиан дженки туташкъандан берли шеэр ве койлерден джебэге токътамай янъыянъы адамларны ёллайлар. Сейдаметнинъ агъалары койде Аджыибрам байнынъ элинде ыргъатлыкъ эте эдилер, оларны кечкен сене алдылар. Сонъра Сейдаметни де чагъырдылар. О, джебэге кетмезден эвель къазан-

чыны алмакъ ичюн тыпкъы шимдики киби, князьнинъ къапысына кельген эди. «Къорантанъыздан дженкке алынгъанлар олдумы?» — деп сорады о вакъыт князь. «Учь агъамы алдылар», — джевапланды Сейдамет. «Падишанынъ къарарына бинаэн бир къорантадан дженкке ялынъыз бир адам алына. Олар санъа токъунмазлар. Бар да, багъларда чалыш», — авале этти князь.

Падишанынъ бойле къарары бармы, ёкъмы Сейдамет буны бильмей. Амма бу лакъырдыдан сонъ, онъа керчектен де токъунмадылар. Ады бутюн мемлекетке, Авропагъа белли олгъан мешур алим-шарапчы, рус шампаны истисалынынъ эсасчысы Л. С. Голицыннинъ итибары иле Сейдамет койде къалды ве мына кене о, князьнинъ огюнде баш эгип тура. Онъа догърусыны сёйлесинми, сёйлемесинми? Бельки падишанынъ биревнинъ къызыны дагъгъа алып къачмагъа изин берген къарары да бардыр? Сейдамет я част деп, олгъан шейни сёйледи, мерамыны беян этти.

— Аферин, Сейдамет! — Князь кулюмсиреп, онынъ омузыны таптады. — Мына бунъа акъайлыкъ дерлер! Лякин дагъгъа къачма, мен сизге мында, Новый Светте эв беририм, анавы эки козь эвчикни, сизге етер. Балаларынъыз олып, чокълашсанъыз, буюкче союны озюнъиз къурарсынъыз. Келиштикми?

— Алла сагълыгъынъызы версин, киняз, ама...

— Аммасы не? Къоркъайсынъмы ёкъса?

— Къоркъмайым ама, бурада бизе яшайыш вермезлер.

— Мен вар исем, сизлерге мында яшамагъа кимсе кедер этмез. Энди санъа эмирим бойле: барып хызметчиден о эвнинъ анахтарыны ал, ачып, ичи-тышыны сипир, темизле, сонъра не япсанъ яп да, къызны мытлакъа бу гедже мында алып кель. Анъладынъмы?

— Анъладым, киняз. Чокъ сагъ олунъыз!

— Анълагъан олсанъ, пек яхшы. Бар, анахтарны ал да, ишни башла.

Сейдамет текрар тешеккюр бильдирип, анахтарны алмакъ ичюн азбарда чалышкъан хызметчиге тараф эки адым атты дегенде, князь кулюмсиреп сорады:

— Я никях? Эгер къызны дагъгъа алып къачкъан олсанъ, никяхны аюв къыяджакъ эдими?

— Ёкъ, киняз. Башкъа кое варып къыйдыраджакъ эдик.

— Айса сен къызны алып кельгендже, молла да мында олур. Ялынъыз бакъ, бош келип, онынъ огюнде меним юзюмни къызартма.

— Дюнья дурунджа дурунъыз, киняз! Юзюнъизи къызартмам, иншалла!

— Шу къадар эмин исенъ, ёлгъа чал атны эгерлеп чыкъарсынъ.

— Чокъ сагъ олунъыз, киняз.

— Элял олсун. Къызны хырсызлагъан сонъ, оны аткъа отуртып алып къачмалы. Къаидеси бойле.

Сёз кесильген сонъ анасы Асиеге эвелькиси киби, акъшамлары чешмеге бармагъа изин берди. Факъат Асиенинъ озю эндиден сонъ акъшамлары ич де чешмеге бармамакъ къарарына кельди. Шунынъ ичюн де Сейдаметнинъ корьген тедариги оларнынъ файдасына ишледи. О, оларгъа айырылгъан эвчикнинъ ичини-тышыны тез вакъытта низамгъа чеккен сонъ, бир чаре тапып, Асиенен куньдюз корюшмек макъсадынен эрте-ярыкъ койге къайтты. Къыз оны тышарыда корьгенинен, гугюмдеки сувны азбар ичиндеки ири япракълы фесильгенлер тюбюне тёкип, чешмеге ёл алды. Ёкъушнынъ ярысына кельгенде Сейдамет онынъ артындан етип, эр шейни олгъаны киби сёйледи. Асие севингенинден гугюмини ерге ташлады ве йигитнинъ эллерини тутып, гурь сачлы башыны онынъ кокюсине къойды. Гугюм ёкъуштан ашагъы танъгъыр-тунъгъыр тыгъырыркен о:

— Акъшамы беклемейип, шимди китейик, Сейдамет агъа, — деди.

— Шимди ёла чыкъсакъ, нерее киттигимизи аман горюрлер, бизи акъшамадже арайып тапарлар, ама гедже чыкъсакъ олар бизи тапынджа баягъы вакъыт гечер, сонъ тапсалар да геч олур.

— Яхшы, Сейдамет агъа. Эвдекилер юкълаян сонъ, пенджеремизи яваштан ачарым, мени ондан котерип алмая олурсынъызмы?

— Олурым, эки гозюм.

— Ойле олса, мен чешмее варып, эвимизе сонъки кере сув кетирейим, — Асие ёкъуштан ашагъы чапты. Барып гугюмни ерден котерип алгъан сонъ, артына чевирилип кулюмсиреди ве эки янагъында пейда олгъан эки чукъурчыкъ онынъ дюльбер чересини эки гуль киби яраштырды. Къыз ашагъы энип, чешме тарафкъа бурулгъандже, Сейдамет оны козьлеринен озгъарды, сонъра Новый Светке кетти.

Акъшам устю князь молланы алып кельмек ичюн шеэрге озь файтоныны ёлларкен: «Не ичюн чагъыра, деп сораса, зияфетке, дерсинъ»,— деп огретти хызметчисине.

Дагълар-ташлар къою къаранлыкъ ичине синъип, табиат юкъугъа далгъан бир вакъытта, Сейдамет атны эгерлеп, ёлгъа чыкъты. Бутюн кунь багълы тургъан айван чапмакъ истей, лякин йигит ашыкъмай, вакътыны бираз даа узатмакъ ичюн тельбевни озюне чекип, къатты тута, аткъа тек яваштан ёргъаламакъ имкяныны бере. О не къадар ашыкъмаса да, юдже къаяларнынъ янбашындаки айланчыкъ ёлны, дере-тёпелерни тезден артта къалдырып, Ачыкъларгъа чыкъты. Ачыкълар — шеэрнен кой арасындаки кениш чакъыллы-тикенли мейданлыкъ. Этрафтаки он дёрт пара койден яшларны арбий хызметке, дженкке алгъанда, оларнынъ эписини шу Ачыкъларда топлап, сонъ узакъ ёлгъа къоялар. Бойле кампаниялар вакътында мында геджекуньдюз адам ола. Шимди орталыкъ тым-тырыч. Мейданда сукюнет укюм сюрьмекте исе де, Сейдамет, эр алда, адамларнынъ козюне корюнмек итималынынъ огюни алмакъ макъсадында атны араба ёлдан четке бурып, алчакъ тёпеликлерге урдурды да, барсын, къайнагъан къаныны бираз савуштырсын, деп онынъ тельбевини бошатты. Йигит эеджанлана. О не тюшюнди де, не олып чыкъты. Асиелернинъ эви янына атнен бармакъ телюкели. Маалле копеклери ябанджы айваннынъ къокъусыны дуюп, кескин авулды къопарырлар, гедже олса да, къолум-къомшуны яткъан ерлеринден котерип, таш къораларнынъ четлерине топлар ве сокъакъкъа бакътырырлар. Ах, о маалле копеклери! Сейдаметке пек мукъайт олмакъ керек.

Ат дерели-тёпели ерлерден кечип, азачыкъ ёрулды. Энди тельбевни чекмей, пек чапмагъа ынтылмай. Койге якъынджа ерде, Айбатыл тёпелигининъ этегиндеки гурь бадемлик ичинде Сейдамет атны токътатты, динъленди, этрафына бакъынды ве эгерден атлап тюшюп, атны бадем терегининъ къалынджа далына багълады. Оны бирден ташлап кетмеди, хайли вакъыт айваннынъ этрафында доланды, ат алышмагъан еринде озюни насыл туткъаныны огренди, онынъ янъгъыз къалгъан сонъ урькмейджегине гонъюлинде ишанч догъгъан сонъ, кене де артына бакъа-бакъа, эп козькъулакъ олып, яваш-яваш ондан узакълашты.

Зифт къаранлыкъта кой эвлерининъ пенджерелеринден тюшкен ярыкъ ойле тасавур догъура ки, санки къадим дагълар озьлерининъ боз къая боюнларына къыйметли ильванлар такъкъанлар. Бу ильванлар кимер ерлерде боюнджакъ киби сыра-сыра тизильгенлер, кимер ерлерде санки алтын йип узюльди де, олар анда-мында низамсыз сачылгъан инджилер киби тёкюльгенлер, базылары исе бир авуч ичине тюшкен де, топ-топ олып къалгъанлар. Асиенен Сейдаметнинъ ян-янаша ерлешкен эвлери анавы энъ юксекте ерлешкен сыранынъ четинде. Сейдамет бираз солгъа алып, Бакъаташнынъ этегине таба юрьди. Козьлери эп шу узакъта парылдагъан ильванларда. Ана, олар бирер-бирер къаранлыкъ ичине синъелер: койлюлер ярынки эмек кунюни эрте башламакъ ичюн эртедже яталар. Ниает, Сейдамет козьде туткъан эвлерде де чыракълар сёнди. Онъа чарыкъларынынъ тасмалары бошагъан киби корюнди. О эгильди, тасмаларны чезип, янъыдан сыкътырып багълады ве койнинъ копеклерини урькютмемек ичюн мукъайтлыкънен макъсадгъа догъру адымлады.

Асие оны беклей эди. О, пенджере къаршысында пейда олгъанынен, къыз эллерини узатты. Сейдамет оны котерип, къучагъына алды, онынъ къуш киби енгиль олгъанына тааджипленди. О, къызны омюринде биринджи кере къучакълагъанындан себеп, къаны башына урды, сархушлангъан киби олды, шу саниеде атта чабик-чабик къачмакъ кереклигини унутты. Къызны къучакъламакъ гонъюльге не къадар хош келе экен! О,

фесильген къокъуй. Санки йигитнинъ къучагъында къыз дегиль де — бир топ фесильген.

Пенджерени къапат, Сейдамет агъа. Ель урса, дуярлар! Яваш! — фысылдады Асие онынъ къулагъына ве йигит озюне кельди, бир элинде къызны туткъаны алда, экинджи элинен мукъайтлыкънен пенджеренинъ къанатларыны кери сюрьди де, Асиени ерге тюшюрмей, алчакъ таш къорадан атлап кечип, атны къалдыргъан тарафкъа чапты.

Арадан бир саат кечер-кечмез ельаякъ чал ат оларны князьнинъ азбарына алып кельди.

— Сизлерни экинджи къатта беклейлер, — деди хызметчи Сейдаметке, онынъ элинден атнынъ тизгинини алып.

— Къоркъайым, Сейдамет агъа! — Асие онынъ элини тутып тура эди ве бойле деркен, шу туткъан элини сыкъты.

— Мен де къоркъайым, ама вармакъ герек. Вармасакъ кинязынъ бизе джаны агъырыр. — Олар эеджанлы алда басамакълардан котерильди ве экинджи къатта дюльбер орьнеклернен яраштырылгъан къапыны ачып, кениш одагъа кирдилер.

Князь ве молла бол донатылгъан зияфет софрасы башында, къою вишне тюсте къадифенен къаплы йымшакъ скемлелерге ясланып отура ве самимий субетлеше, кевшене эдилер. Босагъада мусафирлер пейда олгъанынен, князь молладан афу сорап, софра башындан къалкъты.

— Хош-сефа кельдинъиз, къыйметли достлар! Буюрынъыз! — Князь оларны софрагъа давет этти. Асиенинъ джесаретсизлигини корип, къошты: — Буюрынъыз, къызым, чекинменъиз.

Бойле отурмакъ адет олмаса да, яшлар муитнинъ укюмранлыгъына бойсунып, софра башына кечтилер, олар ичюн эвельден азырлангъан йымшакъ скемлелерге отурдылар. Сонъра князь кулюмсиреп, моллагъа бойле деди:

— «Сюрприз» деген сёзнинъ манасы, иште, будыр, эфендим.

Сейдаметнен Асие одагъа кирген аньде молланынъ череси куле эди. Лякин койлюлерни корьгенинен, онынъ чырайы сытылды, сонъра князьнинъ оларгъа япкъан хош муамелесини корип, бираз ачылгъан киби олды ве шимди баштакинден зияде сытылды. Меселе шунда ки, молла чагъырылгъан зияфетке келип, софра башында къонакъбайнен хайли вакъыт отургъан сонъ, энди кеч олды, къайтайым, деп аякъкъа тургъанда, князь оны:

— Сизге бир сюрпризим бар, — деп текрар ерине отурткъан эди. Рус тилини ярым-ярты анълагъан молла «сюрприз»нинъ не экенини бильмесе де, мадамки князь, сизге бир сюрпризим бар, деген сонъ, о къыйметли бир бахшыш береджектир белледи ве акъшам чокъ истимал эткен салкъын шыралардан энди устюне къыстангъан олса да, шу чокъкъа сюрьген сюрпризнинъ хатири ичюн озюни тутты, юзюни кулюмсиремеге меджбур этип, эп бахшыш беклей ве сабырнен отура эди. Амма бакъ сен онъа, «сюрприз» дегени насыл худжур шей экен! О, шеэр молласы Тайгъакъ бу къарабаджакъ койлюлерни башына ураджакъмы? Бельки князь оларны онъа ыргъатлыкъкъа береджектир? Ойле япса, яман олмаз эди. Факъат мына бу асав яшны эгерлемек къолай олмаз. Князь да яхшы малны бахшыш бермез. Молланынъ козьлеринден сувукъ ышыкъ ягъды. Айды-айды, бу да алланынъ бергени, деп коньдюрмеге тырышты о озь-озюни. Дженкке эр кунь адам сорайлар, сатар бир де-бирине. Шимди сычан делиги бинъ алтын. Зенгин адамлар озь балаларыны сакълап къалмакъ ичюн бунынъ киби чапкъынларны араштыралар.

Молланынъ чересини бир къач сание огренип тургъан князь, ниает, онъа не япмакъ кереклигини айтты.

— Багъышланъыз, алий азретлери, мен бу мерасиме азыр дегилим. — Тайгъакъ яшларнынъ никягъыны къыймагъа бирден разы олмады.

— Бу шу къадар къыйын ишми, молла эфенди?

— Къыйын дегиль, ама...

— Аммасы бизден, молла эфенди. Буюрынъыз!

— Баш устюне, алий азретлери. — Бу «сюрприз» дегени чаталлы-даллы

бир шейге бенъзей, бир шейлер къопаджакъ, гъалиба, деп тюшюнди молла ве девам этти. — Башта тышары чыкъып, абдест алмакъ керек.

Князь янашадаки, диваннынъ сагъ къанаты узериндеки къадифе топузны чекти, къомшу одада чанъ къакъылды ве бир къач саниеден сонъ, ичери хызметчи кирди.

— Мусафирни тышары алып чыкъып, онъа абдест алынгъан ерни косьтер, — авале этти князь хызметчиге.

— Тешеккюр, тешеккюр, — ырджайды молла, ниает, тышары чыкъмакъ имкянына малик олгъанына севинип.

Онынъ артындан къапы орьтюльген сонъ, Сейдамет къонакъбайгъа бойле деди:

— Киняз, джанынъыз агъырмасын, бизе Тайгъакъ молланынъ къыяджакъ никяхы герекмей! Бизи бундан азат этинъиз!

— Не ичюн? — тааджипленди къонакъбай. — Никяхсыз яшайджакъсынъызмы?

— Ёкъ, киняз. Башкъа койнинъ молласына никях къыйдыраджагъыкъ. Бу молла — пич молла!

— Я-а? Не ичюн пич?

— Онынъ бабасы сохта Меметнинъ адына ифтиралар уйдурып, оны Сибирьяя къувдурмышты, сонъра гендини сохта илян этмишти. О, огълуна да бу ёлнен молла олмасыны огретмиш.

— Сохта Мемет деген адамны бильмейим. Не вакъыт олан шей бу?

— Сохта Мемет Сент огълу Сейдаметнинъ агъасы эди.

— Олян, сен та ярым асырдан эвельси олгъан шейни сёйлейсинъми шу?

— Эбет, киняз.

— Сонъ, эгер онынъ бабасы гъайры къануний ёлнен сокъталыкъны озь элине алгъан олса, бунда огълунынъ не къабааты бар?

— Пич тамурдан осен дирегин мейвасы да пич олур, дей бизим халкъымыз, киняз.

— Бунда мантыкъ бар, — деди князь ве Сейдаметни алгъышлагъан олып, самимий кулюмсиреди.

— Ойле, киняз. Кечи къозу догъурмаз, дейлер.

— Аферин! Фикиринъе къошулам. Бу дерс ичюн чокъ сагъ ол. Энди сени не ичюн севгенимни анъладым.

Эртеси куню князь озь хызметчисини башкъа койге ёллады. О андан башкъа молланы алып кельди. Сейдаметнен Асиенинъ никясы къыйылды. Эндиден сонъ Асие де къоджасынен берабер князьнинъ багъларында чалыша башлады.

Шу вакъыт Таракъташта Сейдаметнен Асиенинъ койден гъайып олып кеткенлери акъкъында дув-дув лаф кете, кимнинъ акъылына не кельсе, оларнынъ адына шуны такъмакълай эди. Не исе де, арадан афта кечер-кечмез, къачакълар не ерде экенини, кимнинъ къанаты алтында яшагъаныны бутюн кой бильди. Къылыч Сеттарны кескин Таракъташ кулькюсине огъраттылар. Койнинъ Кучюк ве Буюк мааллелеринде яшагъан фукъарелернинъ къадынлары арасында бойле бир лакъырды олды.

— Алды, Къылыч бабамын пускасыны!

— Ха-ха-ха...

— Энди олара тыныш вермез бу мараз.

— Илле къан тёкер имансыз!

— Киняздан къоркъар.

— Киняз Сейдамети дженктен алып къалды. Оны севий.

— Алтын элли огълан, оны ким севмез.

— Ялынъыз эли дегиль, башкъа ери де алтындандыр!

— Ха-ха-ха...

— Сенинъ дилинъи копеклер ашасын!

— Догъру даа, акъыз. Алтындан сою олса, мен де къачардым!

— Ха-ха-ха...

— Чюрюк Атчее вар, тез тапып верир.

— О башта гендисине тапсын да, сонъ башкъасына тапар.

— Я-а, бирине тапып, дюньяя дирек этти.

— Чюрюк де билий киме хызмет этеджегини, сенден онъа шиш чыкъаджакъмы ёкъсам?

— Онынъ дилине шиш чыкъсын!

— Къылычынъкине чыкъарды, иште.

— Энди къавиль тутмаз барем.

— Ох олсун!

Къылыч Сеттар ким? Бир фукъаренинъ огълу. Дженк башланмаздан эвель Аджыибрам байнынъ ыргъаты эди. Башкъа ыргъатлар япмагъан шейни о япты: шорбаджысына ялтакъланды, онъа озюнинъ садыкълыгъыны косьтермек ичюн ар-намусыны сатты, озю намуссыз, хырсыз олгъан сонъ, башкъаларны кирлемек ичюн оларны ботен ерде хырсызлыкъта къабаатлап, тазыйыкъкъа огъратты, джезалатты ве бойледже оларнынъ меджбурен джебэге ёлланылмасына, эксериетнинъ вакъытсыз эджелине себеп олды. Ярамазлыкъ, хаинлик ёлунен акимиетнинъ козюне кирип, озь джаныны къуртарды. Амма койдешлерининъ джаны онынъ ичюн бир капик. Ким де-ким козюне яман корюнсе, онъа серт бакъса, битти иши. Къылыч Сеттар шу заман онынъ адына ифтира уйдурмакънен огъраша. Шу адамнынъ башына бир беля тюшюрмегендже, якъасыны бошатмай, эп сыкъа, богъмагъа тырыша. О, текмиль къылыч кесилип, акимиетке, байларгъа къылыч киби хызмет эткени ичюн койде къылыч лагъабынен ады чыкъты. Онъа анабабасынынъ насиаты да, къаргъышы да, сой-акърабаларынынъ огюти де эйи тесир этмеди. Къылычкъа шорбаджысынынъ экиюзьлюлиги, айнеджилиги, озь менфаатыны къоллап, япкъан ялтакълыгъы, умумен онынъ чешит алчакълыкълары чокъча тесир этти. О, арам ёлнен отьмек тапмакъ элял эмекнен тапмакътан баягъы енгильдже олгъаныны корьди ве бойле отьмек онъа татлыджа кельди. Татлыджа кельген сонъ исе, о ярамазлыкъ япмакъ фурсатыны элинден къачырмагъа истемеди ве, ниает, бир къач йыл эвельси манълай тери тёкип, зар-зоруна къарын тойдургъан ыргъат энди биревлернинъ козьяшыны, атта къаныны тёкип, бол-сал яшагъан акимиет хызметчисине чевирильди. Даа догърусы он дёрт пара койнинъ башына джеллят кесильген Къарамараз голованынъ чанакъялары олды. Эр иште, эр шейде шорбаджыларына беньземеге истеген Къылыч олар киби кийинмеге, олар киби лакъырды этмеге, озюни олар киби тутмагъа, олар киби нефес алмагъа ынтыла ве Сейдеметнинъ элинден Асиени чекип алмакъ ичюн туткъан къавили де онынъ бойле сой ынтылышларындан бири эди. Къызнынъ эвинде сёз кесильген куню Къылычнынъ ракъиби онъа юттургъан бир фучу шарапны ат-арабада алып кельди. Амма шарап даа ичилип битирильмезден эвель, къыз башкъасына къоджагъа чыкъты.

— Улан, Сеттар, сен юттурдынъ! — деп тутты оны ракъиби къаведе, адамлар арасында. — Меним санъа верен бир фучу шарабымы эки фучу этип къайтар, анъладынъмы, фармазан!

— Офле! Бир фучу шарабы ютмамыш олсам, сен оны манъа генди элинънен кетирип вермез эдинъ, Тайгъакъ! Гендинъ фармазансынъ!

Бу Тайгъакъ пич молланынъ уйкен огълу, ичкиджилер пашасы. Озь тапкъаныны иче, савура, бала-чагъасы исе къартбабаларынынъ бергенинен кунь кечире. Шимди о къавильни юткъанына инанып оламай, Къылычнынъ якъасына япышты.

— Я нишанлынъа башкъасы эвленди де, сен къызы Сейдаметтен чекип алып оламадынъ да!

— Ойле олса, шарабы не ичюнь кетирдинъ?

— Сёз кесильген сонъ, иш битти дедим даа. Борджлу олмая севмейим.

— Эбет битти. Бир иши битти, энди экинджи иши битирмек герек.

— О да насыл иш?

— Сен кетирен шарабы мен ичип битирдим. Энди даа бир фучу шараба бир къавиль даа тутайыкъ, эгер баротынъ битмемиш олса, эльбет! — кульди Къылыч теслим олмай.

— Насыл шартнен?

— Насыл олурды, гене шу шартнен! Къыз онынъ элинде эди, сонъ меним элиме гечти, шимди гене онынъ элинде исе, энди гене манъа гечеджек! Иште, ойле, Тайгъакъ! Сен атламадан оп деме, ахай!

— Ойле белле сен, — къызыштырды бириси Къылычны, — о санъа Карпат дагълары дегиль эльден-эле гечмее. Сейдаметин сырты сенинъкинден къалынджа. Кинязин ыргъатынен шакъа олмаз, юттурысынъ!

— Гене манъа гечер дедимми, гечер! — инатланды Къылыч.

— Я-а, адам сен де, оладжакъ шейми бу? Эгер шарабынъ чокъ олса, мен де бир фучу шарап шарты иле ракъибинъ тарафа къошулырым. — Карпат дагъларында бир элини къалдырып кельген сабыкъ аскер Къылычнынъ ракъибине тараф чевирилип, козь къымды.

— Яхшы! — Къылыч къызышты. — Эгер сизинъки тутса, менимки де тутар! Ярын о къарабаджагъын лешини ере сермесем, онынъ кяхпесини бутюн гедже ойнатмасам, адам дегилим!

Къавиль тутулды, кесильди.

Эртеси куню саба Къылыч Сеттар ат ойнатып, Голицыннинъ багъларына барды. Сейдаметни корьгенинен атыны онынъ устюне чаптырды, къамчысыны савурып, онынъ башы-козюне шыпыртаджакъ олды. Факъат етиштирамады. Сейдамет озь вакътында четке чекильди. Къылыч бир даа окъталды. Къамчысы кене де ялынъыз авада сызгъырды. Сейдамет ракъибининъ чырайындан тамгъан зеэрни корип, бу меселе шакъанен чезильмейджегини корип, тез эсини топлады да, уджюмге къаршы уджюм этмек ичюн типлер арасында узунджа къазыкъны чекип алды. Къылыч онъа бир даа къамчы савургъанда, о къазыкъны ойле усулнен ишлетти ки, тобулгъылы къамчы къазыкъкъа сарылды. Сейдамет къазыкъны бирден озюне чекти ве къамчынынъ сапы Къылычнынъ элинден сыптырылып, бир ань авада асылы турды ве даа бир аньден сонъ, такъип этильгеннинъ элине кечти. Энди вазиет денъишти.

— Эгер сенде зерре къадар эрлик вар исе, аттан тюш де, юмрукълашайыкъ! — деди Сейдамет къазыкънен къамчыны четке фырлатып.

Куреште йыкъылгъан курешке тоймаз. Къылыч Сеттар да тоймады. О къойлайлыкънен баш эггенлерден дегиль. Шу заман эгерден атылып тюшти. О, даа Къылыч лагъабыны къазанмагъан, шарап ичмей юрьген вакъытларында къувети ве чевиклигиндже ракъибинден артта къалмайджакъ деликъанлы эди. Амма шимди баягъы семирген, агъырлашкъан ве къызматабанлыгъы дефаларджа артты исе де, озюни эвелькиси киби чабик ве енгиль арекет эткенлерден сая. Онда баштаки чалтлыкъ олмаса да, дев киби такъатлы залым. Онынъ агъызындан, терлеген тининден ювульмагъан шарап савутынынъ сасыгъы келе. Шу сасыкътан Сейдамет эки адым кери чекильди.

— Не къачайсынъ?! — козьлерини къан баскъан Къылыч уджюмге кечти ве абайламай, типнинъ тамырына сюрюнип йыкъылды.

— Чете чыкъайыкъ, бурайы арамламайыкъ, кинязин океси чыкъар, дарылыр бизе, — деди Сейдамет.

Къылыч князьдан сакъындымы, ёкъса башкъа шей тюшюндими, ракъибининъ теклифини къабул этти. Атынынъ тизгининден тутып, дагълар тарафкъа етекледи. Багъларнынъ башына чыкъкъан сонъ, оны шу ерде оськен яш пелит терегине багълады да:

— Айды! — деп эмир этти, къамчысынынъ сапынен дере тарафкъа косьтерди.

— Юмрукънен дёгюшеджегик!

— Мен сени юмрукънен де гебертирим! — Къылыч къамчысыны атынынъ аякълары тюбюне фырлатты. Ат урькип, четке атлады. Сонъра ондан эп узакълашкъан адамларнынъ артындан бакъып, тынчланды ве йымшакъ дудакъларынен пелит япракъларыны сайлап башлады.

Эки ракъиб дере ичине кирдилер. Мында гурь чытырманлыкъ, дёгюшмек ичюн исе мейданлыкъ керек. Бойле ерни араштырып, баягъы ичери кирдилер ве даа юрьмектелер. Ниает, огде къоджаман пелит тереклери арасында аланлыкъ корюнди. Аланлыкъкъа якъынлашкъанда Къылычнынъ юрюши явашлады, о бираз артта къалып, эгильди ве сахтиян чызмаларынынъ къонучына гизлеген къамасыны азачыкъ тёпеге котерди: керек олгъанда, алмасы къолай оладжакъ. Сейдамет буны сезди ве ракъибинден узакъча турмакъ, айны вакъытта озюни бекленильмеген аллардан къорчаламакъ ичюн къатты бир шей тапып, элине алмакъ ве ракъибине пычакъны

четке ташлатып, сонъ дёгюшмек макъсадынен адымларыны тезлештирди. Ракъиби Сейдаметнинъ мерамыны анъласа керек ки, онъа озюни имае этмек имкяныны бермемек ичюн, энди элинде къамасынен онынъ пешинден чапты. Сейдамет аланлыкъкъа адым аттым дегенде, артта чалылар ичинде бирден къопкъан шытырдыдан, къырылгъан далларнынъ къырсылдысындан ве шу саниеде къоркъу эм агърыдан: «А-ах!» — деп бар сесинен багъыргъан Къылычнынъ давушындан сескенип, аман кери чевирильди.

Янбашы ал-къан олгъан Къылыч чаресиз алда ерде ята, озь агъырлыгъыны тутып оламай, чытырманлыкъ ичине кирип кеткен балабан кийик домуз исе, кене чалыларны шытырдатып, къырып, Къылычкъа невбеттеки уджюмни япмагъа азырлана эди.

Сейдамет оларны озь алына къалдырып, къачып кетсе оладжакъ, къан душманы арагъан джезасыны буладжакъ. Онынъ ичюн иш ойле онъайтлы олып чыкъты ки, онъа даа не керек? Амма онынъ акъылына бойле фикир кельмеди атта.

Домуз сарымты кельген сюнгюлеринен санки Къылычнынъ эки козюни нишангъа алып, еринден къопты. Къоркъудан отю патлагъан Къылыч: «Сейдамет!» — деп багъырды джан адджжысынен. Лякин ракъиби онынъ чагъырувыны беклемеди. О энди ярдымгъа келе, домузнынъ арекетини эсапкъа алып, енгиль адымларынен атлап, учып кельмекте эди. Домуз бир адым даа атса, белини бираз къамбурлатып, сюнгюлерини бар къуветинен Къылычнынъ тенине сокъаджакъ, оны ерден котерип, ерге ураджакъ да, джаныны аладжакъ. Иште, шу саниеде, домуз даа белини къамбурлатып, къаттырып етиштирамагъан бир аньде Сейдаметнинъ къатты тепмеси онынъ бель кемигине тюшти, дал къырылгъан киби, недир къырс этти. Домуз бирэки юварланды ве ашагъыдаки къаягъа урулып, серильди къалды. Сание кечер-кечмез яткъан еринден къалкъып, кене уджюм этеджек олды. Факъат мучеси артыкъ онынъ ирадесине бойсунмады. О аякъ устюне турып оламай, фигъан къопарып багъырыкълагъан, чапалангъан арада, Сейдамет эгилип, Къылычнынъ ерде яткъан къамасыны алды.

— Этме, койдеш! Ольдюрме! — ялварды Къылыч.

— Шаштынъмы, не! — Сейдамет къаманы чалылар ичине котерип атты. Сонъра Къылычнынъ ярасына козь ташлады: домузнынъ сюнгюлери онынъ янбашына терен киргенлер, къан токътамай акъа, онъа аджеле ярдым этмек керек. Къанны насыл этип токътатмакъны экиси де бильмей. Сейдамет Къылычны сыртына урып, князьнинъ азбарына алып кельди. Мындаки эким онъа зарур ярдымны косьтерди...

Бу ерде Сейдамет деденинъ хаялы болюнди: акъылына Фикрет кельди. Яш койдеши онынъ бундан етмиш йыл эвельси япкъан ишини япты: ракъибини олюмден къуртарды. Сонъундан Сейдамет Къылычны олюмден къуртаргъанына пек языкъсынды. Даа догърусы оны олюмден къуртаргъанына дегиль, о тюзелип аякъкъа тургъан сонъ, оны къавиль тутып онъа япкъан ярамазлыгъыны бильген сонъ, оны юмрукъ дёгюшине чагъырып, урып ольдюрмегенине пешман олды. Фикрет де сонъундан онынъ киби пешман олмазмы экен?! Олмаз. О заман башкъа шимдики заман башкъа, о заманнынъ адамлары башкъа эди, шимдики заманнынъ адамлары башкъалар. Бундан да гъайры Сеитбекир элял огълан, къавильнен иш туткъанлардан, кимгедир, негедир гъарезлик беслегенлерден дегиль. Ойле амма, я ярамазлар шимди ёкъмы ёкъса? Я Фикретнинъ ерине онынъ меслекдеши, пич молланынъ торун балаларындан бири, кендже Тайгъакъ олгъан олса, о да онынъ киби алидженаплыкъ япар эдими? Деде бу суальге мусбет джевап берип оламады. Онъа мусбет джевап берип оламагъан сонъ, шу суальнинъ артындан келип чыкъкъан даа бир суаль оны зияде эеджанландырды. Я Сеитбекирнинъ къазагъа огърагъаны тесадуфмы? Бу фикир дедени аякъкъа турсатты. Къоркъугъа бенъзеген насылдыр шей онынъ юрегини чокътан берли раатсызлай эди. Буны о, хусусан сонъки вакъытларда торунынынъ омюринде олып кечкен, бекленильмеген адиселернинъ нетиджеси, деп бильди ве бойледже озюни тынчландырып юрьди. Амма шимди кечмиш хатыралар-нынъ тесири къаттыджа олса керек ки, оны пек шубелендирди. Узакъ кечмиште онынъ къорантасында олып кечкен фаджианен шимди торуны-

нынъ омюриндеки бахтсызлыкънынъ насылдыр багъы олгъан киби дуюлды онъа. Бу весвесеми, ёкъса акъикъатмы? Балабан, къалабалыкъ шеэрде кунь сайын илле кимдир къазагъа огърай, эм бир дегиль, эки дегиль, куню кунюне келишмей, эльбет, амма къаза ола. Сонъ, бойле къазаларнынъ кечмишнен не алып береджеги бар? Оларны кечмиштеки фаджиаларнен насыл корюнмез йиплер багълай? Оларнынъ арасында умумиет бармы? Деде бу суаллерге джевап араштырыркен зийрек зейининде адым сайын бутюн омюри джанлана. Бу, шимди онъа бир ань олып корюнген узун омюрде онынъ башына нелер кельмеди, онынъ козьлери нелерни корьмеди! Эр шейнинъ озь анасы олгъаны киби, къазаларнынъ, фаджиаларнынъ да озь анасы: себеби я да себеплери ола. Кимдир мукъайтсызлыкъ этип, эгрети тургъан далгъа баса да, теректен йыкъылып къазалана. Хайыр, ихтиярны шимди бойле сой къазалар дегиль, башкъа къазалар раатсызлай. О шу сой къазаларнынъ, фаджиаларнынъ кучюгини де, буюгини де корьди. Шу къаза ве фаджиаларнынъ огюни алмакъ, адамларгъа бахтлы, айдын келеджекке ёл ачмакъ ичюн олгъан революцияда, ильк куньлеринден башлап, совет акимиети ве джемиетининъ къуруджылыгъында актив иштирак этти. Бутюн халкънен берабер омюрнинъ татлы ве адджысыны башындан кечирди. Социализм, коммунизм гъаелерине къаны-джанынен берильген коммунист, лениндже нормалардан четленюв корюнишлерининъ шааты, да, къурбаны да олды. Лякин рухтан тюшмеди, омюрде мытлакъа эйи бурулыш оладжагъына ишанып яшады ве яшамакъта. Акс алда Октябрь революциясы не ичюн олды? Совет акимиети не ичюн къурулды? Энъ эвеля акъикъат, адалет, инсанперверлик тантанасы, айдын аят ичюн дегильми я? Ойле олгъан сонъ, не ичюн адалетсизликке, низамсызлыкъкъа, кимге ве кимлергедир адамларны, джемаатны алдатмагъа ёл бериле? Не ичюн месуль иште чалышып, юксек вазифени ишгъаль этип, буны корьгенлер озьлерини корьмемезликке уралар? Я халкъ эр шейни коре, биле де?! Олар халкъны кёр беллейлерми ёкъса? Иште, деде булар киби аллар узеринде баш ёрутыркен, адамларда эвельки революцион козьачыкълыкъ ёкъ, адамларны Октябрь акъкъындаки бош, лякин янъгъыравукъ лафларнен юкълатмагъа тырышалар, деген фикирге кельди текрар. Шимдики адамлар умумхалкъ, девлет ишине революцион йыллардаки киби тирнекликнен янашмайлар, мемлекетнинъ зенгинлигини, къудретини арттырмагъа кечмиштеки атешли йылларда олгъаны киби, исрарлыкънен, о вакъыттаки джошкъунлыкънен янашмайлар, чюнки оларда о заманнынъ революцион менфаатдарлыгъы ёкъ. Шунынъ ичюн де чешит унсурлар, ичкиджилер оларнынъ арасында озьлерине ер тапалар, юва япалар. Шунынъ ичюн де тюрлю дереджеде къаза-беляларгъа ёл бериле, халкъларнынъ башына биткен фаджиаларнынъ огю алынмай келе, кечмиштеки къылычларгъа, чюрюклерге, залымларгъа бенъзегенлер пейда олалар.

Совет акимиети ичюн куреште Иван Папаниннинъ сафдашы олгъан къарт коммунист бойле фикирлернен озь ягъында озю къавурылып юрьген куньлерден биринде республика Компартиясы Меркезий Комитетининъ XVI пленумы олып кечти. Ана, энди башланды, буз еринден кочьти, унсурларгъа къаршы, эксикликлерге къаршы кескин куреш башланды, деди о озьозюне ве эндиден сонъ эйиликке тараф къатты бурулыш бутюн мемлекет бойлап оладжагъыны революцион дуйгъусынен ис эткен киби олып, бунъа юректен севинди. Деде Сеитбекирни къазагъа огъраткъанларны Къылыч Сеттаргъа бенъзетиркен, онда эндиден сонъ янъы заман къылычларынынъ куню битеджегине эминлик догъды. Амма о яш койдешининъ омюр ёлунда Чюрюк Атчеге бенъзегенлер де олгъанындан, олар онъа эр адымда аякъ чалмагъа тырышкъанларындан хаберсиз эди.

Фадьме-шерфе енге омюринде кимсеге яманлыкъ эткен, яманлыкъ тилеген къадын дегиль. Манъа тиймеген йылан бинъ яшасын, дей о. Башкъасынынъ онъгъаны ве тонъгъанынен де чокъ алып-береджеги ёкъ. Элинден кельсе, эйилик япар, эгер эйилик япмакъ элинден кельмесе, ич олмагъанда яманлыкъ этмез. Амма ким де-ким онынъ менфаатына зарар кетирсе, онынъ менфаатына зыт кельген иш этсе, шу адамны о тынч къоймаз. Бойле вакъыттта о ялынъыз озь файдасыны коре, озь менфааты акъкъында тюшюне. Огъ-

лунынъ нишаны бозулгъан сонъ, бунъа себеп олгъан эр кесни о къатмерли къаргъышларгъа огъратты, атта Тевидени биле четте къалдырмады. Фадьме-шерфе енге ичюн шу ери тааджипленирли ки, онынъ къаргъыш джедвелинде. Тевиде энъ сонъки ерде тургъанына бакъмадан, беля биринджи олып онынъ башына битти: эвине хырсыз тюшти. О тыштан этнеджиге аджынгъан киби олса да, ичинден: «Арамдан кельген борангъа кетер», — деди. Амма бугунь акъшам къоджасындан Сеитбекирнинъ къазагъа огърагъаныны эшиткенинен, бунъа севингенини ачыкъ-ачыгъына беян этти: «Ох олсун!». Ве шу саниеде омюринде биринджи кере онынъ къулакъ тозына Умер эмдженинъ агъыр шамары тюшти. Бу оларнынъ берабер яшагъан къыркъ йыллыкъ омюринде, къыркъ йыллыкъ мунасебетлеринде ойле бир янъылыкъ эди ки, ильк саниеде Фадьме-шерфе енге даа не олгъаныны анълап етиштирамай, бунъа насыл арекетнен джевапланмакъ кереклигини бильмей, янагъыны тутты, шашкъын козьлеринен къоджасына бакъып къалды, сонъра о козьлерден яшлар акъты, тильден къаргъыш ягъды: «Элинъ къурусын сенинъ!». Бу яшына кельгендже къарысына эль котермеген Умер агъа да озюнинъ япкъанына озю шашты, сонъра бунынъ манасыны, себебини анълап, къарысына да къыскъадан анълатты: «Бир даа душманынъа биле беля тилеме, башкъасынынъ башына тюшен беляя севинме. Пек чиркин шей! Мен сенинъ къазая огърадыгъыны, элинъ къурудыгъыны истемез эдим». Лякин шамар адджжысындан къызышкъан къадынгъа бу огют тесир этмеди. О, къоджасынынъ зытына басмакъ ичюн Сеитбекирнинъ къазагъа огърагъанына ачыкъ севинмекни девам этти. Гедже исе чокъ вакъыт тёшегинде тюшюнип ятты. Танъ атты дегенде, еринден къалкъып, Тевиденинъ эвине ёлланды.

— Сабакътан насыл ель кетирди? — тааджипленди Тевиде. — Хайырлысымы? — ве шу экинджи суальни берген арада мусафирнинъ юзюнде севинч аляметлерини корип, хайырлысы олгъаныны анълады. Амма сюттен агъызы янгъан къатыкъны да уфлер, дегенлери киби, Фадьме-шерфе енге юзюнде акс олгъан шейни тилинен тасдикъламагъа джурьат эталмады. Экиюзьлюлик этти.

— Не дейджегими бильмейим, Тевидечигим. Аву бизим нишанымызы бозан олян къазая огърамыш...

— Ольдюми?!

— Ёкъ. — Фадьме-шерфе енге бу сёзни санки анавы олян ольмегенине языкъсынгъан киби олып айтты.

Тевиде буны сезди ве субетдешининъ къара ниетинден игренгенинденми, ёкъса анавы олян сагъ къалгъанына ачувлангъанынданмы, босагъадан ашагъы тюкюрди. Ильк саниеде о, Фадьме-шерфе енге акъча сорамагъа кельди беллеп, асабийленди исе, шимди онынъ башкъа макъсаднен кельгенини дуюп, джанланды ве оны ичери давет этти. Мусафир вакъытны чокъ узатмай, макъсадыны бильдирди:

— Тевидечигим, Асиенен корюшип лаф этсе, не тюшюне экен о.

— Эчки джан дердинде, къасап къан дердинде. Пек ашыкъасынъ, Фадьме-шерфе енге, эдепсизлик олур.

— Эй, мен аман шимди демейим, ама вакъыты геленде лаф этсе шуны, Тевидечигим.

— Яхшы. — Чагъырылмагъан мусафирни озгъаргъан сонъ, Тевиденинъ фикири денъишти. О, хастаханеге мытлакъа бугунь иштен сонъ бармакъ къарарына кельди. Лякин арадан он-он беш дакъкъа кечер-кечмез босагъада милиция хадими пейда олды ве онынъ элине соравджынынъ даветнамесини туттурып, онынъ бугуньки планыны бозды. Эвине хырсыз тюшкен сонъ, Тевиде сабыкъ къайнатасынен меслеатлашты. «Акъылынъы топла, къызым, милициягъа ич де мураджаат этме, — деди къарт Тайгъакъ. — Сен даа яшсынъ, меним сёзюмден чыкъмай иш тутсанъ, алла къысмет этсе, бир къач йыл ичинде ондан он къат зияде акъча тапарсынъ». Тевиде онынъ тилькилигине ишанып, бельки милиция ярдымынен акъча ве алтын ильванларны шаматасыз къайтарып алмакънынъ чареси олур, деген фикирни бильдирди. «Токъумы эшегинден паалыгъа тюшер, къызым. Олара къалсын, араларында чешит сойлары вар. Айлыгъынъ докъсан кумюш. Бир къач йыл

ичинде бу къадар парайы, алтыны нереден алдынъ, дие сорасалар, агъызынъ къапаладжакъ къаладжакъ. Ёкъ-ёкъ, герекмей, — мукъайтлыкъкъа чагъырды оны къарт Тайгъакъ. — Сабыр эт, акъча тапмакъ ёлуны яхшы билийсинъ, бир къач йылда эвелькинден де зенгин олып къалырсынъ». Амма шимди оны милициягъа не ичюн чагъыралар? Бу не ола билир? О, таксиге отурып, ишке барды. Даветнамени къарт Тайгъакъкъа косьтерди.

— Хырсызлары тутмуштырлар! — Шубели-шубели бакъты Тайгъакъ кягъыткъа. — Саат он бир ноль-нольде экен. Варып да хырсызлар тутулмыш олып, сенинъ эвинъи ачтыкъларыны сёйлемиш олсалар, сен эписи бир, меним эвиме хырсыз тюшмеди, бир капигим, ич бир шейим гъайып олмады, дерсинъ, анъладынъмы?

— Анъладым.

— Айды, вар. Алла къолай кетирсин.

Лякин милицияда онынъ иши къолай олмады. О, меним эвиме хырсыз тюшмеди, десе де, соравджы онынъ якъасыны бошатмады, хырсызларны чагъыртып, онынънен юзьлештирди.

— Мен буларны омюримде биринджи кере корем! — джевапланды Тевиде соравджынынъ суалинден эеджанланып. Бельки де ойледир, шу эки осьмюрни танымайдыр. Чюнки о озь мааллесинде яшагъан балаларгъа керчектен де чокъ дикъкъат эткен инсан дегиль. Факъат яш хырсызлар оны яхшы биле ве таныйлар.

— Сиз бизим къомшумыз оласынъыз. Биз яшагъан эвнинъ къаршысындаки эвде, экинджи къаттаки квартирада яшайсынъыз, — деди балаларнынъ буюги. — Биз сизинъ ялынъыз беш юз кумюшинъизни масраф этип етиштирдик, къалгъаныны милиция алды, юзюклеринъиз, сыргъаларынъыз, биз алгъан башкъа бутюн къыйметли шейлеринъизнинъ эписи мында. Риджа этемиз, Теви апте, бизни мындан алып кетинъиз, биз чалышып, пара къазанырмыз, беш юз кумюшинъизни де къайтарып берирмиз.

— Мен сизлерни танымайым. Меним бир капигим, ич бир шейим гъайып олмады, — текрарлады Тевиде сабыкъ къайнатасы огреткени киби.— Сиз янълышасынъыз, балалар. Меним дегиль, башкъасынынъ эвини тонагъандырсынъыз. Яхшы иш япмагъансынъыз. Мен сизге ярдым этип оламам. — Тевиде осьмюрлернинъ шашкъын козьлерине бакъып, озь вазиетини тюзетти белледи, лякин шу заман соравджы балалардан хырсызлыкъ япкъан эвлерининъ адресини, квартираны сорады. Оларнынъ айткъан адреси — Тевиденинъ адреси эди.

— Ялан! — итираз этти Тевиде. — Ялан бу!

Соравджы машина чагъыртты, анда Тевидени, хырсызларны отуртып, озю де отурып, ёлгъа чыкъты. Шофер машинаны хырсызлар айткъан тарафкъа айдады. Машина айлана-айлана барып, Тевиде яшагъан чокъ къатлы бинанынъ янында токътады. Хырсызлар милиция хадимини досдогъру онынъ къапысыны алып кельдилер.

— Исбат даа керекми?

— Керекмей! — деди Тевиде, лякин теслим олмады. — Бу ярамазлар меним яшагъан еримни догъру косьтердилер, амма мен сизге кене текрар айтам: меним эвиме хырсыз кирмеди, меним ич бир шейим гъайып олмады ве меним ич кимсеге дава-итиразым ёкъ. Анъладынъызмы, соравджы аркъадаш! Эгер бу куньден итибарен итиразым, шикяетим олса, о да сизинъ узеринъизден оладжакъ!

Озюнинъ акълы олгъанына, къануний иш япкъанына эмин олгъан яш соравджы кулюмсиреди, къолтугъына къыстыргъан папкасыны ачып, шу ерден чекильмей, протокол язды, анда хырсызлар Тевиденинъ адресини догъру косьтергенлерини къайд этти, сонъра кягъытны оларгъа имзалатты.

— Энди мен бошуммы? — сорады Тевиде.

— Бир дакъкъачыкъ даа, — соравджы папкасындан даа бир кягъыт чыкъарды. — Буны да имзаланъыз.

— Бу насыл шей?

— Окъуп бакъынъыз.

Тевиде сорав биткендже онъа шеэрден тышкъа чыкъмакъ ясакъ этиль-

гени хусусындаки кягъытны окъуды, лякин имзаламагъа ашыкъмады.

— Меним шеэрден кетеджек ерим ёкъ, — деди о.

— Бу къаиде, ресмиетчилик, риджа этем, — соравджы кягъытны текрар узатты.

— Къаиде исе, мына, алынъыз! — Тевиде кягъыткъа имзасыны къойды, ниает.

Милиция хадими машинагъа отурып кеткен сонъ, о кене ишке ашыкъты, анда чалышмакъ ичюн дегиль, олгъан шейни Тайгъакъкъа бильдирмек, зарур тедбирлер корьмек ичюн.

— Аферин, къызым! Яхшы джевап вермишинъ, — деди Тайгъакъ онынъ соравджынен олгъан суаль-джеваплары акъкъындаки эсабатыны динълеген сонъ. — О тюневин келип, шефнен де лаф этти. Ама мен саба буны санъа сёйлемедим, къоркъарсынъ дие дилими тишледим.

— Шеф не деди?

— Онъа сенинъ акъкъынъда яхшы сёзлер сёйледи, яхшы характеристика верди санъа. Бизде даа якъында ревизия олды, эр шей еринде, эксикликлер ёкъ, деди. Сен де пек догъру джевап вермишинъ онъа, варсын да тапсын юмагъынъ башыны. Тапса да, исбатлайып оламаз. Иши башкъасынынъ элине гечирирлер, онда бизим адамларымыз да, эски достларымыз да варлар.

— Я келип, мында кягъытларны къаракъласалар? Озьлери ревизия япсалар?

— Э-э, къызым, сен бизни не беллейсинъ? Бир дегиль, истеселер он ревизия япсынлар. Бизде кягъыт, эсап-китап иши пек яхшы япыла. Биз назик ерлеримизни эвельден билип, йыкъыладжакъ еримизе йымшакъ тобан тёшеп азырлаймыз. Иште, ойле, къызым, — къарт Тайгъакънынъ юзюнде алышыкъ, ягълы-баллы тебессюм, шинген кок козьлеринден сувукъ нур ягъды. О, бу тешкилятнынъ ветераны, анбаргъа о ойле алышты ки, озюни онынъ диварларындан тышта тасавур этип оламай. Анбар — онынъ ичюн дженнет, эдем багъчасы ве онъа башкъа ер, башкъа мекян керекмей. Шунынъ ичюн де о пенсиягъа чыкъмагъа истемей. Эм оны пенсиягъа чыкъ, деп кимсе раатсызламай. Тайгъакъ мында анбарджы олып чалышкъандан берли энди дёртюнджи реберни коре. Биринджиси оны танышлыкъ ёлунен тапкъан эди. Олар бири-биринен тез анълашты ве уюштылар, бири-бирини яры сёзден анълады ве озьлерининъ шахсий менфаатларыны биринджи ерге къоюп чалыштылар. Ишни ойле япты ве алып бардылар ки, онынъ акъ, ялдызлы тарафы эр вакъыт устте, къара тарафы исе адий козьнен корюнмейджек теренликте къалды. Чокъкъа бармай реберни «нумюнели» иши ичюн котердилер. Онынъ ерине янъы союны тайинледилер. Янъы ребер Тайгъакънынъ айынюнларыны бегенмеди, ишни низамгъа чекеджек олды, лякин олдурамады. Юкъарыда онынъ озюни бегенмедилер ве онъа башкъа, енгильдже ишни теклиф эттилер. Учюнджи ребернинъ кандидатурасыны Тайгъакънынъ озю косьтерди. Иш кене уйды. Факъат арадан эки йыл кечти дегенде, ребер бурун котере башлады, озюни эр шейнинъ тешкилятчысы сайды ве шунынъ ичюн де, арам келирнинъ чокъча къысымыны озь джебине къояджакъ олды. Озь джебине къояджакъ олды амма, олдурамады. Онъа ойле бир зыкъы чектилер ки, о озь истегинен енгильдже ишке авушты. Дёртюнджи реберни шу тешкилятнынъ шимди даа юксек вазифеде чалышкъан сабыкъ шорбаджысы етеклеп кельди. Оны денъиштирильмез бир аджайип варлыкъ киби, башы-аягъынен коллективге теслим этти. Уюштылар. Агъа-къардаш киби олдулар: олюм бар, айрылыкъ ёкъ. Шу кечкен йылларда бу ребернен Тайгъакънынъ арасында, демек, башкъаларнынъ арасында да анълашмамазлыкъ ич де олмады, анбаргъа кельген дефицит маллардан тюшкен къошма келир оларнынъ хырсызлыкъта косьтерген джанбазлыгъы ве усталыгъынынъ, ишгъаль эткен вазифелерининъ севиесине аит эр бирининъ кисесине токътавсыз кумюш озенчик шырылтысынен акъмакъта. Факъат сонъки куньлерде озенчикнинъ агъында седлер пейда олса керек ки, онынъ акъынтысы сыкъ-сыкъ тутула башлады. Базы меслекдешлери заманнынъ кергинлигине сылтав этелер, сакъына-сакъына иш япалар, амма Тайгъакъ бунъа да алышыкъ. О омюринде бойле алларны аз корьмеди, нидже-нидже атешлер-

ден янмай, нидже-нидже сувлардан сыланмай чыкъты. Он алтынджы пленум экен, бунынъ киби кампаниялар санки биринджи кере ола. Бираз сабыр этерик. Онынъ артындан он единджиси олур, он секизинджиси олур, сонъ о да унутылыр, башкъалары унутылгъаны киби. Къарт Тайгъакъ кендини тынчландыраджакъ олып, не къадар тырышса да, кене де ичини недир хырпалай, онъа ич де раатлыкъ бермей. О озюнинъ къуветине шу къадар эмин ки, эгер онъа раатлыкъ бермеген шейнинъ не экенини бильсе, шу заман чаресини тападжакъ, гонъюлини тынчландыраджакъ беллей. Бельки оны Тевиденинъ вазиети раатсызлайдыр? Адам сен де, чокъ йыллыкъ теджрибесинде бойле чыбанчыкъларны аз дельмеди. Эгер меселе пишсе, чыбан киби иринлешсе, керек адамына къаптырыр, оны оплар-оплар да, шу мараздан илле къуртулыр. Ёкъ-ёкъ, оны бойле уфакъ-тюфек шейчиклер раатсызламай. Оны насылдыр буюк шей, онъа къаза олып дуюлгъан шей раатсызлай. О шей насылдыр къувет, теренден, пек теренден котерильмекте олгъан къувет. Эгер о къувет котерильсе, битти тайгъакъларнынъ иши! Ёкъ-ёкъ, ич бир шей ёкъ. Бу он алтынджы пленумнынъ тесири. Айды-айды, о да кечер. Къоркъутмагъа шей тапкъанлар. Санки дерсинъ бу революция да, ондан къоркъаджакъ адам бар. Адам — эр вакъыт адам. Яхшы ашамакъ, яхшы яшамакъ истей, бунынъ ичюн эр кеснинъ озь ёлу, озь усулы бар. Тайгъакънынъ да баба-деделеринден къалма, чокъ сынавлардан кечкен асабалыгъы, шимдики замангъа уйдурылгъан озь усулы бар ве оны раатсызлагъан шей анджакъ бойле усулнен яшагъанларгъа, арамтамакъларгъа, догъру аят ёлундан четке чыкъкъанларгъа къаршы башлангъан амансыз курештир. О буны биле. Онынъ бильмеген шейи: бу курешнинъ не къадар девам этеджеги. Шунынъ ичюн де о озюни кампания деген сёзнен тынчландыраджакъ ола. Лякин шубелене, чюнки бу сефер ич олмамыш киби, пек къатты алдылар, тёпеден темизлеп башладылар. Я яваш-яваш ашагъы тюшселер?! Онынъ кибилерни де якъалап башласалар?! Ёкъ-ёкъ, ойле шей олмаз. Бу кампания да кечер. Бираз сабыр этмек керек. Сабыр тюбю сары алтын. Кене келир о алтын девир, деп тюшюне Тайгъакъ. Факъат тынчланып оламай. Бу сефер пек къатты тирельдилер. Санки керчектен революция ола. Я оларгъа он единджи сенеси олгъан инкъиляб азлыкъ эттими ёкъса? Эр сене Октябрь йылнамесини къайд этелер, оларгъа даа не керек? Пич молланынъ торуны къарт Тайгъакъ къартбабасынынъ огютини хатырлады: «Чокъ кельсе, чокъ ал, ама чокънынъ пешинден чапып, азындан къуру къалма. Заман санъа уймаса, сен замана уй, яхшы заман гелиндже сабыр эт, пысып дур».

Пакъыл киби, шу куньлерде анбаргъа о къадар импорт мал кельди ки, озю де насыл дефицит мал, чет-буджакътан кельген ишанчлы муштерилери оны аягъыны ерге тийдирмей, эки къат фиятынен котерип кетеджек мал. Козю къоркъса да, эли алышкъан Тайгъакъ къартбабасынынъ васиетини кутьмеди, бутюн малны арткъач фиятынен чет муштериге сатты. Тюкянларгъа исе фактура язып, мал ерине пара берди. Операция онынъ фикириндже бир минсиз кечти исе де, о эп шубеленип юре. Анбарнынъ араба къапысы огюнде токъталгъан эр бир адамда тешкериджини коре.

Бу джеэттен Тевиде озюни сыкъмай, баягъы сербест, баягъы енгиль ис эте, чюнки алыш-вериш ишлеринде Тайгъакъны о озюнинъ ишанчлы таянчы оларакъ биле. Шимдиге къадар онъа базанып, онынъ косьтеришлеринен иш тутып кельди ве иш тутмакъта. Онынъ фикириндже сабыкъ къайнатасы япкъан джинаетлернинъ устюни ача биледжек адам ёкъ. Эгер ойле адам бар исе, о да Тевиденинъ озю. Шунынъ ичюн о, юмакънынъ уджу озь элинде беллеп, чокъ къасеветленмей юре ве гизли алыш-вериш ишлеринден гъайры чет-буджакъ ишлерге де вакъыт тапа. Акъшам устю о хастаханеге барды, беяз халат кийип, Сеитбекир яткъан палатагъа кирди. Хастанынъ башы уджунда отургъан Асие оны корип тааджипленди, о кимнинъ кроватына барып токъталыр экен, деп бакъты. Лякин Тевиде ич бир якъкъа бурулмай, дос-догъру онынъ янына келип, селям берди. Сонъра эгилип, хастанынъ манълайындан опьти.

— Хайырлы къаза, Сеитбекирушка!

— Хайырлысы.

— Не олду я?

Асие пармакъларынен Сеитбекирнинъ дудакъларыны къапатты ве:

— Онъа чокъ лаф этмек олмай, — деди, ичинден исе бойле тюшюнди: «Сеитбекирнен онынъ арасында насыл танышлыкъ бар экен? Бу ханымнынъ дюньяда бильмеген, танымагъан адамы бармы экен? Онъа не керек, аджеба?» О, Сеитбекирни ойле севе, онъа ойле ишана ки, юрегинде ич де куньджюлик алямети ёкъ. Амма Тевидени бегенмей, та онынънен ильк таныш олгъан кунюнден берли онынъ мунасебетлеринде насылдыр сувукълыкъ, юзю кульсе де самимиетсизлик олгъаныны ис эте.

— Вазиети пек агъыр, — фысылдады Тевиде бойле лафкъа аджет олмаса да. — Бир танышым бойле къазагъа огърагъан эди, учь айдан сонъ ольди.

— Тс, онынъ юкъу вакъыты кельди, — деди Асие ве аман еринден къалкъып, Сеитбекир бойле чиркин лафларны эшитмемеси ичюн Тевиденинъ тирсегинден тутты да, оны къапыгъа тараф етекледи. Лякин онынъ сёйлегени Сеитбекирнинъ къулагъына илинмей къалмады ве энди о куньлерни саяджакъ, учь ай кечкенини беклейджек.

Софагъа чыкъкъан сонъ, Тевиде къытыкълы лафны девам этти:

— Сеитбекир пек мераметли огълан экен. Бир гедже мени хулиганлардан къуртарды, эвиме озгъарды. Пек къоркъкъан эдим. Мени тынчландырмакъ ичюн баягъы вакъыт янымда олду. Ох, атеш киби огълан! Чаресини тапсам, оны сенден чекип алыр эдим ама, языкълар олсун, алы пек агъыр, о энди бу дюньянынъ адамы дегиль. — Тевиде онынъ сёзлери къызгъа насыл тесир эткенини огренмек ичюн козьлерини Асиенинъ козьлеринден алмай бакъа. Факъат оларда куньджюлик аляметлерини корьмегининден себеп, даа тырышты: — Озю дев киби такъатлы олса да, пек йымшакъ табиатлы, муляйим огълан, ама назламагъа кельгенде, о къадар сыджакъ ки, атешнинъ озю! Хатырласам, бутюн теним яна! Ох! Эгер варып да сагъ къалса, мен оны мытлакъа сенинъ элинъден чекип алырым!

Тевидени эвельден бильген Асие бунынъ не ичюн япылгъаныны ильк саниеде анълады. Шунынъ ичюн де озюни тута бильди. Къаршысындаки ракъибини силясызландырмакъ ичюн онынъ козьлерине: «Алырсынъ сен!» — дер киби куле-куле бакъты.

Эр оюнда айнеджилик ве ийлекярлыкънен енъип алышкъан Тевиде бу оюнда да енъеджек олып, не къадар тырышса да, къызны асабийлендирип, озюнден чыкъарып оламады. Онынъ япкъан пуштлугъы невропатологнынъ къавий синъирлерине, севгисине балабан къаягъа урулгъан уфакъ ташчыкъ киби урулып, четке атылып кетти. Асиенинъ назик ерини тапып оламагъанына тарсыкъкъанындан о: «Огъурсыз кяхпе!» — деп сёгюнди ичинден, тыштан исе кулюмсиреп сорады:

— Сонъ, Фикреттен Сеитбекирнинъ нереси арткъач?

— О-о, Тевиде ханым, бу сыр.

— Я-я? — Тевиде «я-а»сына мен эр шейни билем, деген мананы бермеге тырышты.

— Ойле, Тевиде ханым, ойле, — эриштирди Асие онынъ сесиндеки куфюр аэнкни эшитмеген олып.

Тевиденинъ лафына бакъкъанда, санки о, Сеитбекирнинъ ольгенини истеген киби олып корюне. Керчекте исе онынъ гонъюли тап о къадар къара дегиль. О ялынъыз Асиени ынджытмакъ, оны къозгъап, ачувландырып, табиий алындан тайдырып, онъа адамлар огюнде насылдыр чиркин арекет яптыртмакъ ве бойледже оны эм Сеитбекирге, эм башкъаларнынъ козюне яман этип косьтермек исей. Ёкъ-ёкъ, о энди Сеитбекирнинъ ольгенини истемей, озюнинъ минимум программасы боюнджа о ялынъыз Асиенен онынъ арасыны бозмакъ, максимум программасы боюнджа исе Асиенинъ куню кене Фикретке къалгъаныны, Фикрет ондан юзь чевиргенини ве онъа, Тевидеге эвелькинден де зияде севда олгъаныны истей. Я не, о дюльбер, эркеклер бегенген къызлардан дегильми ёкъса? Онынъ бу сырыкъ бойлу Асиеден не ери эксик? Аля даа озь устюне кир тюшюрмеген, куреште йыкъылып, курешке тоймагъан Тевиде учь куньден сонъ, кене Сеитбекирни корьмеге

кельген олып, онынъ яткъан палатасына кирди. Бу сефер хастанынъ башы уджунда эки къыз — бири Асие, дигери Сакине, оларнынъ янында исе, даа тюневин Тевиденинъ козюне чолпа олып корюнген Фикрет дегиль де, айдын черели, санки он яш яшаргъан, арекетчен бир спортчы отура. «Бакъ сен о зыр-зопкъа, — Тевиденинъ ичини мышыкълар тырмаласа да, юзюнде кене алышыкъ, самимий тебессюм ойнады. Озюни бунъа алыштырмакъ ичюн о не къадар тирнеклик, исрарлыкъ косьтерди, не къадар мешгъулиетлер япты, шимди де ойле: бар къуветини, бутюн вуджуды ве ирадесини айнеджилик, ийлекярлыкъ оюнына джельп этти. Юзю куле, ичинден исе девам эте: — Токъта сен, анъкъав тайчыкъ, мен сени ойле эгерлейим ки, менден гъайры кимсеге бакъып олама. Мен етеклеген тарафкъа юрь!» Бойле тюшюниркен онынъ зейининде Крыловнынъ масалына бенъзеген бир корюниш джанланды: Тевиде-моська — элинде зынджырнынъ бир уджуны тутып огде кете, Фикрет-филь — бойнуна зынджыр багълы алда салланасаллана онынъ пешинден адымлай. Озюни бойле алда тасавур эткен Тевиде кендини тутып оламай, яваштан кулюмсиреди ве даа оны абайламай, онъа сыртыны чевирген алда Сеитбекирнинъ янында лакъырды эткен Фикретнинъ, Сакине ве Асиенинъ дикъкъатыны озюне джельп этти, лякин олар дюньяда ёкъ киби, о оларны корьмеген киби, башта эгилип, Сеитбекирнинъ янагъындан опьти, ондан ал-хатир сорады. Сеитбекир яхшы деген манада баш пармагъыны косьтерди. Ниает, Тевиде онынъ янындакилернен селямлашты. Селямлашты да сакиненинъ дюльберлигини корип, ичине атеш тюшкен киби олды. «Бу аюв мында нафиле ерде доланмай», — деп акъаретледи о ичинден Фикретни, лякин тыштан юзю кене де самимиет пердеси иле орьтюли, лафы да башкъа:

— Фикретик, риджа этем, мумкюн олса, манъа бир дакъкъачыкъ вакъыт айырса, — о озь риджасынынъ ред этильмейджегини, атта ред этильсе биле онынъ дегени киби оладжагъыны, бунынънен берабер озюнинъ Фикретке тесирини косьтермек ичюн онынъ енъинден тутып, чыкъышкъа тараф етекледи. Фикрет къызарды-бозарды, лякин «ёкъ» деп оламады.

— Ким бу къадын? — меракъланды Сакине. Асие онъа Сеитбекир насыл этип Тевидени хулиганлардан къуртаргъаныны тарифледи.

— Я о, агъамнынъ мында яткъаныны насыл бильди?

— О мында сыкъ-сыкъ келип тура. Эски достларындан эшиткендир даа.

— Бельки Фикрет сёйлегендир?

— Ёкъ. О джиддий адам. Лаф таркъатмакъны севмей.

— Я бу къадын онынъ кими ола.

— Тевиде башта мында эмшире олып чалыша эди.

Сакине Тевидени бегенмеди. О онъа киббар, пек къопайчора олып корюнди. Я Фикрет джиддий адам исе, не ичюн онынънен кетти? Бу шубе къызгъа тынчлыкъ бермеди, чюнки онъа та балалыкътан яхшы адам яман адамнынъ янына бармаз, онынънен къонушмаз, деп анълатып кельдилер, буны онъа мектепте де текрарладылар. Энди о буюди, институтта окъуй ве о онъа балалыкъ чагъындан синъдирильген бу къаидени бозмамакъ ичюн эр адымыны тюшюнип басмагъа тырыша, озюнинъ танышлары, догъмушлары арасында яман адамлар олгъаныны истемей. Шунынъ ичюн Фикретнинъ Тевидеге нисбетен самимий мунасебети оны тааджиплендирди. Хирург яхшы адам олатурып, не ичюн Тевиденен къонуша? Акъны акъ, къараны къара, деп алышкъан ве бойледже омюрни саде анълагъан Сакине шу адий, анълайышлы аятны мureккеплештирген адамларнынъ мерамыны анълап оламай тюшюнджелерге дала, чекише.

Асие бу сонъки куньлерде Фикретнинъ табиатындаки денъишмелерни сезмей къалмады. Онынъ Сакиненинъ этрафында долангъаныны, кимерде Сакиненинъ хастаханеге кельгенини беклеп, иштен къайтмагъаныны, эвеллери Асиенен ян-анаша юрьмеге утангъан адам шимди яш къызчыкънынъ янындан чекильмегенини корьмей, бунъа тааджипленмей къалмады. Озю севги не экенини, не яптыргъаныны бильген Асие онынъ севда олгъаныны анълады ве онъа юректен аджынды, чюнки Сакине онынъ янында пек яш ве Фикретнинъ севгисине айны дуйгъу иле сесленеджек къызгъа бенъземей.

— Фикрет агъа да бу къадыннынъ эски достларынданмы? — сорады Сакине сукюнетни бозып. — Лафлары чокъкъа сюрьди.

— Вай, Сакине! — Асие кулюмсиреди. Онъа, къыз, экимни куньлеген киби дуюлды. — Олар эски танышлар, ама дост дегиллер. Фикретнен Тевиденинъ арасында куньдюзнен гедже арасындаки къадар фаркъ вар. Олар истеселер биле ич де достлашып оламазлар.

— Я Фикретнен достлашып оламасалар, онынъ анасы Тевиденен дост дегенинъ шу къадын дегильми ёкъса?

— Шу къадын, ама анасы башкъа, Фикрет башкъа адам.

— Алма терегинден узакъ тюшмей, дей меним къартанам.

— Меним дедем де ойле дей, ама Фикрет анасына аслы да бенъземей, бабасына бенъзей. Онынъ бабасы Умер агъа пек яхшы адам.

— Яхшы адам яман адамнен лаф этмез!

— Ойле ама, Сакине, бу ерде о иште, онъа ким мураджаат этсе, о онынънен лаф этмек борджлу.

— Эр алда, лафлары чокъкъа узанды. Бу ягъда бир къыл бар, — кулюмсиреди Сакине буюклер киби лаф этип.

— Айса онынъ тазирини бермек керек. — Асие эгилип къызнынъ янагъындан опьти ве йылмайып къошты: — Незакетнинъ де адамына, ерине коре сынъыры олмалы, ойлеми?

— Эбет. — Бу сефер экиси де, мында мумкюн олгъаны къадар, кимсеге кедер этмей, яваштан кулюштилер.

Фикрет Тевиденинъ сёйлегенлерини динълей-динълей оны азбар къапыгъа къадар озгъарып барды ве сагълыкълашып, кери къайтаджакъ олды.

— Ашыкъма, Фикретик. — Тевиде текрар онынъ енъинден тутты. — Мен Сеитбекирнен насыл таныш олгъанымны бильмеге истемейсинъми?

— Истемейим, Тевиде, о сизинъ шахсий ишинъиз.

— Асиени онъа куньлемейсинъми?

— Башта куньлер эдим.

— Я шимди?

— Энди куньлемейим.

— Не ичюн?

— Куньджюлигим биткени ичюн.

— Асиеден буны ич де беклемедим. Сенинъ киби ырызлы-намуслы адамны бир чапкъынгъа денъиштирди.

— Сеитбекир чапкъын дегиль.

— Чапкъын олмаса, башыны ким уруп ярды?

— Оны кимсе урмады. Иште къазаланды. — Фикрет Тевиденинъ назик эльчигини яваштан сыкъып, озь енъини бошатты ве сагълыкълашып, кери къайтты.

— Не, артыкъ меннен лаф этмеге истемейсинъми?

— Вакъытым ёкъ, Тевиде, багъышла.

— Сонъки пешман башкъа душман! Буны акъылынъда тут.

Фикрет «бош лаф» дер киби, эль саллады, энъсесинде сабыкъ севгилисининъ тикенли бакъышыны ис этсе де, кери айланып бакъмады, ондан тез-тез къуртулмакъ ичюн ичери ашыкъты.

Сеитбекир кунь сайын озюни эп яхшы ис эте, тюзельдикче хастаханени тездже терк этеджеги келип, экимлерни раатсызлай.

— Ашыкъманъыз, яш йигит, — деди оны бакъкъан эким Халима Сардаровна укюмран, лякин йымшакъ давушнен. — Биз бегенген адамларымызны мында чокъча тутамыз.

— Мен энди тюзельдим.

— Буны инкяр этмеймиз, баягъы тюзельдинъиз, амма бизни де анъланъыз: сизге алышып къалдыкъ, къолайлыкънен айрылышаджагъымыз кельмей, — девам этти шакъасыны эким ве сонъра чересини джиддийлештирип, къошты: — Эгер бильмек истесенъиз, эр шейнинъ вакъыт-саати бар, бираз даа сабыр этинъиз, чокъ къыбырданманъыз, башынъызгъа зорлукъ берменъиз.

— Мен мукъайт олам.

— Аферин, ойле де олмакъ керек.

Лякин Сеитбекирнинъ сабыры чокъкъа етмеди. Йигирми беш кунь дегенде, о аякъкъа турды. Хастаханеде тамир ишлери башлангъанындан ве агъыр хасталаргъа ер етишмегининден себеп, отузынджы куню эким онынъ риджасыны ерине кетирди. Онъа хастаханеден чыкъмагъа, тедавийленмекни эвде девам этмеге изин бердилер.

— Сизни Асие ханымгъа теслим этем, — деди эким онынънен сагълыкълашыркен. — Эндиден сонъ сизинъ сагълыгъынъыз ичюн о толу месулиетлик ташыйджакъ. Онынъ сёзюни динълейджексинъизми?

— Динълейджегим, — йылмайды хаста.

Уйле маалинде Сеитбекирнинъ бабасы «Волга»нен кельди. Огълан «гендим» десе де, онъа озь-озюни ишанмадылар: Асие онынъ бир къолтугъына, Сакине дигер къолтугъына кирип, оны палатадан алып чыкътылар. Сеитбекирнинъ башы айлана, козьлерине эр шей экишер дане олып корюне, амма кене де севинчи ичине сыгъмай: о эвине къайта! Энди хастаханенинъ агъыр авасындан, экимлернинъ незаретинден къуртуладжакъ, тазе авада истегени къадар нефес аладжакъ! Софада о, экимлернен, эмширелернен сагълыкълашкъан вакътында оларнынъ арасында Фикретни корьди ва онъа тараф ынтылды. Хирург «еринъде тур» деген манада элинен ишмар этти ве онынъ янына кельди.

— Бираз ашыкътынъ, Сеитбекир, — деди о ве балабан авучынен яваштан онынъ энъсесини сыйпады, сонъра кя Асиеге кя Сакинеге бакъып, девам этти: — Мында не къадар тарашлыкъ олса да, низам бар. Бойле низам эвде де олмалы, анълашылдымы?

— Анълашылды, Фикрет агъа! Чокъ сагъ олунъыз! Мен эвде де низамлы олурым.

— Айды, тюзель, эндиден сонъ иште мукъайт ол, — о, Сеитбекирнинъ энъсесиндеки насырны бир даа яваштан сыйпап, шакъа тарзында къошты: — Эр алда, инсаннынъ къафа тасы демирбетондан назикче. Артыкъ оны сынама.

— Яхшы, дегенинъиз киби олсун. Баш тешмеген ерни токъмакъ тешер.

Фикрет хастаны машинагъа къадар озгъарып барды, онынъ истегинен машинанынъ ог къапысыны ачты да, онъа отурмагъа ярдым этти. Сеитбекирнинъ бабасы ве анасы экимге текрар ве текрар тешеккюр бильдирдилер, оны мусафирликке чагъырдылар. Фикрет бу даветке Сакине де къошулырмы экен, деп бекледи. Онынъ ичюн бунынъ эмиети бар. Эгер оны Сакине де мусафирликке чагъырса, бу давет онынъ юрегиндеки умютке гъыда оладжакъ, онъа тесели береджек.

«Волга»нынъ арттаки отургъычына башта хастанынъ анасы ерлешти. Асие машинагъа отурмагъа джурьат эталмай, ог къапынынъ пенджересине эгилип, Сеитбекирнинъ къулагъына нелердир фысылдамакъта. Сакине машинанынъ ачыкъ арт къапысы янында оны бираз беклеп турды, сонъра сабыры битти, барып онынъ тирсегинден тутты да:

— Машинагъа отур. Сырынъызны эвде девам этерсинъиз, — деди ве шу арада Асиенинъ чекингенини дуюп, онынъ элини къаттыджа сыкъты ве машинагъа зорлап отурткъан сонъ, кулюмсиреп къошты: — Бизим элимизге тюшкен адам бизим ола. — Сонъра, ниает, онынъ арекетини хош черенен сейир этип тургъан Фикретке тараф чевирильди ве: — Хирург аркъадаш, иштен сонъ дос-догъру бизке кель. Мен сени къаршылап алырым.

Бу, Фикретнинъ беклегининден, умют эткининден зияде олды. Сакинининъ сеси эмир киби, ред этильмейджек бала эмири киби янъгъырады ве хирург «эмиринъизни мытлакъа ерине кетиририм» деген олып, баш саллады.

Машина еринден кочькен сонъ, анасы Сакинени бош табиаты ичюн тазирледи. Анасынынъ фикириндже, онынъ япкъаны эдепсизлик: бабанъ къадар адамнен озь акъранынъ киби лаф этмек олурмы?!

«Бабанъ къадар» деген сёзлер Асиенинъ гъурурына батты, онъа: эгер меним огълум расткельмеген олса, шу адамгъа къоджагъа чыкъаджакъ эдинъ, деген киби дуюлды. Факъат о, Фикретнинъ насыл адам олгъаныны бильсе, бойле демез эди, деп тюшюнди къыз ве Сакине онынъ фикирини тасдикълар киби:

— Фикрет ойле адам ки, ана, онынънен лаф эткенде оны озь акъранынъ беллейсинъ, — деди. — Базыда о манъа менден де яш олып корюне.

— Сенинъки хаял хасталыгъы.

— Хасталыкъ дегиль, — итираз этти Сакине, — о сайыдан да ойле адам. Эгер бираз дикъкъатлыджа олсанъ, буны озюнъ де корерсинъ, ана.

— Анълашылды! — къызынен давалашып, оны баш этип оламагъан вакъытлары къоджасына: «Бу сенинъ тербиенъ!» — деп алышкъан Лейля огдеки пенджере узериндеки кузьгючикте онынъ чересини арады, ниает, тапкъан сонъ, онъа тикилип къалды. Къоджасынынъ юзю куле, козьлери — ёлда. Эгер шимди о, къарысына бир ань бакъып алса, Лейля шу аньде: «Бу сенинъ тербиенъ!» — дейджек онъа козьлеринен, амма къоджасы эп кулюмсирей, онынъ зытына тийген киби, аселет бакъмай. «Демек, къызынъынынъ тарафыны аласынъ! — деди къарысы ичинден. — Токъта сен, анавы эриф онынъ башыны айландырсын да, сонъ бакъарсынъ амма, кеч олур!»

Акъшам Фикрет озюни чокъ беклетмеди. Сакине оны, айткъаны киби, азбарда къаршылып алды. Анасы оларнынъ достане мунасебетине сувукъ бакъкъанындан олса керек ки, къыз мусафирге олдукъча самимиет бильдирди ве бу эснада бираз адден ашты, гъалиба, онынъ зорлангъаны Фикретнинъ козюнден къачмады. «Бу ишке де шейтан къарыштымы не?» — деп тюшюнди о, лякин чокъкъа бармай ким къарышкъаныны анълады.

— Ёл агъырлыкъ этмедими? — сорады Фикрет хастадан.

— Ёкъ, Фикрет агъа, яхшы гельдим.

— Илядж ичтинъми?

— Ичтим.

— Ялан сёйлей, — кестирди Сакине арагъа кирип. — Асие мында экенде ичти. О эвине къайткъан сонъ, акъшамлыкъ иляджыны агъызына алмагъа истемеди.

— Сен азбара чыкъкъанда ичтим.

— Ялан. Мутлакъ илядж ичмек кереклигини анълат онъа, Фикрет.

— Акъыз, бабанъ къадар адамгъа «Фикрет» дерсинъми! — дарылды анасы Сакинеге, сонъра мусафирге тараф чевирилип: — Багъышланъыз, Фикрет Умерович, бизим эркетайнынъ башсызлыгъыны, — деди сувукъкъанлыкъле, — институтта окъуса да, аля даа башында акъылы ёкъ.

— Эгер башымда акъылым олмаса, мени институткъа къабул этмез эдилер догърумы, Фикрет? — Сакиненинъ инатлыгъы мусафирге рух берди ве о, къызнынъ тарафыны алгъан олып, яваштан баш саллады. Буны Лейля бегенмеди. Эгер о, Фикретнинъ еринде олса, бу баштакъ къызчыкъкъа яхшы насиат берир, онъа ананынынъ сёзюни динъле, онынъ джаныны агъыртма, дер эди. Хирург исе къызнынъ тарафыны ала, буны не макъсаднен япа, баланынъ башыны айландырмагъайды?!

Лейля мусафирнен самимий мунасебетте булунаджакъ олып не къадар тырышса да, олдурамады, онынъ сёзлеринден де, кулюмсиреп тургъан чересинден де, дюльбер эля козьлеринден де къар ягъа. Эгер Сакиненинъ анасы чырайыны сытса, бельки шу къадыннынъ мунасебети онъа тап о къадар сувукъ олып корюнмез эди, амма о ойле буз киби муляйим чере, козьлер иле бакъа ки, Фикрет артыкъ даянып оламай, отургъан еринден къалкъты, хастагъа сагълыкъ, селяметлик тилеп, онынъынен сагълыкълашты дегенде, Лейля юзюнде айны сувукъ тебессюм иле мусафирге мураджаат этти:

— Ашыкъманъыз, барем бир фильджан къаве ичинъиз.

— Эбет, Фикрет, адетни бозмакъ олмаз, — Сакине онынъ огюне чыкъты, — башта къаве ич, сонъ къайтмагъа изин верирмиз. Мен сени озгъарырым. Чокъ узакъкъа дегиль, автобус токъталышына къадар. Эгер къоркъсанъ, эвинъизе къадар озгъарырым.

Анасы Сакиненинъ тазирини береджек арада янашадаки къапы ачылды, Лейлянынъ уйкен къызы Айше къуджагъында эки яшларында огъланчыгъынен берабер босагъада пейда олды ве эр кесни къавеге чагъырды.

— Сеитбекир, санъа да кетирейимми? — сорады о къардашындан.

— Кетир.

— Лякин кескин олмасын, — деди Фикрет ве бунъа къаршылыкъ ола-

ракъ Айшенинъ «яхшы» дер киби, самимий бакъышы онъа бираз рух берди.

Софра башында Сакиненинъ бабасынен лафэтеркен, онынъ юрегини эзген кергинлик бираз йымшады. Ойле исе де, Фикретнинъ сыкълетленгени корюнип тура эди. Эреджеп вазиетни енгиллештирмек макъсадында лакъырдыны мусафирни меракъландыра, джанландыра биледжек мевзугъа бурмакъ истеп, сорады:

— Илим-техника теракъкъияты девиринде, инсан космоскъа адым аткъан вакъытта адамлар юрек, рак, аденома ве башкъа хасталыкълардан ольгени медицина ичюн айып шей дегильми?

— Ым, — Фикрет азачыкъ тюшюнип, джевап берди: — Айып шей, Эреджеп агъа, лякин медицинанынъ заманнен берабер адымламасы ичюн башта тынчлыкъ керек. Бугуньде тынчлыкъ — баш меселе, баш проблема, пек паалыгъа мал ола.

— Медицинанынъ инкишафы ичюн аз пара айырыла, демек истейсинъизми?

— Аз дегиль ама, дюнья тынч олса, медицинагъа дикъкъат да, пара да чокъча айырылыр эди.

— Айнеджилик этесинъиз, Фикрет. Сизинъ саагъа айырылгъан парагъа медицина хызметини шимдикинден баягъы юксек севиеге котермек мумкюн эди.

— Бунъа итиразым ёкъ. Лякин мен медицинанынъ ола биледжек умумий инкишафы акъкъында айтам.

— Мен де шу акъта сорайым, ама сиз озюнъизнинъ базы къабилиетсиз меслекдешлеринъизнинъ яныны басып, лафны башкъа тарафкъа бурасынъыз. Албуки шимдики илим-техниканынъ мувафакъиети медицинанынъ имкянларыны дефаларджа арттырмакъ, земаневий Авиценналарны чокълаштырмакъ ичюн энъ яхшы шараитлерни ярата. Ама не ерде о Авиценналар?

— Э-э, Эреджеп агъа, сиз озюнъиз айнеджилик этесинъиз. Сизинъ ольчюнъизнен янашып, кечкен асырларда иджат эткен улу сымаларны сайып чыкъып, не ерде шимди ойле архитекторлар, языджы ве шаирлер, иляхрелер, демек мумкюн.

— Догъру. Ама бу ялынъыз меним талабым дегиль, эр кеснинъ, бу джумледен сизинъ де талабынъыз олса керек, Фикрет. Эм бизде земаневий Авиценналар, сиз козьде туткъан сымалар да ёкъ дегильдирлер бельки, факъат олар олсалар да, шу къадар азлар ки, шимдики къалабалыкъ дюньяда козьге корюнмейлер. Вакъыт исе оларнынъ чокъ олувыны талап эте, хусусан Авиценналарнынъ, чюнки инсан ичюн энъ эвеля сагълыкъ керек. Онынъсиз биз истегенимиз киби илерилеп оламамыз.

— Фикиринъизге къошулам, ама медицина саасында буюк истидатларнынъ сайысыны чокълаштырмакъ меселесине кельгенде, онынъ ялынъыз илим-техника теракъкъияты, маддий теминат вастасынен чезиледжегине шубеленем. Мында оладжакъ кадрларны тек имтианларда алгъан ишаретлерине бакъып дегиль, оларнынъ дюньябакъышларына, табиатларына, даа десенъиз медицина къабилиетлерине де бакъып, сонъ институткъа къабул этмели. Меселенинъ иште бу тешкилий тарафына кельгенде, бизде эксикликлер бар ве шимдики девирде бойле эксикликлерге ёл бермек айып шей, эльбет.

— Ана, энди бири-биримизни анъладыкъ, гъалиба.

— Лякин эксикликлер башкъа сааларда да аз дегиль. Эм оларнынъ инсан сагълыгъына яман тесири кунь сайын арта. Бойле алларнынъ эксильмеси исе медицинанынъ инкишафына бакъмай. Меселя, транспорттан, завод-фабрикалардан авагъа чыкъкъан тютюнни алайыкъ. Сиз айткъан илим-техника инкишаф эттикче, авада тютюннинъ, рак хасталыгъыны таркъаткъан концероген мадделернинъ микъдары эп чокълаша. Бунынъ киби, бундан да бетер аллар медицина огюне чезильмеси къыйын ве атта чезиле бильмейджек проблемаларны котерип чыкъа. Меселя, кескин радиациягъа огърагъан адамларны алайыкъ. Медицина не къадар инкишаф этсе де, оларны олюмден къуртарып оламаз! Я атом фаджиасы?!

— Сёз ёкъ. Атом пек мешакъатлы къувет. Даа якъында менде бу хусус-

та бир тюшюндже пейда олды. О манъа ич де раатлыкъ бермей.

— Насыл тюшюндже, Эреджеп агъа? — меракъланды Фикрет. Энди о софра башында чекинмей, сербест отура эди.

— Зенаатым боюнджа мен архитекторым. Табиий ки, ядро физикасындан алып-береджегим ёкъ. Оджаларымдан, китаплардан бильгениме коре, инсан материянынъ атом зеррелеринден ибарет олгъаныны эки бинъ йыл эвельси анълагъан, атомнынъ сырыны ачмакъ, бильмек ичюн исе шу кечкен эки бинъ йыл керек олгъан экен. Сонъки вакъытта мен бу хулясанынъ догърулыгъына шубелене башладым. Манъа ойле дуюла ки, санки атомнынъ сыры даа ачылмагъан, огренильмеген. Инсаннынъ элиндеки атом къувети исе учь яшындаки баланынъ элине тесадуфен тюшкен акъикъий пыштав киби корюне. Бойле силяны баланынъ элинде тасавур этип бакъынъыз!

— Къабартасынъыз, Эреджеп агъа, — итираз этти Фикрет кулюмсиреп.

— Бельки къабартадырым. Эгер янълышсам яхшы олур эди. Инсанлыкъ озь-озюни бутюнлей ёкъ этмек къуветине малик олгъанына бакъмадан, янъы атом, термо-ядро силясыны азырламакъ, атом электрик станцияларыны чалыштырмакъ ичюн эр кунь ер багърындан уран кульчесини къазып ала, ама шу кульче озюнинъ табиий ятакъларында булунгъанда Ер ичюн насыл хызмет эткенини билеми экен? Бельки шу кульче онынъ къаныджаныдыр, бельки онынъ къазылып алынгъан эр бир тоннасы Ернинъ омюрини бир миллион йылгъа эксильтедир?!

— О-о! Меракълы фикир. Бельки эки бинъ йыл эвельси материянынъ атом зеррелеринден ибарет олгъаныны бильген инсан атомнынъ сырыны да бильгендир ве буны бильгени ичюн де оны озь алына къалдыргъандыр?

— Ана меселе неде. Эвельки инсан табиаткъа якъынджа олгъанындан себеп, онынъ озю де шу табиатнынъ эвляды олгъаныны унутмаз эди. О вакъыт шу дередже бильгиге малик олгъан инсан кунеш нурларынен берабер Ерге сачылгъан радиацияны да абайламай къалмагъандыр бельки, э?

— Табиат атом зеррелеринден ибарет олгъанына акъылы еткен сонъ, онынъ акъылы бунъа да еткендир, — Фикрет къонакъбай лафны не тарафкъа бургъаныны анълап, онынъ фикирине гъыда бермеге тырышты: — Кунешнинъ сыджагъы ондаки радиоактив мадделернинъ микъдарына багълы исе, Ернинъ аяты да, онынъ джанлы я да джансызлыгъы да онынъ багърында олгъан радиоактив мадделернинъ микъдарына багълы. Демек, онынъ теркибинде шу мадделер эксильдикче Ер эп сувуйджакъ ве биткен сонъ, буз планетасына чевириледжек!

— Дешет! — деди лакъырдыны дикъкъатнен динълеген Сакине.

— Меселе анълашылды, э? — сорады кулюмсиреп къонакъбай.

— Анълашылды, Эреджеп агъа, — айны шу тарзда джевапланды Фикрет. — Ернинъ аятыны сакълап къалмакъ, онынъ табиий омюрини эксильтмемек ичюн уран кульчесини къазып алмакъны ясакъ этмек керек.

— Ялынъыз уранны дегиль, — ниает, лафкъа Лейля да къошулды. Шу дакъкъада о къызы ве хирургнынъ арасындаки мунасебетлер хусусындаки тюшюнджелерини унутты, Ернинъ талийи акъкъындаки фикирлерини беян этмеге тутунды. Къоджасы онынъ бу саада фельсефе юрютмеге севгенини, фикирлерини айтып бошангъан эм де айткъанларына къолтутулгъан сонъ, онынъ кейфи мусбет тарафкъа денъишкенини билип, шу мевзудаки лафны нафиле ерде ачмады. Иште, Лейля менфаатдарлыкъле бойле деди: — Алманы ашагъан сонъ бите. Адамлар Ерни эр тарафтан ашай, кемирелер. Ер ичинде миллионларнен йыллар девамында етишкен байлыкъларны бир къач йылда къазып алалар да, бунынъ сонъу не оладжагъы акъкъында къайгъырмайлар. Бир гольчикни сакълап къалмакъ ичюн баш ёруталар, гъайып оладжакъ бир боджекни «Къырмызы китап»къа кирсетелер де, Ернинъ келеджеги акъкъында чокъ къасевет этмейлер. Бугуньки куннен яшайлар. Эгер бильмек истесенъиз, энди Ернинъ озюни де «Къырмызы китап»-къа кирсетмек вакъыты кельди...

— Ана, я газны кесселер, не якъаджакъмыз? — больди оны Сакине.

— Баба-деделеримиз не якъты исе, биз де шуны якъармыз.

— Я транспорт меселеси; ат-араба оладжакъмы?

— Буны алимлер тюшюнсинлер! — Лейля ачувланды. — Буюклер лаф эткенде, сен арагъа киришме! Эгер бильмек истесенъ, дюньяда эр шей эсаплы ве догъру яшамакъ ичюн башта шу эсапны яхшы огренмели...

— Ана, сен рус тили ве эдебияты оджасы олгъандже, физмат олмакъ керек эдинъ, — кене больди оны къызы.

— Акъыз, мен санъа не дедим! — Лейля къызыны сустырып, сёзюни девам этти ве оны дюньяда эр шей балансслы олмакъ лязим, деген фикирнен екюнледи.

— Иште, бизлер глобаль бир проблема боюнджа тиль таптыкъ, — екюнледи лакъырдыны Эреджеп юзюнде тебессюмле. — Энди Ер юзюнде яшагъан адамларнынъ эписи де бизге къолутсалар, бу аятий муим проблема чезиледжек къаладжакъ, ойлеми, джемаат?

— Ойле, — джевапланды Сакине.

— Шубесиз, — кулюмсиреди Фикрет ве сувугъан къавесини ичип битирди.

Айше софранынъ устюндеки бош фильджанларны джыйыштырды дегенде, Сакине чини табакъкъа низамнен, дёрткошелеп тизильген къокъулы, бувланып тургъан чибереклерни, чекильген къарабибер, ёгъурт кетирди, серванттан беяз чаначыкъларны алып, эр кеснинъ огюне бирер чаначыкъ, чаначыкълар янына темиз, яхшы утюленген беяз эльбезчиклер къойды, буллюр стаканларгъа хошаф толдурды ве:

— Буюрынъыз, аш татлы олсун, — деди.

Эреджеп мусафирге коньяк теклиф этти.

— Сагъ олунъыз, ичмейим.

— Айса чекинмей ашанъыз, ёкъса ичмеге меджбур этерим.

Аштан сонъ Фикрет чокъ отурмады. Сакине оны къалдырымгъа къадар озгъарып барды.

— Сен талийге ишанасынъмы, Фикрет? — меракъланды къыз.

— Эр бир инсан кенди талийини кенди бельгилей, кенди къура.

— Шубеленем.

— Аслы да шубеленме. Озь талийинънинъ тельбевини къатты тутсанъ, арзынъа иширсинъ.

— Я сен не ичюн къатты тутмадынъ, Асиени агъама вердинъ?

— Чюнки агъанъ Асиени менден къатты тутты.

Сакине кульди ве:

— Бу санъа дерс олду, энди талийинънинъ тельбевини къаттыджа тут, — деди.

— Энди мутлакъа къаттыджа тутарым, Сакине.

— Анавы бугунь хастаханеге кельген тотайчыкънымы?

— Насыл тотайчыкъны?

— Анавы тотайчыкъны даа, — Сакине эль арекетинен алчакъ бойлу къадынны тасвирледи ве тургъан еринде эки адым атып, онынъ юрюшини ойле кямилликнен мыскъыллап косьтерди ки, Фикрет шу заман Тевидени хатырлап, кулип йиберди.

— Тыпкъы озю, — деди о, — ама сенинъ тюшюнджеиъ янълыш.

— Я-а?

— Эбет.

— Я о санъа не ичюн гельди?

— О манъа кельмеди, кене агъанъы бакъмая кельди. Менден онынъ сагълыгъыны сорады.

— Агъамын сагълыгъыны санки генди горьмеди де, сенден сорайджакъ. Инкяр этме, санъа да гельди.

— Бельки ойледир, ама мен буны истемез эдим.

— Не ичюн?

— Къоркъам ондан, Сакине.

— О-о! Шу къадар кучюк шейчиктен я?!

— Керчек къоркъам. — Фикрет шакъа тарзында къошты: — Бойдан кучюк олса да, буюк ырымджы, телепат, дюньяда корьмеген-бильмеген шейи ёкъ, алла сакъласын!

— Са-ки-не-э! — азбардан сес кельди.
— Уф! Анам мени аля даа кучюк бала беллей.
— Са-ки-не-э!..
— Сагълыкънен къал, Сакине.
— Сагълыкънен вар.
— Не вакъыт корюширик?
— Гель бизе. Янъы проблемаларны чезермиз, — кулюмсиреди къыз.

Фикрет «ананъдан къоркъам» дейджек эди, лякин тилини тишледи, къызнынъ элини сыкъып алды да, автобус токъталышына тараф адымлады.

Асие Сеитбекирге эр кунь къатнай. Хастагъа язылгъан лидаза ве церебролизин уколларыны озю япа, сонъра саатлернен онынъ башы уджунда отура, онъа алем янъылыкъларыны сёйлей, бу эснада кя онынъ ястыгъыны тюзете, кя къарылгъач къанатларыны анъдыргъан къашларыны пармакъларынен сыйпап, оларнынъ уджларыны манълай тарафкъа яттыраджакъ олып тырыша, Сеитбекирнинъ кестане тюсте къалын къашлары къызнынъ арекетине бойсунмай, кене озь ерине яталар. Асие эгилип, тилининъ уджунен оларны сылата, ахыр-сонъу истегени киби япа ве: «А, энди гузель олду», — деп севгилисининъ козьлерине тикилип къала. Берабер олгъанда вакъыт шу къадар тез кече ки, экиси де акъшам олгъаныны дуймайлар. Ильк куньлерде огъланнынъ анасы къызгъа сувукъча бакъты. Эвель башкъасына нишанлы олгъаны ичюн оны къоджадан айырылгъан къадын киби корьди. Факъат Асиени огренген, бильген сайын онынъ тюшюнджеси де, онъа олгъан мунасебети де денъишти: мегер бу къыз о беллеген енгиль табиатлылардан дегиль, ар-намуслыгъа бенъзей, мадам ки балалар бири-бирини шу къадар севе экенлер, оларны адет талап эткени киби нышанламакъ керек. Оладжакъ къайнанасынынъ мунасебетлериндеки джыллы денъишмелерни Асие сезди, бунъа севинди, факъат эвеллери ынджынгъаныны дуйдурмамагъа тырышкъаны киби, шимди севингенини де дуйдурмамагъа тырыша. Ойле исе де, Сеитбекир онынъ ынджынгъаныны да, севингенини де ис этти, чюнки анасынынъ Асиеге мунасебетини озюне олгъан мунасебет деп бильди ве къыз ынджынгъан ерде о буны гизлемей ынджынды, севинген ерде ачыкъ севинди. Онынъ сагълыгъы кунь сайын яхшылаша. Энди о, эв ичинде юре, таякънен азбаргъа чыкъа, атта къалдырымгъа бара, кезине. Адамлар, тереклер, ёлда бири-бирини вызыр-вызыр къувып озгъан машиналар онынъ козьлерине чифт олып корюнелер. Асиенинъ раатлыкъ куньлери битти ве о мында иштен сонъ келе. Сеитбекир оны ёлда къаршылап ала. Бойле дакъкъаларда къыз севгилисини: «Ашыкъма, чокъ кезинме», — деп тенбиелей, лякин огълан артыкъ онынъ дегени киби япып оламай, тюзельген сайын сабырсызлана, эким бельгилеген кунь тертибини боза.

Бугунь о адден ашты: таксиге отурып, къуруджылыкъ объектине барды. Мында монтаж ишлери битирильгени ве зийнетлев ишлери япылып башлагъаны акъкъында о тёшекте яткъан вакъытында оны корьмеге кельген аркъадашларындан эшиткен эди. Ана, энди сонъки ишлер битирильмек узьре, беш къатлы дюльбер бина сентябрь 1-ге къадар файдаланувгъа теслим этиледжегине шубе ёкъ. Амма бу иш неге мал олды? Намсатаров башкъа объектлерде чалышкъан адамларны мектеп къуруджылыгъына джельп этти. Япылгъан иште, атта тыштан бакъкъанда, аврал излери корюнип тура. Я бинанынъ ичи насыл? Я о башкъа объектлердеки вазиет насыл? Эвель мындаки ишлер насыл акъсай эди исе, шимди андаки ишлер де ойле акъсай. Мехколонна башы бунынъ киби меселелернинъ эр бирини озюндже, муимлиги джеэттен оларнынъ нисбий чекисине бакъып аль эте. Бу сырада мектеп бириндже ерде эди. Я заводнынъ яш ишчилери ичюн къурулмакъта олгъан умумий ятакъхане, къоранталы ишчи ве хызметчилер ичюн мескен эвлернинъ, янъы мескен массивиндеки тюкян ве клубнынъ ве даа саирелернинъ къуруджылыгъы муимлиги джеэттен бу объекттен эксикми ёкъса? Оларнынъ эписи бири-биринен багълы, эписиинъ файдаланмагъа теслим этиледжек муддети планда бельгиленген ве бу план къуруджы ичюн къанун. Амма шимди онынъ эдасы пек шубели. Мехколонна боюнджа бир талай ишлер битирильмей, келеджек сенеге къалдырыладжагъы ачыкъ-

айдын корюнип тура. Я келеджек сененинъ озь ишлери азмы? Намсатаров бригада подрядыны биринджилер сырасында ялынъыз сёзде къабул этти, амма амельде бу усулны аля даа танымай, озь дюдюгини чалып, онъа башкъа мана бере, социалист эмек къанунуны боза!

Гурь къавакъ терегининъ талдасында турып, къаршыда юксельген бинаны сейир этмекте олгъан Сеитбекир тахминен бойле тюшюнджелерге далгъан арада янашада «Волга» токътады, машинадан Намсатаров ве элинде пуска киби къабарыкъ чантачыгъынен бир адам чыкъты. Сеитбекир шу саниеде къартанасынынъ: «Шейтанны анъсанъ, чокъмарынъны азыр тут», — деген сёзлерини хатырлып, кулюмсиреди: бакъ сен, бу тесадуфтен айтылгъан шей дегиль экен. Иште, бойле адисе онынъ омюринде де олып кечти. Намсатаров яш меслекдешини абайламагъан олды, санки бутюн дикъкъаты анавы адамда.

— Ана, бакъынъыз насыл аджайип мектеп къурдыкъ, — деди о джошкъун сеснен. — Эм муддетинден эвель къурдыкъ. Базылары исе бизни терс анъладылар, юкъары тешкилятларгъа бизим акъкъымызда янлыш малюматлар берип, анда бизим ишимизге нисбетен шубе догъурдылар.

— «Базылары» дегенинъиз кимлер? — мехколонна башынен берабер кельген адам джиддий чере ясады ве элиндеки пусканынъ йылтыравукъ демир къулачыгъыны чекти, пуска экиге болюнди ве адам онынъ ичинден къалемнен дефтерини алып, дженкяверликле Намсатаровнынъ агъызына бакъып къалды. Корюнишинден шу агъыздан чыкъкъан эр бир сёзни авагъа учурмай, кягъыткъа язып алмагъа азыр.

— Айды шуны, оларнынъ сизге не кереги бар, — Намсатаров онынъ омузыны шорбаджыджасына таптап, девам этти: — Бир — эки яш-явкъа, даа иште суеклери къатмаса да, пек балабан лафлар япмагъа севелер, тез-тез козьге корюнмек, белли олмакъ истейлер.

— Пек яхшы, адларыны айтынъыз, белли олурлар.

— Керекмей, яваш-яваш тербиелермиз. Сиз яхшысы мына бу япкъан ишлеримиз акъкъында язынъыз. О эр кеснинъ агъызыны къапатыр!

— Эбет-эбет, — мехколонна башынынъ субетдеши озюнинъ берген суаллерини де, оларгъа къайтарылгъан джевапларны да чабик-чабик язып ала башлады. Намсатаровнынъ дегенлерине коре, онынъ эмекни тешкилятландырувдаки кешфиятыны даа бир чокъ эсли-башлы меслекдешлери анълап оламадылар, табиий ки, бу иште яш коллегалары да озь аджизлигини косьтердилер. Чюнки онынъ кешфиятыны анъламакъ ичюн къуруджылыкъ, тешкилятий ишлерде буюк теджрибе саиби олмакъ керек экен. Акс алда онынъ япкъаныны анъламакъ, онынъ ишине дегерли къыймет кесмек мумкюн дегиль. Айды шуны, бу яш-явкъаны анъламакъ мумкюн, оларда даа теджрибе ёкъ. Я тресттекилерге не дерсинъ? Олар анъламайлармы? Пек яхшы анълайлар, амма бойле фикир оларнынъ акъылларына кельмегининден себеп, пакъылланалар ве пакъыллыкътан онъа партиявий тазир бердилер. Ана мектеп, муддетинден эвель къурулды. Энди трестнинъ башы, партком секретары, башкъалары не дер экенлер?

— О-о! — созды буларны дефтерине язгъан адам. — Сенсация!

— Я не айса?

— Демек, энди сизни тазирлегенлернинъ тазирини бермек керек, ойле дегильми?

— Мени анъласалар, огде япаджакъ ишлериме аякъ чалмасалар етер эди. Башкъа шейнинъ кереги ёкъ.

— Чокъ сафдиль адам экенсинъиз. Эгер эр кес сизинъ киби тюшюнсе, сизинъ киби олса, чокътан коммунизм къурар эдик.

— Ашыкъма, о да олур, — «сен»ге кечти Намсатаров. — Коммунизм къурмакъ ичюн даа чокъ туз ашамакъ кереклигини бизим трестимиз ёлбашчыларынынъ мына бу къуруджылыкъкъа олгъан мунасебети ачыкъ-айдын косьтерип тура.

— Ойле амма, адамларнынъ адий шейлерге акъылы етмегенине шашам. Пакъыллыкъ демекнен, тап шу къадар къаба пакъыллыкъ олурмы? Иджазетинъизнен оларгъа газетада бир запарта чекер эдим, — язгъан адам мехколонна башына бакъып алды. Намсатаров «разым» деген манада баш

саллагъан сонъ, о дефтеринде даа нелердир къаралап, шойле деди: — Билесинъизми, журналистни аякълары бакъа. Сиз къургъан бу аджайип бинаны тыштан корьдик. Энди анда барып, онынъ ичини де корьмек истер эдим.

— Баш устюне. Юрюнъиз.

Сеитбекир оларнынъ артындан бакъып къалды. Намсатаровнен анавы журналистнинъ лакъырдысыны эшиткен сонъ, о атта озюнинъ акълы олгъанына шубелене башлады. Бельки мында башкъа объектлерден адам алып кельмегендирлер? Бельки къуруджылыкъ факультетининъ студентлери бу объектте амелият кечкендирлер? Билир-бильмез уйкен меслекдеши акъкъында яман тюшюнмек олурмы? Бельки о озь янълышларыны энди тюзеткендир? Сеитбекир бундан эки ай эвельси партия топлашувында Намсатаровнынъ озюни акълап айткъанларыны хатырлады. О вакъыт мехколонна башы озюнинъ бу объектте япаджакъ иши, тешеббюси хусусында ич бир шей сёйлемеген эди. Бельки топлашувдан сонъ айткъандыр? Бельки озюнинъ акълы олгъаныны сёзнен дегиль, амелий ишнен косьтермек истегендир? Иште косьтерди: мектеп кунеште мавымсы диварларынен парылдай, санки оны кок парчаларындан къургъанлар! Дюльбер бина. Амма кене де шубели дюльберлик. Ёкъса объекттеки къуруджылар кергин чалышып, оларгъа бир къач ай эвельси тёленген арткъач параны одедилерми? Ола билир. Эр не исе де, бундан Сеитбекирнинъ хабери ёкъ. О тёшекте яткъанда меслекдешлери оны корьмеге кельген вакъытлары иш акъкъында чокъ лаф этмеге истемедилер. Сеитбекир бу акъта меракъланса да, бир — эки шейлер айтып, сонъ лафны башкъа тарафкъа бурдылар. Шимди о, бина ичини корьмек ичюн кеткен Намсатаровнен журналистнинъ артындан бакъаркен: «Бу ягъда бир къыл вар», — деп текрарлады къартанасындан эшиткен айтымны. Эгер бу эки бригаданынъ учь сменагъа болюнип япкъан иши исе, о къазагъа огърагъандан сонъ, бу объектте япылгъан ишнинъ колеми сайыдан да тааджиплендиреджек дереджеде, факъат Сеитбекир бунъа инанып оламай. Мехколонна башынен журналист къуруджылыкъ мейданыны терк эткен сонъ, о бинанынъ ичи ве тышында сонъки ишлерни япмакъта олгъан адамларнен лаф этмек, меселени анъламакъ истеди. Беклей-беклей ёрулды, башы айлана, аякъ устюнде бираз даа турса, йыкъыладжакъ. О, къавакъ терегине ясланып, ерге отурды. Даа бираздан сонъ, Намсатаровнен журналист бина ичинден чыкъып, машинагъа тараф адымладылар. Энди Сеитбекир, алы агъырлашкъаныны, атта ярдымгъа мухтадж олгъаныны дуйдурмамакъ ичюн, оларны корьмемезликке урды. Лякин Намсатаров яш меслекдешининъ вазиети агъырлашкъаныны абайлады ве онъа ярдымгъа ашыкъты.

— Селям алейкум, Денизджи, — деди о «нъ» арифини айтып оламай. — Не ичюн ерге чёмелединъ?

— Алейкум селям. — Сеитбекир селямлашыркен аякъ устюне тураджакъ олып, абдырады. О йыкъылмасын деп Намсатаров онынъ къолтугъындан тутты, къалкъмагъа ярдым этти. Бой-посты билегине асылы пуска шекилиндеки чантачыкъны анъдыргъан журналист онынъ дигер янына кечти. Олар оны машинагъа отурттылар. Ёлда журналист меракъланды:

— Сиз архитектор Денъизджининъ кими оласынъыз?

Сеитбекирнинъ ерине Намсатаров джевап берди:

— Огълу ола.

— Мен архитектор Денъизджинен чокъстан берли танышмакъ истейим.

— Истесенъ, таныштырайым, — деди Намсатаров.

— Пек истейим. Ёлбашчы къуруджылар акъкъында язгъан очерклеримни архитектор акъкъында язылгъан очеркнен текмиллеп, бир джыйынтыкъ чыкъараджакъ олам. Билесинъизми, китапта къуруджыларнынъ эмегини архитекторнынъ иджадынен багъласам, пек яхшы оладжакъ!

Сеитбекир бу, даа яш, лякин энди томалакъланган журналистни омюринде ильк кере корьсе де, оны лафындан таныгъан киби олды. Чюнки онынъ къуруджылар акъкъында язгъан очерклерини о мытлакъа окъуй. Очерклер меракълы олгъаны ичюн дегиль, аксине къуруджылыкъ проблемаларындан узакъ, ихтисассыз, джансыкъысы тарзында язылгъаны ве бундан отрю кулюнчли олгъаны ичюн окъуй. Оларда эсасен къуруджылыкъ

ёлбашчыларынынъ терджимеий аллары беян олуна, ракъамлар косьтериле, шу ёлбашчы идаре эткен коллективнинъ мувафакъиетлери акъкъында умумий сёзлер айтыла. Къыскъасы, эгер ракъамларны эсапкъа алмасанъ, эр шей тыпкъы некрологлардаки киби, ялынъыз тазие бильдирильмей. Эм онынъ язгъанларындан ялынъыз Сеитбекир дегиль, башкъа къуруджылар да зевкъланалар. Газетада онынъ невбеттеки «шахэсери» басылды исе: «Бурунныньъ кульдюргисини окъудынъмы?» — деп сорайлар олар бирибиринден.

Шимди Сеитбекирнинъ кульмеге алы ёкъ, амма бабасы акъкъында языладжакъ очеркни тасавур эткен сонъ, онынъ юзюнде тебессюм пейда олды. Онъа бойле очеркни тасавур этмек ичюн чокъ зорланмакънынъ аджети ёкъ. Бурунныньъ эвель язгъан очерклеринден бирини алып, онда адлар ве фамилияларны, адреслерни, ракъамларны денъиштирсенъ ола, башкъа ич бир шей керекмей, къалгъан эр шейни олгъаны киби козь огюне кетирмек мумкюн.

— Сизинъ акъкъынъыздаки очеркни огдеки номерге беририм, — деди Бурун.

— О-о! Пек тез чалыша экенсинъиз, — керчектен тааджипленди Намсатаров.

— Сиз де яваш чалышмайсынъыз. Демирни сыджакъ экенде дёгмели. Чокъ беклемекнинъ, вакъытны узатмакънынъ не кереги бар. Шимди эвге барып машинка башына кечерим, бир сааттен сонъ аман-аман бир газета саифеси колеминде очерк азыр олур. Ярын саба оны алып барып, редакторнынъ огюне къоярым. Обиркунь саба газетада окъурсынъыз. — Бурунныньъ чересини джиддиет пердеси сарып алды. Козьлери насылдыр бир нокътада къатып, бузлап къалдылар. Дерсинъ, о очеркни насыл язаджагъы акъкъында тюшюне. Лякин четтен бакъкъанда, о буны озюни акъыллы, даа догърусы пек акъыллы адам этип косьтермек ичюн япкъаны ачыкъ-айдын корюнип тура. Онынъ не дередже акъыллы олгъаныны ве не дередже журналист олгъаныны Намсатаров да биле. Факъат о не ичюндир оны бойле авесликнен объектке алып кельгенини, онъа очерк ичюн малюмат бергенини Сеитбекир анълап оламай. Мехколонна башы, эр алда, акъылгъа ятмагъан шейни япа, деп тюшюнди о. Бойле тюшюниркен: «Бу ягъда бир къыл вар», — деп текрарлады ичинден ве мектепнинъ къуруджылыгъында япылгъан ишлерни огренмеге меджалсыз олгъанына языкъсынды. Амма бираз сабыр этсе, бу ишнинъ къокъусы эки куньден сонъ, Бурунныньъ очеркинен берабер аз да олса, илле чыкъар. О вакъыт баягъы шей белли олур. Олурмы экен? Онынъ эгизлерге бенъзеген очерклеринден бугуньге къадар насыл янъылыкъ белли олды да, келип-келип невбеттеки очеркинден белли оладжакъ? Намсатаровны да бунынъ киби фикирлер раатсызласа керек ки:

— Сенинъ газетада чыкъкъан шейлеринъни биз эр сефер меракънен окъуймыз, — деди о кулюмсиреп. — Амма бакъ, бу сеферки очеркинъ эвелькилерине бенъземесин, он алтынджы пленумнынъ рухунда олсун. Яхшыгъа яхшы, ямангъа яман де, анъладынъмы?

— Эбет-эбет, шубеленменъиз. Яхшыны, да, яманны да четте къалдырмам. Тенкъидни ойле яндырырым ки, ишке аякъ чалгъанларнынъ козьлеринден атеш чыкъар! Бунынъ ичюн он алтынджы пленум журналистлерге кениш ёл ачты. Башталары редакторымыз тенкъидге ёл бермей эди. Эндиден сонъ о да акъылыны топлар беллейим. Бакъармыз, иште, ярын.

Девамы бар.

ЭКИ ШИИР

Черкез-Али

«НИКИТА БАГЪЧАСЫ»НДА

Никита багъчасында
Олдым бир кунь мен.
Багъчанынъ ортасында
Корьдим бир эмен.

Далларыны кенъ джайгъан
Кучь алып ерден.
Кевдеси пек къартайгъан
Адджжы еллерден.

Тамам бинъ йыл яшагъан
Икметли терек,
Буюк дагъгъа ошагъан
Бойгъа кетерек.

Япракъласа яз куню
Ава тазере.
Ерден алгъан кучюни
О ерге бере.

Ким де кельсе янына
Айретте къала.
Бакъып юксек далына
Ойларгъа дала.

Бинъ йыл кечкен арадан,
Бу белли бизге.
Къуртулгъан чокъ ярадан,
Бу бир муджизе.

Дал устюнде далы бар,
Къабугъы къаткъан.
Кенарында ялы бар,
Чалкъап юкълаткъан.

Ель эскенде тепрене
Эр бир япрагъы.
Гъыда бере, кучь бере,
Догъмуш топрагъы.

Онынъ башын тарагъан
Нидже рузгярлар.
Олгъан онъа пуф ёргъан
Джыллы авалар.

Язы, къышы шай кечкен
Нидже асырлар.
Ягъмур сувлары ичкен
Ютып чокъ сырлар.

Бакъам онъа эшкъ иле,
Юрек тола гъам.
Ондан сыджакъ ис келе,
Дерсинъ бир тувгъан.

Сёйленмеге эте зар,
Тильсиз бу терек.
Тили онынъ япракълар,
Тамыры — юрек.

Яшадым, — дей чокъ йыллар,
Чаларды башым.
Нидже ачлыкъ, токълукълар
Олды ёлдашым.

Корьдим тюрлю аскерлер,
Къылыч, къалкъанлар.
Корьдим мен баш кесерлер,
Корьдим ал къанлар.

Эписинден тенимде
Къалгъан яра бар.
Чокъ доланды тёпемде
Къара къузгъунлар.

Базан сыланып, ушюп,
Чыкътым геджемни.
Базан къыравлар тюшюп,
Якъты гъонджемни.

Филисследим кене мен,
Осьтю далларым.
Олды мени безеткен
Тувгъан дагъларым.

Чекти къайгъымны бутюн
Кельген дост ве эш.
Ачты устюмде эр кунь
Нурлу ал кунеш.

Ерден алдым гъыдамны,
Куньден нурумны.
Шайтип осьтим чыдамлы,
Айтып йырымны.

Кечти, кетти чокъ йыллар,
Къартайды теним.
Янъы достлар, тувгъанлар,
Ёкълайлар мени.

Олар ичюн эминим,
Ачарым, солмам.
Мен бинъ йыллыкъ эменим,
Яшарым, талмам.

Достлар ичюн ачарым
Тазе япракълар.
Серинликлер сачарым
Сизчюн, урь халкълар!

УЗАКЪТАН БИР СЕС КЕЛЕ

Узакътан бир сес келе,
Динълейим, эп динълейим.
Юрегим пек сескене,
Не ичюндир, бильмейим.

Денъиз шувулдай десем,
Денъиз менден узакъта.
Чамлар увулдай десем,
Чамлар ёкътыр бу якъта.

Узакътан бир сес келе,
Кимнинъ сеси бильмейим.
Атта юкъумны боле,
Къулакъ салып динълейим.

Кель! — дей бу сес эректен,
Чагъырдыкъча чагъыра.
Эвлядыны ёкъ эткен
Ана киби багъыра.

Шамиль Алядин

Керванлар келип кечкен сонъ...

Очерк

Сукюнет ве арарет. Не гондже аткъан бир джельгек. Не атнынъ туягъындан тюшип къалгъан сыныкъ нал. Не де къурбан авлайыджы ач къашкъыр. Къайда козь этсенъ — бошлукъ, сисли уфукъ. Топракъ гуя «Умумдюнья ташкъыны»ндан сонъ рутубет корьмеген. Кунеш зиясы астында къаткъан, алчы-таш кесильген. Къара Дашт денильген бу ерлерге, бу къургъакъ, чыплакъ ерлерге... къадимий заманларда...

Шимди адамлар чёльге сув кетирип... индже лифли, назик памукъ асрамакъ истейлер.

* * *

БЕКМУРАД УСМАНОВ

Кийик рузгяр Сундукълы сахрасындан къум алып келе, кокте сия булут олып, ашагъы саркъып, авада асылып къала. Кунешнинъ арарети топракъны куюте. Къумны етмиш дереджеге къыздыра. Къаплыбакъа юк машинасынынъ арттаки чифт копчеги астында къалгъанда кейфини бозмай, бойле сыджакътан къоркъа, ювасындан чыкъмай. Башыны тик тутып, юксек аякъларынен балет оюнджысы киби, дюльбер атлагъан сахралар къыралы, кибар деве ерге дедиль басалмай, къошудаки киби табана къувет чапа. Ер сыджакъ.

Кимерде сынъыр беттен «афгъанлы» пейда ола. Дёрт кунь — дёрт гедже сыртлан киби улуп, чёльде юре — долана, сонъра суса. Онъа афгъанлы дейлер, акъикъатта, афгъанлы дегиль, шимальнинъ сувукъ авасындан асыл олуджы ель. Ава табакъаларындаки рузгяр акъынтысы шимальден Орта Асия устюне келип еткен сонъ Копет-Дагъ, Парапамиз, Памир-Алай дагъларынынъ тёпелерине урунып, бир къысымы юкъары сычрай, сынъырдан дженюп бетке кечип кете, дигер къысымы сыра дагълардан

атлап оламай, кери къакъылып, къаялардан ашагъы ерге эне, бу маальде шималь еллерининъ дагълар этегинде муасарада къалгъан дигер къысымы дымлыкътан арынып къыза, фуртуналы сыджакъ ель олып, чёллерге келе. Юксек арарети ве кучьлю сурьаты иле алчакътаки аваны туфанлы алгъа кетирип, де кокте, де ерде улуй, сонъра сувукъ ава акъымы оны узакъларгъа къувалай, озю салкъын, хош икълим олып, ерге эне. Теэссюф, салкъын икълим ерде чокъ турмай, тезден котерилип кете. Афгъанлы деп намы кеткен ель, Афгъанстандан дегиль, шимальден келе, шимальге кете.

* * *

Мартнынъ йигирми биринджи кунюнде ер юзюнде куньдюз иле гедже мусавий дереджеге келелер. Дюньянынъ бир якъында он эки саат айдынлыкъ, дигер якъында он эки саат къаранлыкъ укюм сюре. Шиддетли къыш бите, летафетли баарь башлай. Кунеш зияларынынъ кучю арта. Къар йымшай, эв сачакъларындан саркъып тургъан буз сыргъалары ирип, суву ерге тамгъанда, торгъайлар онынъ астында ювуналар. Рутубетли занларда экинлер ешере. Бостанджы себзеват ишине тутуна. Янтакъ узеринде тикен пейда олгъан куньде памукъчы чигит экмеге чыкъа. Бу къургъакъ чёллерде сув олса, индже лифли памукъ асрамакъ мумкюн. О, адам бойда осе. Чичеклери, гузель рессамнынъ эсери киби, нефис... лимон тюсте, ортасы къырмызы ола. Къутучыкълары кучюк чанъчыкъларгъа бенъзейлер.

Мен «къыш кете, баарь келе...» дедим. Бу хуляса пек догъру дегиль. Орта Асияда къыш кете, баарь кельмей, къыш битер-битмез, яз башлай. Адамларгъа баарь гузеллигинден зевкъланмакъ ичюн фурсат бермей. Лякин кузь... кузьге етери ёкъ! О девамлы ве дюльбер.

* * *

Саба саат докъуз бучукъта машина келеджек. Пулизиндангъа кетеджекмиз. Йигирми биринджи ханеде пенджере янында эски, чарпыкъ курьсю устюнде отурып, беклейим. Бу бинада къуруджылыкъ идаресинде ве тулумбалы станцияларда ишлейиджи мутехассыслар озь аилелеринен яшайлар. Бош ер олгъан вакъытта мында, меним киби, командировкалы кишилерге де къонмагъа рухсет этиле. Коридорнынъ ахырындаки ачыкъ къапыдан куюк памукъ ягъында къавурылгъан согъан къокъусы келе. Экинджи къатта, тёпеде, телевизорда титрек, къарыкъ сесли авескяр артист алеут халкъ тюркюси айта. Тыныкъ, лякин айдын ишитиле. Менимле муштерек одада Ташкент памукъчылыкъ проект институтынынъ муэндислери Геннадий Атабеков ве Вячеслав Сальников шималь неэрлери сувы Озьбекстаннынъ къайсы регионындан кечип, къайсы гольге къошуладжагъы акъкъында бутюн гедже давалашып чыкъты, мени юкълатмады, танъда тынып къалдылар. Шимди терен юкъудалар. Юкълатмагъанлары ичюн джаным агъырмады, чюнки оларнынъ давалы меселеси меним ичюн де муим. Бир йыл кечеджек, бу сахраларны узун муддетле тедкъикъ нетиджесинде улу проект ичюн эльде этильген ильмий малюмат архив къамарларына тыкъыладжакъ, Шималь неэрлеринден Орта Асиягъа сув кетирюв гъайрети токътатыладжакъ. Шимди, о хусуста кимсе тюшюнмей, кимсе шубеленмей, лякин о проектке эп-бир къайтылып келинеджек!

Аралыкъ къапы акъырындан къакъылды. Алель-аджеле турып, ачтым. Коридорда юксек, эслидже киши манъа селям берди, озю къуруджылыкъ идареси партия комитети кятибининъ авалесине бинаэн Пулизиндан зияретинде манъа къылауз олмакъ ичюн кельгенини сёйледи. Ичери буюрмасыны риджа эттим. Киши сол енъининъ уджуны азачыкъ кери чекти, улькюн коридорда къолуны козьлерине якъын кетирип, саатине бакъты, сонъра: «Тешеккюр! — деди, элини кокюсине басып. — Мен тышта олурым!» Тахта больме артында башынынъ тёпеси корюнип тургъан комендантканъ лафы баргъа бенъзеп, аджеле-аджеле кетти. Мен плащымны кийип, кишининъ артындан чыкътым. Ири, ялакъ бетон кесеклеринен тёшели азбарда газикке бенъзеген ешиль машина тура. Къабургъасында бор иле Варна деп языл-

гъан. Кищи экинджи больмеге кирди, мен онынъ янында отурдым. Таныш олдыкъ. «Чёль улькеси» газетасынынъ муаррири Исам Джалилович Джалилов экенини айтты. Машина шеэрнинъ киринтили-чыкъынтылы аралыкъларында эппи вакъыт дживанкъашлап юрьген сонъ, асфальт ёлгъа минди, каналнен янашалап, куньбаты бетке джёнеди. Экимиз лафны башлап оламай, индемей отурдыкъ. Мен пенджереден ёлнынъ сагъ якъындаки бомбош чёльге, къомшум сол тарафта, тюм-тюз ерде, канал ичинде тельгенмей акъкъан сувгъа козьэте бердик. Сонъра, экимизни де юкъу басты, козьлеримиз юмулып-юмулып ачылгъан вакъытта шофер Карнасай кевдесини онъ якъкъа чевирди. Елькеси бурулмай экен.

— Султан Чегебаевични корьдинъизми? — деп сорады къомшумдан. — Танъда суриели кишилернен Къызыл-Аякъкъа кетти!

— Ничюн ойле эрте?

— Мусафирлерине бугунь акъшам Ташкенттен Москвагъа учмакъ керек экен!

Исам Джалилович ченгесини юкъары котерип-ашагъы эндирди. «Ойлеми?» демек истеди.

— Меним мусафириме бугунь Москвагъа учмакъ керекмей! Биз ашыкъмаймыз! Не дейсинъиз? — О, элини омузым узерине къойды, джевап беклер алда, манъа козь къапакъларыны котерди.

— Сиз акълысынъыз! — дедим мен. — Къызыл-Аякъны корьсем, кяфий!

* * *

«Эвель мен бу ерлерде олдыммы? Олдым исе, не ишле? Къайсы йыллярда?» Асам Джалилович эписини бильмек истеди. «Олдым! — дедим мен. — Гузарда. Пачкамарда... нефтьчилерде!» «Я каналда;» «Каналда... ёкъ! О вакъытларда канал ёкъ эди!»

— Мында сизинъ ичюн енъилик — богъурдакътан! Мына, бойле! — ишарет пармагъыны гъыртлагъына конделен чекип косьтерди. Биз шимди каналнынъ ахырындамыз. Лякин башына бармакъ керекмиз, чюнки эр шей башындан башланыла. Бент не ерде ола биледжегини таин этмек ичюн муэндислер, келишикли корюнген он бир трасса боюнда джаяв юрип, дегерли-дегерсизлигини тешкердилер, нетиджеде Амударья саилиндеки Пулизиндан къасабасындан туттырып, Сундукълы къум сахрасыны кестирип кечип, Талимарджанда сув анбарыны козьде тутып, Къашкъадарья озенине къошулгъан сонъ энъ онъайтлы ёлакъ узеринде токъталдылар. Сув Къызыл-Аякътаки баш тююмден канал бою илери йигирми километр месафеде озю акъып баргъан сонъ, тулумбалы биринджи станция оны юз отуз эки метр юксекликке котере... тёпеге котерильген сув чёльде канал иле элли еди метр озю акъып кете, сонъ дигер станцияларнынъ ихтиярына тюше ки, олар сувны, тегиз чёльге чыкъканджа эп огге уйтеклейлер. Канал боюндаки тулумбалы алты станцияда отуз алты агрегат сувны юкъары котерюв иши иле мешгъуль олып, бу отуз алты агрегатнынъ умумий къуввети аманаман ярым миллион киловаттны тешиль эте. Алты станция вастасынен юкъары котерильген сувнынъ бир къысымы чёллердеки памукъ тарлаларына, дигер къысымы, единджи хусусий станция саесинде Талимарджан сув анбарына йибериле, анда топлангъан сувдан керек вакъытта ве микъдарда сув йигирми километрлик канал иле чёллерге йибериле. Талимарджан тыйнагъы канал башындаки станциялар вастасынен юкъары котерильген сув иле чёль бойлап акъып кетиджи, эки къысым сувны бири-бириле багълай, озюнде, единджи станция саесинде буюк микъдарда сув резерви топлай. чёльдеки каналда сув етерлик олмагъан такъдирде озь резервинден онъа сув къошып бере. Сув анбарынынъ аджими етмиш километр микябында. Анбаргъа сувны единджи станция, алтынджы станциянынъ юкъары бьефинден алып бере. Каналнынъ ичи бетон иле къаплы. Юз беш километр узунлыгъындаки Ульянов каналынынъ ичи бетон иле орьтюлю дегиль. Магистраль канал бою саниеде учь юз алтмыш микябында сув акъа. Анбаргъа

сув, тарлалар ичюн керекмеген мевсимде, яъни кузьде ве къышта, джыйыла. О себептен тулумбалы станциялар йыл бою ишлейлер. Магистраль каналнынъ там узунлыгъы юз етмиш алты километр, кенълиги етмиш, кимер ерлеринде юз метр.

Баш тюйюм Амударьядан каналгъа саниеде эки юз метр микябында сув бере. Онынъ етмиш секиз километр узунлыгъындаки беш къысымы саниеде юз етмиш беш метр микябында нормаль сарф этилиджи сув алып йибере. Дёртюнджи станциядан Ульянов каналына саниеде алтмыш беш метр микябында нормаль сарф этилиджи сув берилип, онынъле элли докъуз бинъ гектар ер суварылмакъта. Бутюн каналгъа нормаль сарф этильмек ичюн саниеде учь юз йигирми метр микябында сув кете.

Къызыл-Аякъкъа бармакъ ичюн эки юз километрлик месафе кечмек керек. Бизим газик аля ярысында. Иш, эльбетте, газикте дегиль. Озюмизде. Ёлда тарихни анъдырыджы не корьсек, токътаймыз. Къылауз тафсилятлы изаат бере. Сонъра кене кетемиз. Исам Джалилович незакетли, индже дуйгъулу адам. Озю «Чёль улькеси»нинъ муаррири. Бу вазифе Джалилов ичюн, зан этсем, кучюк. О, буюкче ишлернинъ акъкъындан келе биледжек адам. Бельки буюкче ишлер де алгъандыр, сонъра ашагъы энгендир. Адамнынъ башына нелер кельмей? Онынъ бу муаммалы вазиетининъ себеплерини, азачыкъ да олса, анъламакъ ичюн баъзы тешеббюслер яптым, мусбет нетидже бермедилер.

Тюм-тюз чёльде узанып кеткен канал ичиндеки сув арекетсиз корюне, акъикъатта, юксек сурьатле акъмакъта. Каналнынъ ясалып биткени ве Къаршы чёлюнинъ суварыла башлагъаны энди он дёрт йыл.

Бизим газик каналнынъ янашасындаки асфальт ёл иле куньбатыгъа догъру ювурмакъта. Ава сувуды. Уфакъ къар ягъа башлады. Карнасай аньанеге садыкъ... чайхана огюнде машинаны токътатты. Кирип, сыджакъ пите иле чай ичтик. Мында бизни муэндис Борис Фёдорович Пак беклемекте эди. Исам Джалилович онъа пите теклиф этти, ашамады, пиялагъа чай къойып берди, ичмеди. «Янъчыкъ плов ашадым, чай ичтим», — деди. О, бизим машинада Карнасайнынъ янына отурды... Тезден Туркменстан сынъырыны кечип, Сундукълы сахрасыны кестирип, Амударья саилине барып таяндыкъ. Къызыл-Аякъ... Бу ер канал агъызы. Неэр. Афгъанстан дагълары арасындан чыкъа, инълеп, къутурып, гъарип Арал денъизи якъкъа акъып кете. Амударья кучьлю ве улу. Оны бу алында ильки корюшим!

Борис Федорович бизни ярысы ер астында, ярысы исе ер устюнде къурулгъан станциягъа алып кире, Иван Дуденко агрегатларнынъ ишинен таныш эте. Сувнынъ ашагъыдаки неэр саилинден тёпеге насыл котерильгенини ве чёльде канал бою насыл акъып кеткенини косьтере.

Амударья узеринде къаранлыкъ чёке башлагъанда, кери ёл тутамыз. Канал къуруджылыгъы йылларында догъгъан, оськен генчлик шеэри Талимарджанны ве сув анбарыны коремиз.

Къаршы ёлуна чыкъкъан сонъ, къаранлыкъта, де огден, де арттан пейда олгъан тахта, тула, труба юклю машиналарнынъ фенерлери газикнинъ ичинде бетлеримизни ярыкъландырып кече берелер. Ава сисли, индже ягъмур сепелей.

— Къара-Даштнынъ топрагъы... эбет, алчы таш киби къатты, — дей Исам Джалилович. Давушы узакътан ве теренден кельген киби чыкъа. — Къаршы чёлюне сув кельди, энди топракъ йымшап башлай, лякин чёль пек къарт. Багъыры муджизелер иле толу. Бир йыл эвельси биз эсрарлы адисенинъ шааты олдыкъ. Коре турып, инанмакъ кучь.

Эскендер Зулькъарнайн Бухараны запт этип, Мерв ве Самаркъанд шеэрлерине догърулгъанда, Зарафшан вадисинде ордусыны апансыздан дженюбий шаркъкъа, Наутака къалесине чевирген, чюнки Мельконон, бир кунь эвельси, онъа муим сыр ачкъан. Мельконон генчлигинде бир кочебе къабиленинъ элине эсир тюше. Оны Наутака шеэри саибине къуллукъкъа саталар. Мельконон бу шеэрде он йыл яшай. Озю теджрибели табиб экен, мында, Наутака къалесиндеки аят иле яхшы таныш ола, Наутаканынъ саиби Сесимитрге менсюп учь къыйметли ядикяр барлыгъыны хатиринде къалдыра. Биринджи ядикяр — Фирузе инели алтын кирпи. Экин-

джиси — къырмызы акъикътан (агат) ясалы ешиль бакъа. Учюнджиси — къырмызы акъикълы юзюк олып, устюнде гемма — инталиянынъ эйкели ве дженкчи ясалгъан. Дженкчининъ къолунда таякъ. Таякъ устюнде шаин тура. Сарай саиби юзюкни сол элинде ташый... юзюк онъа эрлик, икмет, джесарет багъышлай. Юзюкке саип киши ич бир вакъыт магълюбиет бильмей. Мельконон ойле дей.

Бу сёзлерден сонъ Зулькъарнайн озюнинъ ордусыны эки къысымгъа болип, бир къысымыны Согдиана меркези Самаркъандкъа ёллай, дигер аскерий къытъа иле озю дженюбий шаркъкъа джёней, бир кунь ве бир геджеден сонъ Къара Дашт вадисине барып ете, анда, канал четинде, Наутака шеэрини ве онынъ янындаки къалени коре. Шеэр юксек топракъ диварле къораланылгъан. Ортасында юксек тёпелик. Тёпелик устюнде буюк сарай булунмакъта.

Зулькъарнайн Наутакада учь ядикярны коралмай. Ве чокъ турмагъа вакъыты да олмай. О себептен, аскерлеринен Наутаканы терк эткен, бир даа бу шеэрге ёлу тюшмеген.

Наутака бинъ йил къадар тынч яшагъан. Бир къач юз йыл даа кечкен сонъ араблар келип, шеэрни якъкъан-йыкъкъан, озьлерининъ акимиетини къургъан, бойсунмагъанларны аскъан-кескен, бутюн зенгинликлерни ёкъ эткенлер.

Олардан сонъ башкъалар кельген. Наутака янында башкъа шеэр къургъан, адыны Несеф къойгъанлар. Енъи шеэр, Наутака киби, зенгин ве дюльбер олгъан. Сонъра Чингиз-Хан ордулары кельген, эписини ерле-ексан эткенлер. Зенгин Наутака сарайындан ялынъыз тёпелик къалгъан. Тёпелик аля озь еринде турмакъта. Чингиз-Хандан сонъ башкъалар кельген, Наутака янашасында енъи шеэр къургъан, онъа, инатлыкъ, уриет, джесюрлик темсили оларакъ Къаршы ады берильген.

Йигирминджи асырнынъ башларында Къаршынынъ этрафы къавий топракъ диварнен бекли олып, устюнде мудафаа къуллелери булунгъан. Инкъилябдан сонъ о диварлар ве къапылар керек олмады, оларны йыкътылар. Наутака ве Несеф шеэрлерининъ харабелери бу куньлергедже турмакъталар. Наутакагъа шимди Еркъургъан денильмекте.

1913 сенеси чар укюмети, Эмир Саид Миралим-хан иле келишип, Бухара-Термез демирёлу къуруджылыгъына киришкен. Демирёл къургъандан кечмек керек экен. О ерлернинъ эалиси демирёл къуруджыларынынъ ниетине къаршы чыкъа. Наутакагъа токъунылгъаныны истемейлер, ама эмират халкънынъ риджасына къулакъ асмай — харабеде демирёл ясап кече.

Шимдики Къаршы каналы къуруджылыгъы вакъытында сув ёлагъыны да, проект муджиби, Наутакадан кечирмек керек олды, лякин бу ерде топракъ къазылып башламаздан эвель археология экспедициясы келип, харабе къалымтыларыны джиддий суретте тедкъикъ этти... тедкъикъат вакъытында, ич де умют этильмеден, Фирузе инели алтын кирпи ве ешиль бакъа тапылды. Бакъа акъикъ ташындан ясалгъан. Топракъ астындан сув ве берекет имаеджиси, иляий Анахитанынъ эйкели де чыкъты. Йыллар кечтилер. Канал къурулды, Къаршы чёлю суварылмакъта. Алимлер геммаинталия юзюгини еди йыл къыдырдылар. Ниает, 1986 сенеси Еркъургъанда юзюк де эльге тюшти. Устюнде дженкчи ве шаин.

Исам Джалилович икяесини битирди. Сусты. Мен де эппи вакъыт бир шей айтып оламадым, чюнки бойле аятий эфсане якъында ишитмеген эдим. Бизим эрадан эвельки учь юз йигирми докъузынджы сенеде олгъан адисе!

Кеч маальде, газик Къаршыда ятакъхане бинасы огюне келип токътады. Исам Джалилович менимле сагълыкълашыр экен:

— Канал къуруджылыгъыны башлагъан киши сагъ-селямет, — деп ташлады. — Ал-азырда Ташкентте яшай. Онынъле корюшсенъиз, фена олмаз!

— Насыл этип? — мен меракъ иле туташтым.

— Сизге адресини бере билем. — Джалилов плащынынъ джебинден кучюк дефтерчик чыкъарды, сачакътаки чыракъ ярыгъында саифелерини къарыштырды, адресини тапып, кягъыт устюне язып, манъа узатты. —

Мухтар Ашрафи джаддесинде... кореялылар базарыны билесинъизми? Тойтюбе ёлунда, копюрге етмезден солгъа бурулмакъ керек. Къапысы огюнде учь чинар тура. Озюнен бир лакъырды этинъиз! Онда гяп коп!

Ташкентке къайтып кельген сонъ, бир акъшам Бекмурад Усмановнынъ эвине телефон эттим. Мырадымны анълаттым. Эртеси куню онынъ эвинде корюштик.

— Сиз Бекмурад Усманович, Къаршы магистраль каналынынъ патриархысынъыз! — дедим онъа. — Ишлерни насыл башладынъыз? Ве не иле битирдинъиз? Бу гъает муим!

Усманов манъа яры тааджипли, яры тебессюмли козьлеринен бакъты-бакъты, сонъра кресло узеринде солгъа янтайыкъ кевдесини догърултты... сусты, тюшюнди.

— Насыл башладым? Не иле битирдим? — деди, меним сёзлеримни текрарлап, ве иляве этти: — Бу меним фаалиетимде энъ агъыр, мureккеп ве энъ севинчли иш олды!

Эв саиби де тынч, де эеджанлы алда икяе этти. Мен динъледим. Сонъундан отурып эписини яздым.

* * *

Джебэлерде топлар сускъан, олю генчлер гъурбет эль топрагъында комюльген сонъ, гъалиплер озь эвлерине къайтып кельдилер. Анда, дженклерде, олар джанларыны аямай, Ветанны къорчаладылар, мында халкъынынъ аяты ве истикъбали хусусында къайгъырдылар. Къашкъадарья веляети сув ходжалыгъы идаресининъ башлыгъы Бекмурад Усманов Озьбекстан Коммунистлерининъ Меркезий Комитетине — Усман Юсуповкъа ресмий мектюп ёллады: «Бизим веляетимизде адсыз-эсапсыз берекетли топракълар бар, олардан асырлар боюнджа файдаланылмай, чюнки сув ёкъ. Бизге сув тапып, чёльни сувармакъ керек», — деп язды.

Керчек, дженк битти, ама кишилернинъ омюринде сефалет ве ёкъсуллыкъ чокъкъа сюрди. Бекмурад Усмановнынъ мектюбиндеки меселе иле огърашмакъ ичюн адам, вакъыт ве имкян керек эди.

Он йыл кечти. Усмановны апасыздан партия Орта Асия Бюросынынъ кятиби Ломоносовнынъ узерине чагъырдылар. Онынъ кабинетинде, енъи тешкиль олунгъан Ирригация ве совхоз къуруджылыгъы Орта Асия Баш идаресининъ ребери Саркисов да отурмакъта эди.

— Сиз, Бекмурад Усманович, сув ходжалыгъы ишлеринде юксек теджрибели ве тешеббюсчи кишисинъиз! Бир чокъ месуль партия хадимлерининъ фикирлери ойле, — деди Ломоносов ве Саркисовкъа бакъты. Саркисов, онынъ сёзлерини тасдыкълап, башыны огге саллады. — Шу себептен Къаршы шеэриндеки къуруджылыкъ идаресининъ башлыгъы вазифесинде ишлеменъизни ляйыкъ корьдик. Вазифе джиддий, муим, айны заманда, итибарлы. Оны анджакъ сиз шерефле эда этеджегинъизге эминмиз!

Ломоносов лафыны узатмады. Усмановкъа фикирлерини топлап, бир къараргъа кельмеге имкян бермек макъсадынен еринден къалкъты, папирос якъты, кабинет ичинде яры тёгерек ясап юре башлады. Эппи вакъыт юрьди. Бу эснада якъындаки къулледе шеэр саатининъ давушы ишитильди. Кабинет саиби токъталып, динъленди. Токъмакъ дёрт дефа ургъан сонъ, Ломоносов элиндеки саатине козьэтерек якъын кетирип бакъты, сонъра текрар маса башына кечти.

— Насыл, бизим теклифлеримизге разысынъызмы? Ёкъса, итираз бармы? — деп сорады Усмановдан.

Бекмурад Усманович, реъберлернен къонушкъан вакъытында, озюнинъ къыйметини котермеге тырышкъанлардан дегиль, къальбиндеки дуйгъулары даима чехресинде языльы ола. Чехрени исе гизлемек къыйын.

— Итиразым ёкъ, — деди Усманов. Ломоносовнынъ суали энди лакъырдынынъ сонъу экенини анълап, яваштан аякъкъа турды. — Манъа даа не япмакъ керек?

— Бугунь Акоп Абрамович иле идареге барып, тешкилий ишлеринъиз хусусында анълашынъыз! Ярын сизинънен Озьбекстан Компартиясы

Меркезий Комитетининъ кятиби лакъырды этеджек! Ондан сонъ Къаршыгъа кетмек керексинъиз.

Усманов сагълыкълашаяткъанда, Ломоносовнынъ элини сыкъты, Саркисовкъа догърулгъанда, о аякъкъа турды:

— Ашагъыда мени бекленъиз! — деди Акоп Абрамович. — Берабер бизим идареге кетермиз! — элини бермеди.

Усманов къабулханедеки аскъычкъа илиник шляпасыны алды, стол артындаки кятибеге башыны енгильден эки дефа къакъытып, коридоргъа чыкъты. Ашагъыда къапы огюнде Саркисовны бекледи. Саркисов чыкъкъан сонъ экиси машинагъа минип, Орта Асия Ирригация ве совхоз къуруджылыгъы Баш идаресине джёнедилер.

Бири-бирини бильмеген, танымагъан бу эки иззетли адам, идареге кельген сонъ, кабинет ичинде зийнетли язы масасы огюндеки къара мешин креслоларгъа отурып, Къаршы къуруджылыкъ идаресини тешкиль хусусында амелий лакъырды эттилер.

* * *

Мен бу ерде окъуйыджыны тенбилемек истейим. Лакъырды 1963 сенеси олды. О вакъытта Саркисовнынъ башындаки сачлары къара, зилифлери акъ, мучеден толуджа, лакъырдысы ачыкъ, айдын эди. Усмановнынъ чехреси ельден ве кунештен яныкъ, бедендже къырмызы, озю чалыкъ киши. Экиси де элли бешер яшында. Усмановнынъ веляетлерде сув ходжалыгъында ишлеп, сюеги къаткъан. Саркисов Фархадны къургъан, Мырзачёльни менимсеген. Бу ишлернинъ эписи сахраларда олгъан. Шимди, Ирригация ве совхоз къуруджылыгъы Орта Асия Баш идареси тешкиль этилюви мунасебетиле Акоп Абрамович онынъ реъбери таин этильди. Идаренинъ вазифеси муим. Иши чокъ. Орта Асияда, сув олдыгъы такъдирде, берекети ола биледжек топракъларны сув иле темин этип, о ерлерде совхозлар къурмакъ керек. Бу ишлерни Орта Асия Баш идаресининъ республикалардаки мааллий тешкилятлары эда этеджеклер. Баш идаре исе оларгъа реъберлик япаджакъ.

Мааллий идаренинъ биринджи вазифеси — Къаршы чёлюни сувармакъ ве менимсемек, онынъ ичюн чёль, проект муджиби, эки ёлакъкъа, учь невбетке болюнди. Биринджи невбетте — Къашкъадарья озенининъ сол ялысы этегиндеки эки юз бинъ ве экинджи невбетте — озеннинъ сагъ ялысы этегиндеки юз алтмыш бинъ гектарлыкъ топракъ менимсениледжек. Учь юз алтмыш бинъ гектарны тешкиль эткен биринджи ве экинджи невбетлернинъ топракълары, Амударьядан тулумбалы станциялар вастасынен юкъары котерилип, магистраль каналгъа йиберильген сув иле темин олунаджакълар. Каналнынъ баш къысымы саниеде эки юз метр микябында сув береджек ве Талимарджан сув анбарындан каналнынъ тулумбасыз акъкъан къысымына саниеде юз алтмыш метр микябында сув къошуладжакъ.

Учюнджи невбетте — беш юз бинъ гектар топракъ суварыладжакъ ве экинджи невбетте къурулмагъа борджлы канал Амударьядан саниеде учь юз элли метр микябында сув алып, чёльге акъызаджакъ. Экинджи каналнынъ башы Къызыл-Аякъ тюйюминден он эки километр ашагъыда оладжакъ, чёльге саниеде учь юз элли метр микябында сув береджек.

Къыртыш ерлерни суварув ичюн бу эки канал ве сув анбарлары текмиль ясалып биткен сонъ, Къаршы чёлю — республикада энъ берекетли икътисадий регионларнынъ бири оладжакъ ве йылда бир миллион учь юз бинъ тонна юксек кейфиетли памукъ береджек.

— Мында, Баш идареге, ничюн кельгенинъиз, зан этсем, сизге малюм! Ойле дегильми? — деди Саркисов енгиль тебессюмле. — Бу хусуста арткъач изаат керекмей. Территориаль къуруджылыкъ идаресининъ башлыгъы таин этилесинъиз! Буны сизге Ломоносов айтты.

— Эбет! Ялынъыз шуны...

— Идаренъиз Къаршы шеэринде булунаджакъ. Анда баргъан сонъ идаренъизни къыдырып юрьменъиз! Идаре даа дюньяда ёкъ. Оны озюнъиз

тешкиль этеджексинъиз! — Саркисов янашасындаки селекторнынъ клавишини басты. «Мен сизни динълейим!» — деди алчакъ ве айдын сес. — Евгений Иванович, эки дакъикъагъа кирип чыкъмасанъыз, олмайджакъ!

Сары сачлы юксек киши кирди.

— Иште, Бекмурад Усмановнынъ озю! Риджа этем, таныш олунъыз! — деди онъа Саркисов ве Усмановкъа мураджаат иле иляве этти. — Орта Асия Идаресининъ баш муэндиси ве... меним биринджи муавиним Озерский!

Биринджи муавин якъын кельди, текяран эгильди. Усманов да еринден текяран котерильди, шай этип, къол тутуштылар. Ондан сонъ Озерский креслогъа отурды.

— Бекмурад Усманович ярын Къаршыгъа джёнемеге борджлу, — деди Саркисов.

— Ничюн ярын? — Озерский тааджипленди. — Шеэр партия комитети Усмановны Къаршыда бугунь беклей! Оларда шимди партактив кете!

Саркисов дивардаки саатке козь этти, алтыгъа якъын эди.

— Бугунь энди кеч, — деди о, — ярын кетсин. Онынъ ичюн бизимнен ишини бугунь битирсин. Лякин насыл?

— Меним ичюн баъзы шейлер къаранлыкъ! — деди Бекмурад Усманович. — Аджеле кетмек кереким. Яхшы... Къаршыгъа кельдим. Бир озюм. Не техника. Не акъча. Не де элимде ресмий бир весикъа. Чёльде джаявджалпы... Мен анъламайым. Укюметнинъ къарары бар дегильми? Бар олса, акъча ничюн ёкъ? Канал бедава къуруладжакъмы?

— Къарар бар! Косыгиннинъ имзасынен! — деди Акоп Абрамович. — Онда сермиенинъ аджими, техника... эписи косьтерильген. Ишни тездже башламакъ керек!

— Насыл, тездже! Кягъытларненми?

— Эвеля идаренъиз ичюн бина тапынъыз? Сонъра штат джедвелине бинаэн ишке мутехассыслар ве хадимлер къабул этинъиз!

— О мутехассысларгъа мааш керек! Ёкъса, керекмейми?

— Къыйметли Бекмурад. Мен бу суалинъизге джевап бермейим, чюнки бойле кучюк меселелер ичюн тафсилятлы изааткъа мухтадж киши дегильсинъиз! Эписи башынъыздан кечкен. Эписи таныш. Шимдилик конторанъызны ачынъыз... онъадже, зан этсем, акъча меселеси аль олунур!

— Контора корьсин козюнъ... — деди Озерский, тааджипленип, — онда там бир министрликтеки штат оладжакъ!

— Сен, мумкюн олса, азджа лакъырды эт, — деди онъа Саркисов. — Бу адамнынъ козюни бирден къоркъузмакъ керекмей!

— Эписини шимди айтынъыз! — деди Бекмурад. — Сонъундан кеч олур!

— Усманов къоркъаджакъ адамгъа бенъземей, — деди Озерский. Эбет! Конторада эки юз. Каналда отуз беш бинъ адам чалышаджакъ.

Акоп Абрамович чаре тапып, Усмановны тездже джёнетмеге тырышты. Юкъарыдан эмир ойле эди. Шунынъ ичюн административ-ходжалыкъ болюги мудирини чагъырмагъа тедарикленгенде, Озерский оны токътатты.

— Озюнъизнинъ учагъынъызгъа отуртып йиберир эдик, — деди Евгений Иванович, — лякин мумкюн дегиль.

— Ничюн? Мен разым!

— Къоджаман идарени тешкиль ве реъберлик этмек ичюн кетеяткъан адамгъа анда, шубэсиз, биринджи кунюнден машина керек оладжакъ. Фикиримдже, биз Бекмурад Усмановичке машина бермек керекмиз. Ве... мадам ки, машина береджекмиз, шу машинагъа отурсын-кетсин!

Озерскийнинъ теклифинден сонъ лакъырды узады. Усманов озюне штатлар джедвелинден ве сметадан бирер нусха берильмесини, Идарени тешкиль ишлери ичюн бир машина дегиль энъ аздан, эки машина, эки шофер ве бензин фонды берильмесини, Къаршы шеэри банкында идаренинъ эсабат номери ачылмасы хусусында министрликнинъ косьтериши олмасыны талап этти. Онынъ талаплары аз ве акълы олдыкълары алда, Саркисов ве Озерский ичюн эппи четинлик догъурдылар, зира Орта Асия Баш Идаресининъ озю даа тешкиль олунып битмеген, кимер болюклернинъ ишлери

ресмийлештирильмеген эди. Ойле олса да, Бекмурад Усмановичке эки енгиль машина, — бири «Волга», дигери газик, смета ве штат джедвели берильди.

Эки кунь кечкен сонъ Бекмурад Усманов газикке отурып ёлгъа чыкъты. «Волга»ны къалдырды. Сонъундан келип аладжакъ. Бекмурад Самаркъанд беттен кетип, дагълардаки богъаздан Къаршы шеэрине тюшеджек.

Шимди апрельнинъ экинджи афтасы. Ярым дюнья хафиф ава иле нефес алмакъта. Уфукътан кунеш котерилип, нурларыны чёллердеки от-олен, чичеклер узерине сачкъаны алда, серин ель тереклернинъ гонджели даллары саллап, чименлерден тазе когетлернинъ къокъусыны кетирмекте.

Машина эп ювурмакъта. Сырдарья копюри артта къалды. Мырзачёль ялкъылдап кечти. Джизакъ тюземликлери липильдеп алды. Пенджереден ичери Темурленг дарвазасы аркъасындаки Заравшаннынъ салкъын нефеси кирди.

Бекмураднынъ къальби хошнут ве эеджанлы. О веляет колеминдеки месуль хызметлерде ишлеген, Республика мыкъяслы ишлерде булунмагъан. Бу, Усмановны раатсызлай. Енъи вазифеде ишлери не алда оладжагъыны тасавур этмек истей, къафасында фикирлери уймелешелер, бир нетиджеге келип оламай. «Ишке башламагъандже, онынъ ичинде къайнамагъандже, меселе анълашылмайджакъ», — дей озь-озюне ичтен Усманов, эльбетте, озюнинъ истидадына ве кучюне ишана. Бу ишанч оны алдамайджагъына эмин. Эр алда, озь виджданы огюндеки раатсызлыкъ битмей.

Уйле авгъан маальде Самаркъандкъа кельди, мында геджелемеге къарар берди. Мусафирханеде озюне ве айдавджыгъа ер алды ве машина азбаргъа кирсетильген сонъ, шофер иле экиси ресторангъа кирип, уйлелик аш еди, ода ичинде кеч маальгедже къонушты, ниает, ёргъунлыкъны савуштырмакъ ичюн юкъламагъа яттылар.

Эртеси куню Усманов танъда турып, Къаршыгъа ёл тутты. Кетеяткъанда эски Ангарда токътады. Мында тесадюфен отурып къалгъан эски муэндислернен ве хадимлернен корюшти, еди йыл эвельси озю бу канал къуруджылыгъынынъ башлыгъы экенде олып кечкен вакъиаларны хатырладылар. Мында адамлар Бекмурадны севе-сая эдилер. Кечкен девирдеки ишлеринде корюнген севинчли ве кедерли адиселер шимди юрегини тырнады, сызлатып йибердилер. Сагълыкълашкъан вакъытта эски достларына тюшюнджели козьлеринен бакъты. «Къал мында, Бекмурад Усманович, бир къач куньлер раатлан, енъи ишинъизге етиштирирсинъиз! О, къачмаз! Къонушмагъа шей чокъ!» — дедилер эски достлары. Бекмураднынъ озюнде де айтмагъа шей чокъ эди, лякин насыл этсин де, бир къач куньге къалсын?..

Усманов ёлуна девам этти. Экинди маалинде энди Къаршы шеэринде эди. Бир вакъытларда бу веляет меркези эди. Шимди меркез дегиль. Мында веляет партия комитети ёкъ. Веляет иджра комитети де ёкъ. Шеэр Сурхандарья веляети имаесине кечкен.

Усманов шеэр партия комитетине кирди. Биринджи кятиб Исам Джалилов иле корюшти. Джалилов юксек бойлу, толу кевдели адам. Лакъырдысы, муамелеси ильмий хадимнинъкине бенъзей. Усманов не макъсадле кельгенини айтып отурмады, чюнки меселе Исам Джалиловичке малюм экенини сезди. Джалилов оны учь куньден бери беклей эди. Бу эки алидженап адам бири-биринен чокътан танышлар. О себептен, араларында бирден джиддий суъбет башлады, кеч маальгедже девам этти ве битмей къалды. Идаре ичюн бина, сонъра штатлар джедвелиндеки вазифелерге уйгъун юз докъсан алты мутехассыс ве хадим тапмакъ керек. Теминат, накълият, канцелярия хызмети ичюн адамларны, бельки шеэрнинъ озюнде такъыштырмакъ мумкюн олур, ойлелер пек къыт дегиль, ама юксек икътисаслы техника усталары, шубэсиз, Озьбекстан ичинде ве тышында къыдырыладжакъ.

— Утекунь шеэр партия активининъ меджлиси олды, — деди Джалилов. Бизим топракъта магистраль сув ёлу къуруладжагъы хусусында ходжалыкъ тешкилятлары реъберлерине изаат ве таълимат берильди. Олар сизге эллеринден кельген ярдымны косьтереджеклер. Саркисовнынъ манъа телефон иле бильдиргенине коре, аль-азырда, энъ муим иш — енъи идаренъиз ичюн бина тапмакъ! Ойлеми?

— Шубесиз! — деди Усманов. — Бу иш ялынъыз сизинъ къолунъыздан келеджек!

Усманов бир миллион гектарлыкъ Къаршы чёлюни менимсемек ве сувармакъ ичюн эки юз километр узакътан канал иле сув кетирмек, каналны ясамаздан эвель ярдымджы истисал ве теминат идарелери тешкиль этмек, олар ичюн бинълернен мутехассыслар тапмакъ кереклигини айтты.

— Иш чокъ ве къыйын! — деди Бекмурад, сёзлерине екюн чекип. — Тынч аят олмайджакъ!

— Сиз, исе бир адамсынъыз! — дие иляве этти Джалилов.

— Эбет! Шимдилик бир озюм! Джебимде идаренинъ башлыгъы экенлигиме даир кучюк кягъыт бар. Шараитке тесир ве биревге эмир этмек ичюн элимде имкян ёкъ! Атьта бу гедже къайда къонаджагъым малюм дегиль. — Усманов агъызындан шакъа тарзында чыкъкъан бу сёзлерден къолайсызланып, кульди. — Эвельде яшагъан эвим бант.

— Къонмакъ ичюн сизге ер тапармыз. О къыйын дегиль, — деди Джалилов, — лякин сиз къонмайджакъсынъыз, мында узун девир яшайджакъсынъыз! — Дивардаки саатке козьэтти, елькъуваны бирге таба джылышмакъта эди. — Бу гедже... бизим эвде къалырсынъыз! — О якъыны сонъ бакъармыз!

— Тешеккюр! — деди Усманов, — лякин биз эки кишимиз. Тартыкъбай, машина... мусафирханеге бармасакъ, олмаз!

Джалилов оларны шеэр партия комитети дачасында ерлештирди.

Эртеси куню шеэр иджраие комитетининъ реиси, баш мимар ве Усмановнынъ озю Джалиловнынъ кабинетинде корюшип, идаре ичюн бина хусусында лакъырды эттилер. Лакъырды чокъкъа сюрди. Тюрлю теклифлер олды. Теклиф этильген биналарнынъ эр бири, енъи къуруджылыкъ идаресининъ огюнде тургъан кениш мыкъяслы ишлернен къияс этильгенде, сёз котералмадылар. Юз докъсан алты хадимнинъ бири — болюк мудири, дигери баш муэндис. Баш муэндиснинъ учь ве идаре башлыгъынынъ беш муавини... эписине кабинет ве къабулханелер керек. Диспетчерлер ичюн, энъ аздан, эки ода. Идаренинъ парткомы — райком укъукъы иле мусавий, онъа да айры одалар зарур. Къалгъан муэндислер, хадимлер? Меселе беш — он ода иле аль олунмайджакъ. Бекмурад Усмановичнинъ эльбетте, тургъан ерде бойле ири тешкилятнынъ бутюн талапларына уйгъун бина тапылмайджагъына акъылы ете. Эр альде, бинада иш ичюн, энъ олмадыкъта, элементар шараит олмасыны истей. Вакъыты келеджек, идаре ичюн земане бина къуруладжакъ, эски бина шеэр иджраие Комитетине къайтарылып бериледжек. Шимди вакъыт тарлыгъында, идаре ичюн къоджаман бина ясамагъа имкян ёкъ. Каналны тез къурып битирмек, къургъакъ чёльге сув бермек, ондан сонъра, идаре ичюн енъи бина хусусында тюшюнмек мумкюн.

Къонушманынъ ахырында Джалиловнынъ хатирине енъи фикир кельди. Кечен сенелерде Къашкъадарья, веляет оларакъ, лягъу этилюви мунасебетиле орьтюльген ве аль-азирде, насылдыр, тиджарет тешкилятлары иле ишгъаль олунгъан сабыкъ район партия ве иджраие комитетлерининъ бинасы бошатылып, къуруджылыкъ идаресине берильмесини ляйыкъ корьди. Теклиф догъру танылды. Усманов о бинаны биле эди. Эр альде, мушавере иштиракчилери онынъ газигине толушып, шеэр дживариндеки эвни барып корьдилер. Идаре ичюн келишикли танылды.

Бойлеликле, идаре — биналы олды.

Тартыкъбай бир талай вакъыт Усмановны газикле шеэрде ве къасабаларда алып юрьди, сонъра, учакъкъа минип, Ташкентке къайтты. Бекмурад Усманович он йыл эвельси къышлакъ ходжалыгъы идаресинде озюнен ишлеген шоферини чагъырып алды, ишчилер, муэндислер ве техникий хадимлер ичюн мескен меселесинен огърашты. Шеэрнинъ баш мимары онъа бир типте эвлер проекти тапып берди ве эвлерни къурмакъ ичюн ер косьтерди. Енъи идаре башлыгъы ташчылар, сылавджылар, дюльгерлер иле корюшти, оларны ишке къабул этти. Прораб тапты. Эвлерни ясамакъ ичюн тула, цемент, киреч, агъач зарур эди. Буларны веляет тешкилятларындан одюнчке алды.

Бир кереден йигирми докъуз эвнинъ къуруджылыгъына киришильди. Йигирми докъуз эв... Эльбетте, канал къуруджылыгъында ишлейджек он бинълернен адамлар ичюн бу — денъиздеки сувнынъ бир дамласы демек. Лякин буюк къуруджылыкъ ичюн энди азырлыкъ девири башлады деп эсап этмек мумкюн. Укюметнинъ канал къуруджылыгъы ичюн таин эткен акъчасы юксек идарелерде тертипке кирген сонъ адамлар ичюн, шубэсиз, махсус шеэрлер ве къасабалар къуруладжакъ. Эр кеснинъ башы устюнде сачагъы оладжакъ. Усмановнынъ шимди япкъан ишлери энъ зарурий кучюк ве буюк мутехассыслар ичюн. О идареханени тездже ачмакъ, бу улу ишнинъ башында реъберлик барлыгъыны косьтермек истей.

Ишчилер ве усталар эки афта ишледи, мааш алямети корюнмеди. Бир ай ишледилер, чым-чырт эди. Олар къозгъалды, эмек акъкъы талап эттилер. Орта Асия ирригация ве совхоз къуруджылыгъы баш идаресинден акъча хусусында енъи хабер аля ишитильмей. Саркисов: «Сиз бойле кучюк меселелер ичюн изааткъа муътадж киши дегильсинъиз. Эписи башынъыздан келип-кечкен! Эписи таныш! Бу Фергъана канал дегиль», — деген эди. Догъру... бу Фергъана каналы дегиль, лякин Акоп Абрамовичнинъ телькъини — дженктен сонъки девир мемурий хадимининъ уджуз ибареси эди. «Оль — къал! Лякин тап! Ёкъса, сен насыл тешкилятчысынъ?» Усманов эвельде бу веляетте докъуз йыл ишледи. Оны яхшы бильген тешкилят реъберлери чокъ. Колхозларгъа кетти, борджкъа отуз бинъ кумуш тапып кетирди, ишчилернен ве усталарнен эсаплашты. «Бир аз даа сабур этип турунъыз! — деди оларгъа, айлыкъ берген сонъ. — Тезден акъчамыз чокъ оладжакъ».

Эвлер къуруджылыгъы девам этти. Идареханеге хадимлер алынды. Ниает, «Къаршы къуруджылыкъ идареси» арекетке кельди. Бекмурад Усманов енъи ишлерге бельсенди. О, акъикъатен, теджрибели киши. Йигирми бир йыл эвельси Къашкъадарья веляетинде сув ходжалыгъы ве зираатчылыкъ, Самаркъандда Эски Ангар къуруджылыгъы, еди йыл Андижан веляетинде ер суварув ишлери идарелерининъ башлыгъы вазифесинде ишлеген... озьбек халкъынынъ тарихында унутылмаз вакъиа олуп къалгъан Буюк Фергъана каналы къуруджылыгъында прораб олгъан, шималий Фергъана каналы къуруджылыгъында болюк башлыгъы, Наманган веляети сув ходжалыгъы идаресининъ ве Меркезий Фергъанада къыртыш ерлерни суварув ве менимсев идаресининъ реъбери вазифелеринде хызмет эткен. Совет укюмети Усмановны намуслы ишлери ичюн «Эмек Къызыл байрагъы» ве дёрт «Иътибар нишаны» орденлеринен мукяфатлады. Онъа «Озьбекстанда хызмет косьтерген ирригация эрбабы» деген урьметли унван берди. Бекмурад Усманов дёрт дефа Озьбекстан ССР Юкъары Советининъ депутаты ве Озьбекстан Компартиясы Меркезий Комитети азалыгъына намзет, Къашкъадарья веляет Комитети бюросына аза сайланды.

О шимди сексен яшында. Бизде яшлыкъны тербиелевде тюрлю назариелер бар. Фикиримдже, бу меселеде асабалыкъынынъ эмиети буюк. Бекмурад Усманович ве рефикъасы Шарифа ханым озьлери джемиет ичюн файдалы адамлар, аджаип несиль догъурып, осьтюрдилер. Буюк огъул Камал техникий фенлер намзети, декан, ондан кучюги Бектай — совхоз директоры, къызы Дильбар уйкен муэндис, огълу Тимур — физика ве риазият фенлери намзети, Пулат — биология фенлери докторы, Рустам — биология фенлери намзети.

Реъберий ве тешкилий ишлерде юксек теджрибеге саип, айдын ве зийрек, саде Усманов шимди кене Къаршыгъа кельди... кене къуруджылыкъ иле мешгъуль. О, вазифесининъ гъает месуль, мureккеп ве къыйын экенлигини биле турып кельди, зира енгиль хызметлерде ич бир вакъыт булунмады.

Бу къургъакъ чёльде Амударьядан Къашкъадарья саилине къадар эки юз километрлик канал къазыладжакъ. Тулумбалы еди станция ве бир голь ясаладжакъ. Бунынъ ичюн адсыз-эсапсыз адам ве техника, девамлы азырлыкъ керек оладжакъ. Канал къуруджылыгъы ичюн банкларда эсабат, ниает, тертипке чекильди, весикъалар ве имзалар ресмийлештирильди, ишчилернинъ эмек акълары тёленильди. Бу Бекмурад Усмановдан юксек гъайрет

талап этти. Биринджи невбеттеки эвлер къурулып битеязгъанда экинджи невбет эвлери къуруджылыгъы башлады. Азыр эвлер адамларнен ишгъаль этильди. Вагончыкълар пейда олды, чадырлар къурулды, ишчилерни себзеват ве мейва иле темин ичюн Чули Бегимкъулов адына совхоз асыл олды, сонъра Озьбекстан иле Туркменстан сынъырында Талимарджан шеэри догъды, Къызыл-Аякъ ве Пулизиндан къасабаларында енъи биналар ясалды. Республиканынъ ве мемлекетнинъ тюрлю кошелеринден ишке кельген юзлеп, бинълеп адамлар оларда яшадылар.

Айрыджа тертип ве тасдыкъ этильген проектлер муджиби буюк къуруджылыкъкъа азырлыкъ девиринде эки юз километр узунлыгъында асфальтлы ёл, юз йигирми километрлик электрик ёлагъы, етмиш беш километрлик ичимли сув ёлу ясалды. Ишчилер, муэндислер ве техникий хадимлер ичюн медениет ве турмуш эвлеринен берабер сексен дёрт бинъ мурабба метр мескен япылды. Къызыл-Аякъ, Талимарджан ве Къаршы демир ёл станцияларында санаат базалары, къуруджылыкъ материаллары комбинаты мейдангъа кетирильди.

Бу вакъытта «Къаршы къуруджылыкъ идареси» имаесиндеки тешкилятларда энди алты бинъден зияде адам хызмет этмекте эди. Иттифакъ Девлет планы такъсиматына бинаэн, къуруджылыкъкъа ер къазыджы кучьлю техника: экскаваторлар, бульдозерлер, скреперлер ве ярдымджы истисал оджакълары ичюн донатма кельди.

Ама, азырлыкъ ишлери гъает мureккеплешти. Себеби — чешит сой мескен, ичтимаий, медений, турмуш ве истисал объектлери къуруджылыгъы колемлерининъ буюклигинде олып, буларсыз эсас объектлер комплексини къурып башламакънынъ имкяны ёкъ эди. Бу ишлерни, юксек истисал машиналарына ве механизмлерге саип тешкилятлар, дигер ишлернен бир вакъытта, иджра этмеге борджлы эдилер. Анджакъ бу макъсадле, «Тешкилий ве техникий къуруджылыкъ» институты, азырлыкъ девириндеки буюк объектлернинъ ишлерини топологик ёлнен багълайыджы буюльтильген мустакъиль агъ графиги тертип этти. Бу графикте, маддий-техникий ресурсларнынъ тешкилиндеки, мевджюдиетиндеки ве узакъ заводлардан келювиндеки реаль имкянлар козьде тутулып, ишлернинъ эдасы ичюн къыскъа муддетлер берильген, азырлыкъ девири ишлерининъ эдасы ичюн умумий муддет — 1966 сенесинден 1970 сенесине къадарки вакъыт таин этильген эди.

Бир якътан техникий проект тертибинде сонъки ишлер япылмакъта, дигер якътан, каналнынъ эсас объектлериндеки топракъ ишлерине техника келюви девам этти. Кельген техникадан файдаланмакъ ичюн проект керек. Мутехассыслар проект ясалып битювини ве тасдыкъ этилювини беклемеге меджбур эдилер. Бойле ишлерде чокъ къайнагъан, пишкен Бекмурад Усманов буюк акъчагъа мал олуджы техниканынъ, тасдыкъ этильген проектни ве сметаны беклеп ишсиз тургъаныны истемеди, техника схема муджиби ишке тюшмесини эмир этти. Техника, эмирге бинаэн, канал ёлагъы боюндаки больмелерге такъсим этилип, ишке киришти.

Къуруджылыкъ идаресинде, бутюн комплексни къурып битирмек ичюн, ихтисаслаштырылгъан трест тешкиль этилип, онынъ имаесине алты къуруджылыкъ тешкиляты ве учь монтаж идареси берильди. Идаре — канал къуруджылыгъынынъ генераль подрядчысы, къурулаяткъан истисал оджакълары дирекциясы исе — сымарышчысы олдылар. Сымарышчы ве генераль подрядчы — экиси де Орта Асия Баш Идаресине таби эдилер.

Бекмурад Усманов 1965 сенеси отпускада олгъан вакъытта канал къуруджылыгъыны Иттифакъ Девлет планы ирригация болюгининъ мудири зиярет этти. О, объектлердеки ишлернинъ кетишатынен таныш олгъан сонъ, Усмановны, проектсиз ве сметасыз озь ирадеси иле иш корьгени ичюн месулиетке чекильмеси керек деген фикирнен Москвагъа къайтты. Усмановны, отпускадан кельген сонъ, Иттифакъ мелиорация ве сув ходжалыгъы министрлигине чагъырдылар, тасдыкъланылгъан техникий весикъаларсыз къуруджылыкъ ишинен мешгъуль олунувыны янълыш танып, тазирледи ве тенбиледилер. Усманов ишке проектсиз башлагъанынынъ

себеплерини анълатты. Ондан сонъ А. Н. Косыгин иле корюшти, ишлер хусусында онъа да изаат берди.

«Курешмек ве акълы экенинъни исбат этмек — къолай иш дегиль!» — деди Усманов, Къаршыгъа къайтып кельген сонъ. — Ама чагъыртув, тенбилев — меним ичюн енъилик дегиль. Сув ходжалыгъы министрлигинде амелий фикирли, чевик ве саде Усмановнынъ озю иле таныш олгъан сонъ, Къаршы каналы къуруджылыгъынынъ реъбери хусусындаки эски фикир тюзельди.

Канал къуруджылыгъы проектининъ ве сметанынъ ёкълугъында Усманов къабаатлы дегиль эди. Къаршы чёлюнде биринджи невбетте суварылмасы ве менимсенильмеси керек ерлернинъ проектини ве смета весикъаларыны тешкилий ве техникий къуруджылыкъ идаресининъ проект институты вакъытында япып бералмады, канал къуруджылыгъы проектлерни беклеген олса, йылларнен вакъыт гъаип этеджек эди. Сонъундан, проектнинъ кечикювине институт да дегиль, канал къурувда яткъан ёлакътаки джогърафий, геологик ве гидрологик шараитнинъ ве топракъ теркибининъ мureккеплиги себеп олгъаны анълашылды. Усмановнынъ теджрибели реъбер экенлиги бу иште де корюнди. О проектлернинъ ясалып биткенини беклемеди, вакъытны бошкъа гъаип этмейип, адамларгъа, схема муджиби техника иле ишлемеге рухсет этти. Каналнынъ бутюн ёлагъы айры къысымларгъа болюнди, эр биринде айни бир вакъытта айры тешкилятлар къуруджылыкънен огъраштылар. Оператив реъберликни канал къуруджылыгъынынъ штабы эда этти.

Эппи вакъыт кечти. Къаршыгъа Иттифакъ Девлет планы реисининъ муавини Гусевнинъ реъберлиги алтында комиссия кельди. Онынъ азаларынынъ эр бири канал къуруджылыгъы ишлерининъ чешит сааларынен таныш мутехассыслар, эвеля Усманов иле корюштилер, Гусев не макъсадле кельгенлерини бильдирди. Мезкюр комиссиядан эвель, сув ходжалыгъы министрлиги векилининъ Къаршыгъа келип кеткен сонъ язып берген изаатнамесинен министр о вакъытта таныш олды, Къаршы каналы къуруджылыгъынынъ башлыгъы Усмановны Москвагъа чагъырып, лакъырды этти, хаталарыны озюне айтты, бу иш текрарланмасын дие тенбиледи. Иш бунынъле битти эсап этмек мумкюн эди. Албуки, министр озь хадиминининъ изаатнамесини сонъундан Девлет планы реисине берген... меселе энди енъи джерьян алгъангъа бенъзеди.

Комиссия азалары вазифелерини озь араларында болюштилер. Бир къысымы техникий весикъалар — проект, смета, иш лейхалары ничюн ёкълугъынынъ себеплерини тешкерди. Дигер къысымы, эльде проект олмадыгъы алда, насыл ишлер ве неге эсасланып япылгъаны иле меракъланды. Комиссия Амударьяда, Къаршы ве Къаракъум каналлары ичюн япыладжакъ бентнинъ такъдирини бильмек истеди, лякин мында бент къуруджылыгъына аит алямет корьмеди ве муаен фикир де ишитмеди. Бент хусусындаки чокътан-чокъ алевли лакъырдылар артыкъ биткен... орталыкъ чым-чырт эди.

Комиссия ярдымджы объектлернинъ ишлеринен де таныш олгъан сонъ, тефтишнинъ екюнини чыкъарды. О, къуруджылыкънынынъ не финанс, не истисал ве не де тешкилят ишлеринде суи-истималь адиселерине ёл берильмегенини, Усманов агъыр икълимий шараитта канал къуруджылыгъы файдасына фааль тешеббюслер косьтергенини, проект-смета весикъаларынынъ ёкълугъына бакъмадан, канал къуруджылыгъында мевджют техникадан семерели файдаланмагъа билингенини къайд этти.

Комиссия Москвагъа къайтмагъа тедарикленгенде Гусев, канал къуруджылыгъынынъ энъ мешакъкъатлы девиринде Усманов, шашмаламайып, дюменни къави догъурта бильгенини къайд этти ве бу мунасебетле Усмановны хайырлады.

* * *

Баш тююм хусусында илькиде лакъырды олгъанда, Къызыл-Аякъта бир бент ясап, эки саильден каналгъа сув йибермек истенильди, лякин

биринде юкъары котерип, дигеринде котермейип каналгъа сув йибермек мумкюн олмады. Мутехассыслар бунынъ узеринде баш чокъ ёрдылар, атьта сол ялыда тюйюм къурып, сувны неэрнинъ астындан онъ саильге кечирип, Къаршы каналына акъызмакъ фикири догъды. Бу фикирден де вазгечильди. Ондан сонъра, Келифте бент ясап, андан эки каналгъа сув йибермеге де ниетлендилер, лякин Келифте бент ясалгъан олса, бентнинъ огюнде буюк ер мейданы сув астында къаладжакъ, Афгъанстан топрагынынъ да бир къысымы сувгъа комюледжек эди. Бу эки девлет арасындаки дипломатик мунасебетлер даима яхшы олып кельселер де, канал меселеси аль этильген вакъытларда, шимдики къадар муайен, ачыкъ дегиль эди, дигер тарафтан, эгер Афгъанстан озь топрагъынынъ бир къысымы сув астында къалмасына разы олгъаны такъдирде, иътимал сувгъа ортакъ олувны талап этеджек, бизде исе ойле имкян ёкъ эди. Шай этип, бу фикир де къалдырылды.

Къызыл-Аякъ бенти къуруджылыгъы узагъанынынъ себеплеринден бири даа — бентни не алда къурмакъ кереклиги хусусында екяне къараргъа келинмеюви олды. Туркменстан деди: «Бент бизим канал агъызында олсун!» Бент не анда, не мында олмады, чюнки Къаракъум каналынынъ агъызы Амударьянынъ сол ялысында, юкъарыда, Къаршы каналынынъ агъызы сагъ ялыда, ашагъыда ясалды.

Бент къурулмакъ керек, лякин къайда? Не вакъыт? Бугуньгедже малюм дегиль. Эки канал чокътан къурулып битти. Эки республиканынъ чёллерине сув кельди. Ве бу муим вакъиа къайсы йылда олгъан эди... Хатирге тюшюрмек де кучь. Бент исе аля ёкъ!

Орта Асиянынъ озю бутюнлей суньий суварма топракълар улькеси. Мында яшагъан тюрлю къабилелер ерде ашлыкъ ве зерзеват асрамакъ ичюн, къадимий вакъытлардан бери каналлар ясап, узакълардаки неэрлерден сув кетирип, ерни суваргъан, яхут аятий итияджлары ичюн сарф эткенлер. Бизим заманымызда вертолётъкъа отурып, бу дженюп якълардаки веляетлер тёпесинде доланып, ерге дикъкъатнен бакъылса, эски каналларнынъ излерини сезмек мумкюн. Сёз келими, бизим девиримизден, яъни бизим эрадан эвельки биринджи бинъйыллыкъта бу чёльде учь юз къыркъ чакъырым узунлыгъында, беш метр кенълигинде Манас каналы къурулып, сувы бинъ эки юз метр узунлыгъындаки тоннельден кечирильген. Канал халкъларгъа бинъ йыллар девамында хызмет эткен, Чингиз-Хан ордулары Орта Асияны забт эткен сонъ, канал харабе алгъа кельген. Йыллар кечкен... Халкълар оны унуткъанлар. Тимур акимиети девиринде канал тюзетильген, чокъ йыллар ишлеген, Тимур девири кечкен сонъ, Бухара эмираты заманында канал текрар бозулгъан.

Чешит укюмдарлар, чешит девирлерде Зарафшан ве Амударья неэрлеринден сув алып, Къаршы чёлюнде юксек берекет асрамакъ истегенлер. Бир риваетке коре, чокъ юз йыллар эвельси Келиф къасабасынынъ юкъарысында Амударьядан Къаршы чёлюне буюк канал ясалгъан, ама язда Амударьяда сув ташкъыны бу каналнынъ баш къысымыны йыкъкъан. Дигер риваетке коре, бинъ беш юз элли учь сенеси Сурхандарьядан Къаршы чёлюне буюк канал къурулгъан, бу канал Шерабад чёлюнден кечип, Келиф къасабасына еткен сонъ, Гиссар сыра дагълары къабургъасындан айланып, Къаршы шеэрининъ куньбатысында, Къашкъадарья озенине къошулгъан. Канал докъсан йылдан зияде ишлеген, сонъра халкълар арасындаки зиддиетлер, къавгъалар нетиджесинде бозулгъан. Тимур девринде Чукъул къышлагъынынъ ашагъысындан башлап, Зарафшандан Къашкъадарья озенине еткендже канал ясалгъан, суву Касан къышлагъы янында Къашкъадарья озенине къошулгъан.

Эали эллериндеки алетлерининъ иптидаийлигине бакъмайып, сувны пек узакълардан кетирип, бош топракъларны менимсемеге ве сувармагъа гъайрет эткен.

Эвель заманларда веляетнинъ куньбаты якъында Улу Керван ёлу олгъан. Афгъанстан тудджарлары ипек маллар юклю девелерле Самаркъандкъа, Индстанлылар — Бухарагъа, Термез, Мавра ве Керки базиргянлары — шималь ве шаркъ улькелерине кетип, малларыны саткъан, озь-

лерине зарур эшьяларны алгъанлар. Къаршы чёлюнинъ бир якъындан дигер якъына барып етмек ичюн керванлар он бир кунь — он бир гедже юрьгенлер. Бу ёлдан кечмек ичюн керван етекчилери Бухара Эмиратынынъ ёкълама меъмурларына ясакъ тёлегенлер. Тёлемегенлерни эмирнинъ кахъялары Пулизиндангъа, яъни бордж апсханесине, къапагъанлар. Пулизиндан Амударьянынъ юксек къаялыкъ саилинде, эр якътан корюнген ерде тура. Эмирге ясакъны, яхут байларгъа борджны вакъытында бералмагъан фукъаре-дехканлар да бу зиндангъа атылгъанлар.

Чёльде керван ёлу излери чокътан силинген, от бийлеген. Тек земане проектчилери, геодезия мутехассыслары, геологлар, къуруджылар озь алетлеринен топракъны чокъчыгъан вакъытларында сардобаларгъа (бир къысымы ер ичинде, дигер къысымы ер тышында, туладан къаланылгъан, кучюк къапылы-пенджерели, салкъын сув къуюлары) раскелелер. Чокъ асырлар эвельси, керванлар бу ерлерден кечкенде, токътап сардобалардан сув ичип, ёллукъ да алып, сонъра джёнегенлер.

Амударья Орта Асияда энъ буюк неэр. Узунлыгъы эки бучукъ бинъ километр Памирден башлай, Арал денъизинде бите. Эки бинъ йыл эвельси Бахри Азер (1930 сенесинден сонъ Каспий) денъизине акъкъан. Биринджи Пётр, Русиеден Индстангъа къыскъа сув ёлу ачмакъ макъсадынен, князь Беркович-Черкасскийни алты юз элли беш кишилик экспедиция иле Бахри Азернинъ шаркъ саиллерине ёллагъан. Экспедициянынъ вазифеси: Амударьянынъ эски ёлуны тапып, неэрни кене Каспий денъизине акъмагъа меджбур этмек экен. Эски ёлны араштырувлар мусбет нетидже бермеген... экспедиция иштиракчилерининъ чокъусы кери къайтып кельмеген.

Къашкъадарья сувы бир заманларда Амударьягъа акъа экен деген фикир де бар. Бу фикирге къаний олмакъ ичюн франсыз муэндиси Жан Элизо Къашкъадарьянынъ эски ёлундан къалгъан излер иле кеткен. Амударья саилине барып чыкъкъан. Сонъки ярым асыр зарфында тюрлю каналлар къурулып, Амударьянынъ ве Сырдарьянынъ сувлары къургъакъ ерлерни суварувгъа сарф этильгининден себеп, Арал денъизининъ сувы фаджиалы суретте эксильди, аль-азирде онынъ сувыны нормагъа кетирюв меселеси Орта Асия ве Къазахстан ичюн муим ве къыйын проблема олып турмакъта. Амударьягъа, Сурхандарьядан башкъа ич бир тамчы сув къошулмай.

Амударья тюрлю девирлерде — тюрлю адлар ташыгъан. Вахш, Раха, Ранха, Угиз, Атанч, Бихан, Фамсу, Оксос, Джайхун денильген. Амударья сонъки ады. Алтынджы асырда, шимдики Чарджоу еринде Амул деген шеэр олгъан, иътимал, сонъки ады ондан къалгъандыр.

Амударья бойларыны долангъанда чешит адиселерге раскелип, айреттте къаласынъ. Сёз келими, Джайнау къышлагъында, Касан ве Юсупов районларында сизинъле озьбек, озь араларында исе араб тилинде къонушкъан эали бар. Оларнынъ эджадлары Орта Асиягъа Тимурнынъ араб сеферлери вакъытында эсирлер оларакъ кетирильген, алты юз йылдан бери несильнесильден озьлерининъ тилини яшатып кельмектелер. Озьбек халкъынынъ озю чокътан-чокъ къабилелер бирикмеси. Шахрисябз бетте, юксек дагъларда къышлакълар бар. Оларда яшагъан озьбеклернинъ, ипекчилик, багъчаджылыкъ-багъджылыкъ акъкъында тасавурлары ёкъ. Зенаатлары — демирджилик. Чёллердеки базарларгъа сыгъыр, ат, къоюн ве демир алетлер кетирип сатып, ойле кечинип кельгенлер. Шимди ашагъыдаки суварма топракъларгъа коче башлайлар.

* * *

Проект институты сув ёлу кечеджек ерлерни тешкерген ве техникий проектни азырлагъан вакъытта, тулумбалы станциялар къуруладжакъ баш къысымда трасса мурекеп геологик ве гидрологик шараитта къазыладжагъы белли олды. Асырларджа сув корьмеген топракъ алчы ташы (гипс) киби къаткъан, теркибинде туз барлыгъы ве ашагъы чекюв хассиетине саип экени билинди.

Бу мунасебетле топракъны такъминен сылатмакъ зарурьиети догъды. Бир чокъ мутехассыслар, бутюн трасса боюнда ве тулумбалы станциялар

къуруладжакъ ерлерде топракъ эвеля йигирми беш-отуз метр теренликте сылатылып, ондан сонъра бетонле орьтюльмесине исрар эттилер. Лякин, къургъакъ чёльде бу четин ве мureккеп ишни беш — алты йыл зарфында буюк колемде маддий-техникий васыталар масрафы иле эда этмек мумкюн эди. Ашагъы чекюв къабилиетли ерлерде гидротехникий къуруджылыкъкъа Къаршы муэндислер, иншаатны токътатмакъ, ойлеликле, Къаршы чёлюни менимсевни беллисиз муддетле кериде къалдырмакъ истедилер. Албуки, Кашкадарья озени этегиндеки эали суварма топракъкъа мухтадж эди.

Муэндислернинъ, техникий хадимлернинъ, проектчилернинъ, къуруджыларнынъ бир къысымы ерни тахминен сылатув ишине къаршы турып, магистраль каналдаки ве онынъ баш къысымындаки чёкюв ве синъюв къабилиетли ерлеринде тулумбалы станциялар каскады къурув хусусында озьлерининъ техникий къарарыны ишлеп чыкъардылар. Бу — анълы зиянкярлыкъ эди ки, онъа ёл берильмеди. Ондан сонъра, дигер муим меселе догъды: каналнынъ асты бетон плиталарнен орьтюльмек керек, лякин плиталар арасындан о, чёкюв къабилиетли топракъкъа сув кире биледжек. Бунъа ёл бермемек ичюн эвеля ернинъ устюне полиэтилен табакъасы къоюлды, сонъра бетон плиталарнен орьтюльди.

Талимарджан анбарында сув ерге зияде синъгени сезильген сонъ, оны эксильтмек чарелери корюльди. Орта Асия сув ве памукъ девлет проект институтындан гидролог Н. Игнатиков ве баш муэндис муавини И. Калинин, сув анбарлары болюги башлыгъы Л. Фримерман, Москва Девлет университети ер устю ве ер асты сувларынынъ бири-бирлерине тесирини тедкъикъ этиджи лабораториясындан В. Буряков давет этильди. Бу мутехассыслар, сувнынъ ерге синъювини гидрогеологик ве геологик джеэтлерден текрар тешкерген сонъ, тыйнакъкъа сув кирген ерни денъиштирмек керек олды, чюнки бу ер пек чакъыллы-ташлы экенлигинден, сув ерге зияде синъмекте эди. Денъиштирильген сонъ, сув синъюви саниеде он метр микябында эксильди.

Орта Асия сув ве памукъ девлет институтынынъ канал башы ичюн тертип эткен проект вазифеси дёрт вариантлы олып, онда каналнынъ юкъары котерильген къысымы басамакъларгъа болюнген эди. Вариантлар бирибирлери иле къияс этильген сонъ, тулумбалы секиз станциялы вариант къабул олунды. Иттифакъ Министрлер Совети проектни тедкъикъ этерек, алты станциялы вариантны тасдыкъ этти.

Мемлекетимизде сув ходжалыгъы амелиятында, Къаршы каналы киби, ири сув ёлунынъ астыны механизмлештирильген усул саесинде бетон иле орьтюв даа корюнмеген эди. Къаршы каналында бу биринджи оларакъ къулланылды. Каналнынъ астыны джыйма демир-бетон иле орьткенде плиталар арасында асыл олгъан тикишлерге теокол майы якъылды. Бу сувнынъ синъмесине ёл бермеди.

Тулумбаларны «Уралгидромаш» заводы ясады. Тулумбанынъ истинад нокътасы, неэрнинъ сув уфугъына уйгъун суретте къойылмакъ керек. Лякин Амударьяда ойле япмакъ мумкюн олмады, чюнки неэрнинъ акъынтысы денъише бере, уфукъ бир севиеде турмай.

«Бу, бизге аит меселе дегиль, — деди «Уралгидромаш» реъберлиги. — Биз сымарышынъызны проектинъиз муджиби эда эттик. Истинад нокъталары неэрнинъ севиесине уйгъун кельмесе, бунынъ ичюн проект институты месуль!»

Истинад нокъталарыны, неэрнинъ сувы севиесине уйгъун суретте ерлештирювге бизде ишанч ёкъ. Тек иш копчеги тюйюмлерине ишанув къала. Копчекнинъ бир якъы теп-тегиз, бош. Дигер якъы иш япа. Иш япкъан тарафы, пакъыл киби, заиф ясалгъан, чюнки тулумбаларнынъ сув севиесини денъиштирмек ичюн къойылгъан къанатлар (лопасти) озь кочери этрафында болтларнен пекитильгенлер. Нетиджеде ...Амударьянынъ уфукълары (ялылары) алчалгъаны бир къач саат кечкен сонъ болтлар къопалар, къанатлар сынып башлайлар. Машина юксек сурьатнен айланаяткъанда, къанатларнынъ бир сыныкъ сою къопа, копчек арасында къала. Айланаяткъан копчек, озюнинъ устюндеки пекиник къанатларынен сыныкъ къа-

наткъа урунып, озьлери де сыналар. Дигер якътан, къанатларнынъ камерагъа ве чоюндан ясалы къуниге (конус) кучьлю урувы нетиджесинде къуни де бозула. Тулумбанынъ озю бина ичинде булунгъаныдан, бозукъ къуни саесинде тулумба станциясынынъ ичини сув баса. Бойле аллар станциялар ишлегенининъ ильки йылларында дёрт-беш кере олдылар.

Бу вазиеттен къуртулмакъ ичюн Истисмар идаресининъ техникий совети топланды, буюк мутехассыслар чагъырылды. Тюшюнильди-ташынылды, къанатларны копчекке болтларнен дегиль, завод шараитында электрик-сваркасы иле пекитильмеси тевсие этильди. Ойле япылгъан сонъ, къанатлар бир даа сынмадылар ве къазалар да олмады.

Станцияларнынъ тулумбалары ишинде, донанмасында ве каскаднынъ иши тертибинде, проектке уймагъан, бир такъым нукъсанлары корюнди, олар ёкъ этильди.

Теджрибе косьтерди ки, алты станциянынъ да тулумбалары секиздокъуз метр юксекликтеки истинад нокътасында яхшы ишлейлер, о себептен, эписи шу юксекликте япылды, каналнынъ иш тертиби де онъа уйгъун суретте денъиштирильди.

Канал йыл бою ишлей. Язда чёллерни сувара, къышта Талимарджан тыйнагъыны толдура, бойледже, экинджи невбет менимсев эсабына юз элли бинъ гектар ерни даа сувармагъа имкян догъура.

Бентсиз канал башы къурмакъ ичюн неэрден бир бучукъ километр узунлыгъындаки ер, янълыш оларакъ, Пулизиндан къырындан ашагъыда, Амударьянынъ пекитильмеген ялысында, лай чокъ топлангъан ер проектке алынгъан. Истисмар хызмети идаресининъ исрары нетиджесинде канал башы Пулизиндан бурунына (чыкъынтыгъа) авуштырылды.

Канал башындан йигирми километр узунлыгъындаки месафеде, биринджи станция огюнде копюрлер пек алчакъ ясалгъан, топлангъан лайны темизлемек ичюн землесос копюрнинъ астындан кечип оламай, копюрнинъ астындан къайыкъ биле кечип оламай.

Биринджи станцияда тулумбалар сувгъа етерлик дереджеде кирмей, о себептен Амударьяда сувнынъ севиеси алчакъ вакъытта нормаль ишлеп оламайлар. Неэрден сув алып кельген канал кенишлетильгени ве теренлештирильгени такъдирде биле, сувнынъ севиеси эки тулумбагъа зорнен ете. Къалгъан беш станциядаки тулумбаларны озь мутехассыслары бунъа коре тюзеттилер.

Станцияда машиналар ишлеген залнынъ юксеклиги етерликсиз. Бу таъмир демонтаж ве монтаж ишлерини япмагъа кедер эте.

Каскадда 36 агрегат бар. Къанун муджиби, учь станцияда йыл бою даима учь агрегат тамирленильмек, станцияларда резервли тулумбалар олмакъ керек ки, бири тамирде экенде, дигерини ишлетмек мумкюн олсун.

* * *

Ишлернинъ микъясы кенишледи, мureккеплешти, каналдаки эки техникумнынъ он бир тюрлю зенаат огретиджи шуъбелеринде учь бинъ еди юз студент окъумакъта, тасиль комбинатына эки бинъ адам битирюв арфесинде... Бойле вакъытта икътисаслы кишилерге иътиядж юксельди. Усманов 1968 сенеси майыста Озьбекстан Министрлер Совети реисине язгъан ресмий мектюбинде къуруджылыкъ ичюн экскаватор, бульдозер, скрепер, юк котериджи кранлар, маден трубалар, автомашиналар йыллыкъ план муджиби, вакъытында берильмегени хусусында шикяетленди. Орта Асия ирригация ве совхоз къуруджылыгъы Баш идаресине ёллагъан изаатнамесинде: тулумбалы станциялар къуруджылыгъында ишлер колемдже пек арткъаны себебинден, къошма оларакъ, дёрт юз элли арматураджы, дюльгер, бетонджы, сантехник, электрик, механизатор, участка башлыгъы, прораб ве уста зарурлигини язды. Орта Асия Баш идареси ве Министрлер Совети онынъ бу талапларыны, эльбетте, дикъкъатсыз къалдырмадылар.

Эки ай кечти. Къуруджылыкъ юксек сурьатле кетеяткъан вакъытта Озьбекстан Компартиясы Меркезий Комитети Усмановны бу вазифеден

алып, эт-сют санайысы министрининъ къуруджылыкъ боюнджа муавини вазифесине таин этти. Бекмурад Усмановичнинъ Къаршы каналы къуруджылыгъында алты йыллыкъ фаалиети бойле битти. Ондан сонъра башкъалар кельди, башкъалар чалыштылар ве... чалышмакъталар. Ама Усманов ишни чыплакъ, кийик чёльде бир озю башлады. Буюк ишлерининъ башлангъычы мешакъкъатлы ола!

Укюметнинъ къарары муджиби, канал сувунен Къаршы чёлюни суварув муддети якъынламакъта, лякин, къуруджылыкънынъ кетишатына коре, чёльге каналдан сув муддетинде бериледжекке бенъземей. Онынъ ичюн чарелер къыдырмакъ керек олды. Бу мунасебетле, ульке тешкилятларында ве республика сув ходжалыгъы Министрлигинде енъи гъае догъды: тулумбалы алты станциянынъ ве каналда сувнынъ машинасыз акъыджы къысымынынъ эписининъ бутюнлей къурулып битмесини беклемейип, дёртюнджи станцияда, ильки проектте козьде тутулмагъан Ульянов каналы васытасынен биринджи невбетте суварылмасы лязим ерлерге сув йиберюв къарарына келинди. Дёрт станция 1973 сенеси, чёллерге сув бере биледжек дереджеде, азыр оладжакъ, демек, чёллерде муддеттен бир йыл эвель памукъ сачмакъ имкяны догъаджакъ.

Бу хусуста фикирлешмек ичюн данышманлар чагъырылды, олар енъи фикир иле разы олдылар. Ульянов каналынынъ астыны орьтюв меселесинде къыйынлыкъ догъды. Эгер бу каналнынъ тюбюне плита тёшев иле огърашылса, иш канал къуруджылыгъында вакъыт аладжакъ, чёльге сув муддетинден эвель берильмейджек. Эгер сув, асты орьтюльмеген ёл иле йиберильсе, сув юз алты километр узунлыгъында каналнынъ сонъуна барып еткендже, ерге синъип битеджек. Ойле олса да, каналнынъ асты шимдилик орьтюльмейджек олды. Бакъаджакълар, сув чокъ синъеджекми? Чокъ синъсе, енъи каналнынъ агъызы къапатылып, асты орьтюледжек.

Бу мунасебетле башкъа фикир де айтылды. «Амударьянынъ сувы даима буланчыкъ. Бельки енъи каналнынъ астыны сув озюнинъ лайынен орьтер, бунынъле сувнынъ синъюви токътар?» деп тюшюнильди. Ойле де олып чыкъты. Каналнынъ тюбю аля орьтюльгени ёкъ. Ве орьтюльмек де керекмей, чюнки сув пек аз синъмекте.

Ойледже, каналда пек чокъ меселелерни теджрибе эсасында аль этмек сырасы кельди. Фен амелият иле зенгинлештирильди. Ульянов каналына сув берюв хусусында лакъырды олгъанда, биринджи станцияда ишке ялынъыз бир агрегат азыр эди. Оны ишлетип бакъмакъ ичюн Ташкенттен Орта Асия идаресининъ башлыгъы ве онынъ биринджи муавини кельдилер. Агрегатны кочюрюв акъшам саатлерине таин этильген эди. Вакъыт кельди — кечти, тулумба даа ишлемей. Наладчиклер, монтажджылар эп агрегат янында айланмакъта, нелернидир тюзетмектелер. Яры гедже олды, кимсе раатланув, яхут ишни ярынгъа къалдырув хусусында тюшюнмеди. Атьта бу меселеге алякъасы олмагъан муэндислер эвлерине кетмедилер. Ниает, мааллий реъберлерден бири Орта Асия Идареси баш муэндиси Озерскийнинъ янына келип, онъа яваштан бир шейлер айтты, Озерский башыны огге саллады. Тулумбалы станцияларнынъ мудири Дуденко тумблерни бурды, агрегат титреди, гурульдеди — ишлеп башлады. Кишилер эеджанлы лакъырдыгъа тутунды, бири-бирилерини хайырлады, сонъра ашагъыдан — юкъарыгъа сув чыкъарылгъан ерге кеттилер, сув энди каналнынъ муим къысымыны толдыргъан, лякин илери дегиль, хусусий канал иле кери къайтмакъта, чюнки сувны канал бою огге йибермек даа мумкюн дегиль, анда къуруджылыкъ ишлери кетмекте. Агрегатларны ясагъан заводнынъ озюнден кельген векиллернинъ чехрелеринде тебессюм, ифтихар сезильди. Агрегатны кочюрмеге бир къач саат къалгъанда канал идареси оларгъа акткъа имза чекмекни риджа этти, олар ред эттилер: «Станцияны ишлетмеге даа эрте!» — дедилер. Шимди имза этмеге разылар!

Биринджи станцияда ишнинъ бойле мувафакъиетли битюви адамларда дигер станцияларнынъ ишлери де яхшы оладжагъына эминлик догъурды. Энди дёрт станциянынъ ишлерини тез битирмек керек.

Ульянов каналына сув йиберюв агъыр иш. Онъа Къаршы къуруджылыкъ идаресининъ кучю етмейджеги малюм. О себептен республика реъ-

берлерининъ талабы саесинде бу ишке къуруджылыкъ тешкилятларыны, сув ходжалыгъы министрлигини, гидроэнергия идаресини ве каналнынъ сувыны беклеген колхозларны ве совхозларны джельп этмек керек олды. Трассада къызгъын ишлер башлады.

Станцияларда энергетика донатмасынынъ монтажында биринджи невбет къуруджылыгъы ишлерининъ эписини бир вакъытта битирмек керек. Бу ишлер гъает мureккеп. Тулумба агрегатларынынъ пек агъыр къысымларыны копюрли крансыз ерлештирмек керек олды, чюнки кранлар азыр дегиль эдилер. Копюрли кран ерине кочьме кранлардан файдаланылды.

1973 сенесининъ март ве апрель айларында станцияларда тулумба агрегатларынынъ сынавлары мувафакъиетли биткен сонъ, Ульянов каналына сув йиберильди. Бу вакъытта магистраль каналнынъ озюндеки ишлер де битеязгъан эди. Июннинъ биринджи кунюнде (муддеттен ярым йыл эвель) тулумбалар васытасынен Амударьядан котерильген сув Къаршы чёлюне джёнеди.

1984—1987 с. Дормен.

БИЗИМ КЪУВЕТИМИЗ — ХАЛКЪЛАР ДОСТЛУГЪЫНДА

Улу Октябрь социалист революциясы В. И. Лениннинъ талиматына базанаракъ, мемлекетимизде миллий меселени чезюв ичюн темель къойды, миллий зулум ве миллий тенъсизлик эм де акъ-укъукъсызлыкънынъ чешит шекиллерини тюбитамырынен ёкъ этти. Он миллионларнен адамларнынъ анъына халкълар достлугъы, бутюн халкъларнынъ миллий медениетине, миллий менлиги ве гъурурына урьмет чизгилери ашланды.

Миллий меселенинъ мувафакъиетле чезилюви, социалистик интернационализмнинъ пекишюви догърудан-догъру В. И. Лениннинъ адынен, онынъ усанмаз назарий ве амелий фаалиетинен сыкъы суретте багълыдыр. Онынъ эсерлеринде ильмий социализмнинъ эсасыны къойгъан К. Маркс ве Ф. Энгельснинъ миллий меселе боюнджа эсас гъаелери даа да инкишаф эттирильди ве зенгинлештирильди.

«Миллетлер ичюн толу дереджеде тенъ укъукълыкъ, озь миллий такъдирини озю бельгилев укъукъы, бутюн миллетлер ишчилерининъ бирлешюви — марксизм ишчилерге иште бойле миллий программаны огрете, бутюн дюньянынъ теджрибеси ве бутюн Русиенинъ теджрибеси де буны огрете, — деп яза В. И. Ленин.

Большевиклер партиясы миллий мунасебетлер саасында интернационализм принциплерини изченликнен омюрге кечирди. Бутюн булар саесинде мемлекетимизде яшагъан бутюн халкъларнынъ миллий хусусиетлери ве сиясий укъукълары, оларнынъ икътисадий ве тарихий инкишаф ёллары эсапкъа алынып, озь девлет даирелери бельгиленильди, яни союз республикалары, автоном республикалар, автоном областлар, миллий округлар тешкиль этильди. Ве нетиджеде, олар эписи бирлешип, В. И. Лениннинъ гъаеси муджиби ве пролетар интернационализми, гонъюллилик эм де тенъ акъ-укъукълыкъ принциплери эсасында Совет Социалистик Республикалары Бирлиги, яни СССР мейдангъа кетирильди.

Айны шу девирде шахсен В. И. Лениннинъ тешеббюси ве фааль арекетлери нетиджесинде, РСФСР Меркезий Иджра Комитетининъ Декрети муджиби Къырым Автоном Совет Социалист Республикасы мейдангъа кетирильди. Шу тарихий Декретке шахсен имза чеккен В. И. Ленин шу вакъианынъ арфесинде, яни 1920 сенеси октябрь 27-де онъа къиймет кесип: «Русиенинъ такъдири даа белли дегиль, амма Таврия мусульманлары — къырымтатарлар биринджилерден олып РСФСР эркынына кирдилер — бу Шаркъ ичюн бир мешъальдир» — деген эди.

Октябрь революциясынынъ бу бахшышыны Къырым халкъы буюк бир къуванчнен къаршылап алды ве башкъа халкъларнен берабер бутюн кучь-къуветини, бутюн истидадыны улькеде социализм къуруджылыгъына багъышлады.

Шуны айрыджа къайд этмели ки, СССР халкълар достлугъы озь-ара ярдымлашув ве бутюн республикаларнынъ эр тарафлы эмекдашлыгъы киби къавий эсаста мейдангъа кельди ве инкишаф этти. Ильки девирлерде къардаш халкъларнынъ бойле озь-ара ярдымы ве эмекдашлыгъы эвеля озь инкишафында юкъары тургъан улькелернинъ, биринджи невбетте РСФСРнинъ кериде къалгъан миллий республикаларгъа агъаларджа самимий ярдым шекилини алды. В. И. Ленин ве большевиклер партиясы бу ярдымгъа сонъ дереджеде буюк эмиет бердилер ве оны пролетар интернационализмининъ конкрет шекили деп таныдылар.

Лякин джемиетимиз турмай илерилеп ве инкишаф эте. Демек ичтимаий ве сиясий инкишаф саасындаки вазифелерде мукеммеллештирилелер. Шу джумледен, азырки девирде миллий мунасебетлерни инкишаф эттирюв ве мукеммеллештирюв саасындаки вазифелер КПСС Меркезий Комитетининъ XXVII съездге Сиясий докладында, КПСС Программасынынъ янъы тахриринде ве съезднинъ дигер материалларында бельгиленди ве ильмий джеэттен эсасландырылдылар.

* * *

«Совет адамынынъ, совет аскери ве эмекчисининъ Улу Ватан дженкиндеки къараманлыгъы ольмездир», — деп къайд

этиле КПСС Меркезий Комитетининъ Улу Октябрь социалист революциясынынъ 70 йыллыгъы мунасебетинен совет халкъына Мураджаатында.

Озь вакътында К. Маркс: «...дженк миллетни сынавгъа огърата», деп язгъан эди. Бизим социалистик миллетлеримиз, шу джумледен кърымтатар халкъы да бу сынавдан намуснен кечти. Совет халкъларындан ич бири фашист оккупантларынынъ зулумы огюнде баш эгмеди, душман иле амансыз курешинен озьлерининъ Ватангъа, Ленин партиясына сынъырсыз садыкълыгъыны нумайыш эттилер. Эр анги миллеттен олгъанына бакъмадан, совет кишилерининъ бу садыкълыгъы, ватанперверлиги джебэде олсун, джебэ аркъасында олсун, мисильсиз джесарет ве кутьлевий къараманлыкъ мисаллерини догъура эди. Шунынъ ичюн де бу дженк мемлекетнинъ тарихына Улу Ватан дженки намынен кирди. Бу дженкнинъ баш къараманы да анджакъ совет халкъларынынъ бутюн достане аилеси олды.

СССР халкъларынынъ парлакъ достлугъы хусусан партизан арекетинде ве подпольеджилернинъ курешинде айрыджа озюни косьтерди. Бу саада Кърым партизанларынынъ мувафакъиетлери де парлакъ мисаль ола биле. Партизанлар ве подпольеджилер (оларнынъ арасында чешит миллет векиллери: руслар, кърымтатарлар, украинлер, румлар, еудилер, латышлар ве дигерлер бар эдилер) бир аиле азалары олып яшай ве арекет эте эдилер.

Ерли халкънынъ озь эвлеринде партизанларны сакълагъанлары, партизанларны ашайтнен, урбанен темин эткенлери акъкъында матбуатта чокъ языла эди. Фашист оккупантлары чешит ёлларнен: яланнен, алдавнен, провокацияларнен, тюрлю ваделернен халкъны озь тарафына чекмек истеди. Лякин халкъ озь Ватанына садыкъ къалды. Фашистлернинъ алдав тузагъына къапылып, оларгъа юректен хызмет эткен пек сийрек олды. Эм башкъа тюрлю олмакъ да мумкюн дегиль эди, чюнки эр кеснинъ я ходжасы, я огълу, я бабасы, я агъасы, я къызы, я аптеси, я къардашы джебэлерде, партизанлыкъта, подпольеде озь мемлекети, озь тувгъан Ватаны ичюн хасис душманнен джанына ортагъа къойып дженклешкен, курешкен вакъытта ким фашистлерге хызмет эте биле эди. Ёкъ, халкъымыз саткъын олмады, йигирми йыллыкъ совет девиринде акъикъий аят корьген кишилер, энъ адий койлюге баргъандже Ватангъа садыкъ къалдылар.

Кърымда партизан отрядлары бирлешмесининъ командири къарт большевик И. Г. Генов озюнинъ «Йылнынъ дёрт мевсими» (Партизаннынъ куньделик дефтери) китабында шойле вакъианы мисаль кетире: «Бугунь ерли эалиден колхозджы чобан Муратовнен меракълы субет олды, — деп яза муэллиф. — О, «буюк начальник»ни къыдыра ве ич кимсенен лаф этмек истемей экен.

— Совет акимиети сен оласынъмы? — деп сорады чобан меним огюме кельген сонъ.

— Ёкъ, къартым. Мен ялынъыз акимиет векили олам.

— Онъа да шукюр. Бельки меним меселемни чезип олурсынъ... Эки айдан берли немселерден сакълап, колхоз сюрюсини бакъып келем. Сюрюде исе 234 баш къой бар. Пек къыйналдым. Халкъ малыны къануний акимиет векиллерине теслим этмек истейим ки, эр шей кереги киби къануний олсун. Печать урулгъан расписка да олсун, анъладынъмы? Джемаат малы гъайып олмамакъ керек де! Манъа исе, огълум, колхоз идареси огюнде эсабат бермек лязим.

— Алла разы олсун, къартым! Чокъ сагъ олунъыз! Сиз намуслы ве эйи адам экенсинъиз. Сиз колхоз къойларыны сакълап, къуртаргъансынъыз. Лякин биз оларны сизден шимди къабул этип оламаймыз — дагъда емсиз олар олерлер. Сиз оларны бакъмакъны девам этинъиз, сюрюни сакъланъыз.

Биз ойле анълаштыкъ ки, Муратов эвелькиси киби, сюрюни бакъаджакъ ве керек олгъанда, меним авалемнен (кягъыт вастасынен) партизанларгъа бир къач къой береджек».

Адий кърымтатарынынъ девлетке, Ватангъа, халкъкъа садыкълыгъындан, халкълар достлугъындан аджайип мисаль!

Бойле мисаллерни даа юзлернен кетирмек мумкюн.

Улу Ватан дженки ве эльде этильген Гъалебе В. И. Лениннинъ узакъ корип айткъан шу сёзлерини бир даа тасдыкъладылар: «Озь совет акимиети, эмекдарлар акимиети ичюн курешкен халкъны ич бир вакъыт енъип оламазлар».

Буюк совет аилесиндеки дигер халкъларнынъ векиллеринен омуз-омузгъа берип кърымтатар дженкчилери де душманнен амансыз ве фааль суретте курештилер. Бинълернен кърымтатар огъуллары ве къызларынынъ дженкявер орден ве медаллернен мукяфатлангъаны бунынъ ачыкъ делилидир. Пек чокълары исе мисильсиз джесарет ве къараманлыкъ косьтердилер.

Адлары бутюн мемлекетке белли олгъан къараманларымызны халкъымыз буюк урьмет ве гъурурнен анъа. Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы Аметхан Султан, Советлер Бирлигининъ Къараманлары Абдуреим Решидов, Абдул Тевфикъ, Сеит-Нафе Сеитвелиев, Узеир Абдураманов, Шан-Шурет орденининъ толу кавалерлери Сеит-Неби Абдураманов ве Насибулла Велиляев, генераллар Абляким Гъафаров ве Исмаил Булатов,

полк командирлери гвардиялы полковниклер Усеин Сулейманов ве Идрис Хайбуллаев, 1 ранг капитаны Ибраим Рамазанов ве II ранг капитаны Абидин Мамутов, I класс учуджылар, гвардиялы полковниклер Эмир-Усеин Чалбаш ве Рефиджан Сулейманов ве даа пек чокълар шу джумледендир.

Бизим шанлы языджыларымыз да кечкен дженкте озьлерининъ акъикъий ватанпервер олгъанларыны, Лёнин гъаелерине садыкъ къалгъанларыны озь къаныджанынен исбат эттилер. Он эки шаир ве языджымызнынъ Ватан мустакъиллиги огърунда шеит кеткени бунынъ ачыкъ делилидир. Бу исе Къырым языджылары бирлиги эркянынынъ аман-аман ярысы демек эди.

19 яшында генч аятыны совет Ватаны ичюн феда эткен къоркъу бильмез къызымыз, Хусусий Денъиз яны Ордусынынъ разведкаджы-резиденти, гестапо джеллятлары элинден къурбан кеткен ве халкъ индинде «къырымтатар Зоясы» адыны алгъан Алиме Абденнанованы, Польша Халкъ Республикасынынъ миллий къараманы, Польша топрагъында дженклешкен Котовский адына партизан отрядынынъ командири Умер Акъмолла Адамановны (Мишка-татар), Къырымда энъ буюк Симферополь шеэр гизли тешкилятынынъ мешур ёлбашчысы Абдулла Дагъджыны («Дядя Володя»ны), экишер-экишер алтын киби яш къызчыкъларыны къалдырып, озьлерини Ватан ичюн курешке феда эткен Хатидже Чапчакъчыны, Гульзаде Софуны ве онларнен, юзлернен дигер ватанперверлерни халкъымыз ич бир вакъыт унутмаз, оларнынъ адлары миннетдар халкъынынъ анъында эбедий яшар.

Оларнынъ федаийлиги, оларнынъ косьтерген къараманлыгъы — халкъымызнынъ бутюн миллетлернен берабер Ватаннынъ мустакъиллиги огърунда умумхалкъ курешине, халкълар достлугъыны пекитюв хазинесине къошкъан намуслы иссесидир.

* * *

Эбет, халкълар достлугъы — партиянынъ лениндже миллий сиясети саесинде эльде этильген муим къазанч олды. Лякин шимди энди белли олгъаны киби, бу къазанч даа буюк олмакъ мумкюн эди. Аятымызнынъ бутюн башкъа сааларында олгъаны киби, умумен миллий меселеде ве хусусан миллий мунасебетлер меселесинде де Сталиннинъ шахскъа табынув девринде ве ондан сонъки дургъунлыкъ девринде чокъ къыйышлыкъларгъа, социалистик къанунны бозувларгъа ёл берильгени беян олды.

Бу джезттен совет джемиети тарихынынъ энъ фаджиалы саифелеринден бири 30-джы йылларда юзь берген репрессиялар олды. 1937-1938 сенелери бутюн мемлекет микъясында гъает кениш ер алгъан бу репрессиялар нетиджесинде партиянынъ энъ яхшы лениндже гвардиясы векиллеринден, илим ве медениет, арбий ве ходжалыкъ ёлбашчыларындан бинълернен адамлар ёкъ этильди. Бутюн булар социализм къуруджылыгъы ишине, партиянынъ ве мемлекетнинъ итибарына джиддий зарар кетирдилер. Бу зарарнынъ акъикъий колемине ве онынъ джемиетимизге япкъан менфий тесирине аля даа керек дереджеде къиймет кесильгени ёкъ.

О девирде эр бир республикаларда олгъаны киби къырымтатар халкъынынъ да энъ талантлы, энъ итибарлы адамлары шахскъа табынув фелякетининъ къурбаны олдылар. Белли шаир ве языджыларымыз Бекир Чобан-заде, Абдулла Лятиф-заде, Умер Ипчи, Джафер Гъафар, Абдураман Къадри-заде, Мамут Недим, Вели Габилев, медениет эрбапларымыз Осман Акъчокъракълы, Асан Рефатов, Сабри Айвазов, Якъуб Кемал, Усеин Боданинский, партия ве совет эрбаплары Ильяс Тархан, Абдуреим Самединов ве даа бир чокълар шу джумледендир.

Бу репрессиялар бизим эдебиятымызны ве медениетимизни пек буюк зараргъа огъраттылар.

Аят диалектикасы ойле ки, бойле умумий фаджианынъ бир кунь илле устю ачылмамасы мумкюн дегиль эди. Бунъа КПССнинъ тарихий XX съездинде башлангъыч къойылды ве 60-джы йылларда о репрессиялар акъкъында акъикъатны айтмакъ ичюн ынтылыш япылды. Лякин, бу джерьян, ничюндир, токътатылды.

КПСС XXVII съезди бу меселеге янъы сильтем берди ве энди эр шей олгъаны киби ачыкъ-айдын айтылмакъта. Эбет, бунъа аякъ чалмагъа ынтылгъанлар шимди де ёкъ дегиллер.

М. С. Горбачев улу Октябрнинъ 70 йыллыгъына багъышлангъан докладында шойле деди: «Биз тарихымызда олып кечкен агъыр меселелерден юзь чевирмек, оларгъа козь юммакъ, гуя джиддий бир шей олмагъан, бир шей корьмеген, бильмеген киши олып, олар акъкъында индемемек ынтылышларына шимди де раст келемиз. Бунынънен биз ич разылашып оламаймыз. Бу тарих акъикъатына хор бакъув, оны такъдирлев, къанунны бозув ве зорбалыкъ къурбаны олгъанларнынъ хатырасына сайгъысызлыкъ олур эди. Даа шунынъ ичюн де разылашып оламаймыз ки, догъру ве акъикъий тедкъикъ бизге бугуньки проблемаларымызны: демократизациялаштырув, къанунийлештирюв, ашкярлыкъ, бюрократизмни ёкъ этюв, яни гъайрыдан къурувнынъ бутюн проблемаларыны чезмеге ярдым этмек керек. Мына, шунынъ ичюн бизге бунда да толу дереджеде ачыкъ-айдынлыкъ, там дереджеде догърулыкъ ве изченлик керектир».

КПСС Меркезий Комитети Баш секретарынынъ бу акъикъатпервер сёзлерине базанып, халкъымызнынъ башына кельген агъырлыкълар хусусында да бир къач сёз айтмамакъ мумкюн дегиль.

Меселе шунда ки, Сталин шахсына табынув йылларындаки къанун бозуджылыгъы дженк вакътында ве дженктен сонъ да девам эттирильди. Бунынъ энъ фаджиалы нетиджеси 1943 сенесининъ сонъунда къалмыкъларнынъ, чеченлернинъ, къарачайларнынъ, балкъаларнынъ ве дигер халкъларнынъ озь юртларындан кочюрилюви олды. 1944 сенеси исе къырымтатарлар да бутюнлей Ватанындан сюргюн этильдилер. Даа джебэде дженклешмекте олгъан аскерлернинъ ана-бабалары, къадынлары ве бала-чагъалары, къартлары ве къартийлери, хасталар ве джебэден къайтып кельген яралылар ич бир къабаатсыз бир геджеде озь тувгъан оджакъларындан айырылып, Озьбекстангъа, Къазахстангъа, Уралгъа ве дигер узакъ улькелерге сюрюльдилер.

Махсус азырланылгъан арбийлернинъ къатты козетюви алтында бичаре кишилерни янларына аман-аман ич бир шей алдырмадан, тахталары бозукъ, пис мал вагонларына юклеттилер. Ёлда афталарнен юрьген эшелонларда адамлар хорахир олды, ачлыкъ чектилер. Ольгенлерни чыкъарып ташладылар, оларнынъ къайда къалгъаныны кимсе бильмеди. Адамларгъа вагондан чыкъып тувгъан кишисини коммеге дегиль, атта онынънен видалашмагъа имкян берильмеди... Бутюн бу фаджианы, эльбет, ич бир шейнен акъламакъ мумкюн дегиль.

Бу агъыр меселени ильки оларакъ белли рус языджысы Анатолий Приставкин чечен халкъынынъ такъдирине багъышлангъан «Геджеледи алтын булутчыкъ» («Знамя» журналы, 1987 с. № 3, 4) адлы повестинде айдынлатты. Языджы Дм. Иванов исе «Огонек» журналында (1987 с. № 18) бу повесть акъкъында ве чеченлернинъ чыкъарылувы хусусында сёз юрьсетерек, шойле яза: «Бу меселе хусусында окъуйыджы сонъки вакъыткъадже пек аз биле эди: айры саткъынларнынъ себебинден бутюн-бутюн халкълар джезаландылар (къырымтатарлары ве къалмыкълар да бойле белягъа огъратылдылар). Адамларны кою-коюнен бутюнлей сюргюн эттилер: эшелонларгъа юклеп шаркъкъа айдадылар!»

Бельгиленген районларгъа кетирильген сонъ къарт-яш, бала чагъа — эр кес хаин, авантюрист Бериянынъ косьтеришинен мейдангъа кетирильген хусусий комендатура хадимлерининъ къатты козетюви алтында булунды. Эр кес о комендатурагъа айда бир кере барып къайд этильмек керек эди. Яшагъан еринъден 1 км биле четке чыкъмагъа кимсенинъ акъкъы ёкъ эди. Бу къаидени бозгъанлар 25 йыл каторга джезасына огъратыла эдилер.

Эбет, агъыр вазиетте эди халкъымыз о девирде. Буны биз шимди ачыкъ-ачыкъкъа айтамиз. КПСС XXVII съездинден сонъ башлангъан ашкярлыкъ, демократизация ве гъайрыдан къурув шараитлери саесинде эр бир саада тарихий акъикъат ортагъа чыкъарылып ачыкъ-айдын айтылгъан девирде эпимизге тазе аванен нефес алып эм чалышмакъ, эм яшамакъ не къадар енгиль олды. Нетиджеде, эпимизге бу меселелернинъ бойле къалмайджагъына партия ве укюметимизге буюк ишанч догъмакънен бирге, халкъымызнынъ такъдири мытлакъа чезильмеси зарур экенлиги хусусында ачыкъ-ачыкъкъа имкян догъды.

Советлер Бирлигиндеки миллетлернинъ ве халкъларнынъ инкишафында ве бирибирине якъынлавындаки тарихий къазанчлар, эр алда, миллий мунасебетлер саасында азырки шараитта энди бутюн меселелер чезильди ве бутюн проблемалар ёкъ этильди демеге имкян бермейлер. Чюнки бу проблемалар чокъ миллетли девлет черчивесиндеки мureккеп аятнынъ озюнден келип чыкъалар.

М. С. Горбачев КПСС Меркезий Комитетининъ 1988 сенеси февраль Пленумындаки нуткъында миллий мунасебетлер хусусында токъталаракъ: «Корьгенинъиз киби, бу саада чокъ проблемалар топланды. Ве бунда меселени ярым-юрту чезювнен кифаетленмек олмаз», — деди. Айны шу нуткъында бу фикирни кенишлетерек, М. С. Горбачев аркъадаш шай деди: «Демек, бизге азырки девирде миллий сиясетнен гъает темелли суретте огърашмакъ керек. Ве бутюн догърулышларда эм назариеде, эм де амелиятта. Бу — бизим джемиетимиз ичюн сонъ дередже принципиаль ве аятий меселедир. Занымджа, Меркезий Комитет Пленумларындан бирини миллий сиясет проблемаларына багъышламакъ керекмиз».

Бугунь биз энди шуны яхшы анълаймыз ки, миллий меселени яхшы лафларнен, парлакъ шиарларнен чезмек мумкюн дегиль: бу гъает мureккеп ве назик меселе. Миллий меселеге янълыш бакъув себеплерини эсасен «шахскъа табынув», «волюнтаризм», «дургъунлыкъ» девирлеринден къыдырмакъ керек.

Шимди, кеч олса да, хайырлысы олсун, дегенлери киби, миллий мунасебетлер меселесинен огърашылып башланды. Бу меселелерни чезювге лениндже миллий сиясет рухунда киришильмекте. Эбет, булар бир отурышта аль олунаджакъ меселелер дегиль, бунъа вакъыт керек, сабыр керек, ашыкъмайып ойланып-тюшюнип иш корьмек керек. Эм шусы малюм ки, мемлекет инкишафынынъ янъы девиринде, гъайрыдан къурув, демократизм ве ашкярлыкъ шараитында миллий мунасебетлер буюктен-буюк эмиетке маликтир.

М. С. Горбачев бу хусуста шойле деди: «Акъикъий интернационализм, акъикъий халкълар достлугъы ялынъыз эр бир халкънынъ менлигине, намусына, медениетине, тилине ве тарихына терен урьмет бесленильген алда, олар арасында кениш мунасебетлер яшатылгъан алда ола биле». Не къадар аджайип, догъру сёзлер. Ай-ай бу сёзлерни биз чокъча хатырласакъ да, эр куньки аятта, амелиятта, бири-бирлеримизнен мунасебетлерде намуснен омюрге кечирсек.

Шимди къырымтатарлары тарафындан котерильген меселе чезильмекте. Белли ки, Москвада бу меселе боюнджа Девлет комиссиясы мейдангъа кетирильди. Къырымтатарлары топлу яшагъан ерлерде мааллий ишчи комиссиялары тизильди. Бойледже, меселе энъ юксек мертебеде бакъылмакъта.

Лякин бу иште фааллик косьтерген базы адамлар ашыкъчанлыкъ, къызматабанлыкъ япалар, бу исе менфий нетиджелерге алып келе биле. Амма миллий меселе тек айры адамларнынъ иши дегиль. Умумхалкъ иши. Мадамки, бу саада мертебели Девлет комиссиясы чалышмакъта экен, эр кеснинъ арекети шу комиссиянынъ фаалиетинен багълы олмакъ керек. Гъайрыдан къурув девири кечмиште ёл берильген бир чокъ негатив алларнынъ устюни делилликнен ачмакъта. Къырымтатар меселеси де шу кечмишнинъ, шахсъ табынув девирининъ асабалыгъы. Бойле асабалыкъ ичюн о девирде укюмет башында булунгъанлар месульдирлер. Шимдики девир кечмишни темизлеерек, келеджекнинъ ёлуны айдынлатмакъта. Партиямыз мемлекет ичиндеки бутюн ишлерни гъайрыдан талиль этмеге ве топланып къалгъан меселелерни адалетликнен чезмеге икътидарлы экенини косьтерди ве косьтермекте. Бойле месулиетли девирде партия ве укюметнен бир олмакъ кереклигини халкъымыз яхшы анълай. Шунынъ ичюн чешит сой сабырсыз, фикирсиз арекетлерге ёл бермемек керек. Эм шуны яхшы бильмек керек ки, девлет бизим миллий меселемизни чезювде ич бир вакъыт гъарп радиостанцияларынынъ ве андаки «советшнас»ларнынъ патырды-гудюрдисине бакъмаз.

Халкъымызнынъ миллий меселесини чезюв зарурлыгъынынъ ачыкъ-ачыкъкъа ортагъа къойылувы — партиямызнынъ гъайрыдан къурув ве ашкярлыкъ сиясетининъ нетиджесидир. Бу меселе хусусында чешит мертебелерде сёз юрьсетильмекте. Март айынынъ башында Москвада СССР Языджылары бирлиги идаресининъ «Миллий мунасебетлерни мукеммеллештирюв, гъайрыдан къурув ве совет эдебиятынынъ вазифелери» мевзусында отькерильген пленумында «Дружба народов» журналынынъ баш редакторы Сергей Баруздиннинъ, озь чыкъышында, чезильмеси зарур олгъан меселелер сырасында «къырымтатарларнынъ проблемасы»ны да къайд эткени («Литературная газета», март 9), айны шу пленумда «Йылдыз» журналынынъ баш редакторы, къырымтатар эдебияты Советининъ реиси Айдер Османнынъ халкъымызнынъ такъдири ве оны чезюв зарулыгъы хусусында, чыкъышы («Литературная газета», март 9) республика ве область газеталарында бу меселе боюнджа дердж этильген мунакъашалар шу джумледендир.

«Лениндже миллий сиясетнинъ маиети шунда ки, эр бир адам, эр бир миллет сербест инкишаф этмели, эр бир халкъ ичтимаий-сиясий аятнынъ бутюн сааларындаки, эм де ана тилинде, медениетте ихтияджларыны къанаатлендире бильмели», — дениле КПСС Меркезий Комитетининъ Баш секретары М. С. Горбачевнынъ Дагълы Къарабагъдаки вакъиалар мунасебетинен Азербайджан ве Эрменистан халкъларына, эмекдарларына мураджаатында.

Кениш демократиялаштырув ве ашкярлыкъ девиринде эр шей озь ерине къойылмакъта. Эминмиз ки, бизим меселемиз чезилир ве мемлекетимиздеки башкъа халкълар киби, къырымтатарлары да озь миллий медениетини, халкъ яратыджылыгъыны, озь миллий хасиети ве анъанелерини, ана тилини ве эдебиятыны там манада инкишаф эттирмеге наиль олурлар.

Шимди бизлер, совет кишилери месуль девирде яшаймыз. Эпимиз демократиягъа, ашкярлыкъкъа, бири-биримизни урьмет этмеге, акъикъатен сербест, мустакъиль адамлар олмагъа, акъикъий халкълар достлугъыны пекитмеге, инкишаф этмеге огренмек керекмиз. Этрафымызда, аятта чокъча инсаниетлик, адалетлик, бири-биринъни аджув ве къайгъырув, хатыргонъюль тапув олмалы, ич бир тюрлю къабалыкъ, джан агъыртув, ташюреклик олмамалы. Яни чокъча социализм олсун.

Къыскъасы, эр бир совет адамы шуны ачыкъ-айдын анъламалы ки, онынъ эр саадаки акъ-укъукъынынъ къорчаланувы энъ сонъу социалистик Ватанымызнынъ къудретине, онынъ чечекленювине, халкълар достлугъынынъ къавийлигине багълыдыр. Бунынъ ичюн исе эр ким озюнде джемиет огюнде шахсий месулиет дуймалы, мемлекет огюнде, халкъ огюнде озь борджуны намуснен эда этмели.

Девримизнинъ энъ баш илими де, иште, бундан ибареттир.

АДЖЫ-АБЛА ЭМИРОВ,
журналист, Улу Ватан дженки ветераны.

СЁЗГЕ ИЗИН...

Сёз алгъанда, чынъ ве мане
Сус, шиирим, эм де къалкъ.
Сен эвлядым олсанъ меним —
Оларны догъургъан халкъ.

Туташса да эр бир сёзюнъ
Ильхам деген алевден.
Ал, шиирим, сёзге изин
Башта чынъдан, манеден.

АКЪСЫЗ УНУТЫЛГЪАН СЁЗЛЕР

Мени гедже-куньдюз излей
Акъсыз унутылгъан сёзлер.
Олар дерсинъ, ялыларда
Къалдырылгъан яралылар.
Янъартылгъан эркянынен,
Янъартылгъан ильхамынен,
Мензилине садыкъ, эмин
Гурь денъизге кеткен геми...
Мени гедже-куньдюз излей
Акъсыз унутылгъан сёзлер.
Олар, гуя вызлы къыштан
Учып кеталмагъан къушлар.
Имдат ёкътыр бузлы ельден,
Къош тюфекли браконьерден.
Ябан коктен къарлар ягъа
Бузлаяткъан къанатларгъа.
Мени гедже-куньдюз излей
Акъсыз унутылгъан сёзлер.

ТАНЫП ОЛУРМЫЗМЫ...

Де байрамны хайырлаймыз
Тувгъанларгъа, койдешлерге.
Де байрамнен хайырлаймыз
Тувгъанларны, койдешлерни.

Бойле тюрлюликке аджеп,
Бармы экен аслы себеп?
Бойле кетсе, тезден тойнен,
Машинанен, эвнен, койнен

Хайырланыр, хайырлармыз.
Биз илери адамлармыз.
Эки-учь тиль биле эр ким.
Бу макътавгъа ляйыкъ, лякин
Фаркъ этейик энди, эгер

Эр кимсемиз атта бирер
Сёз кирсетсек, чин гонъюльден
Тилимизге башкъа тильден,
Айтынъ, танып олурмызмы
Гъарип ана тилимизни?

Энвер Къафадар

АНА ТОПРАКЪ

Эр бир еринъ, эр бир кошенъ эр нефесте,
Мелевшедай къокъуй сенинъ, ана топракъ.
Энъ дешетли дёгюшлерде элимизде
Къавий турды Ленин берген Улу байракъ.

Къачан санъа эль узатса, явуз душман
Ог сырада джебэлерге атланамыз.
Яраланып, къан тёксек де, олмай пешман,
Мисали ёкъ зорлукъларгъа къатланамыз.

Догъгъанмыз биз, Ватан, сенчюн, сенинъчюн тек,
Азырмыз эп сенинъ ичюн джан бермеге.
Шимди макъсад Барышыкъны сакъламакъ тек,
Шунынъ ичюн акъкъымыз ёкъ тынч юрьмеге.

Ана топаракъ деп, Амет-Хан беш юз дефа
Челик атнен кок юзюнде дженкке кирди.
Душманларны къыргъан огълунъ — Абдул
Тейфукъ
Сенинъ ичюн, халкъы ичюн джанын берди.
Сеит-Нафе урушларгъа атлангъанда,
Абдуреим бомбаларны ягъдыргъанда,
Узеир де понтон копюрлер къургъанда,
Алиме де баш котерди интикъамгъа.

Мишка-татар сепин берди душманларнынъ,
Гедже-куньдюз дарбесини токъатмады.
«Дядя Володя» да шу пис джеллятларнынъ
Эсин алып, ильде раат юкълатмады.

Партиямыз осьтюрген бу къараманлар
Ана топракъ ичюн дженкте къан тёктилер.
Ягъмур-чамур, къарлы туфан, боранларда
Догъру ёлдан кериге ич дёнмедилер.

Эр бир еринъ, чименлеринъ эр нефесте
Мелевшедай къокъуй сенинъ, ана топракъ.
Енъиш ичюн къавий тура элимизде
Улу Ленин туттыргъан бу улу байракъ!

НЕЧЮН КЪАЙТЫП, ЯР, КЕЛЬМЕДИНЪ

Сагълыкълашып кеткенде, яр,
Козьлерде яш энгенде, яр,
Келирим мен деген эдинъ,
Нечюн къайтып, яр, кельмединъ.

Джандан артыкъ север эдинъ,
Севип-севип эркелердинъ,
Козьлеринъни узьмей эдинъ,
Нечюн къайтып, яр, кельмединъ.

Ёкъса ёлда адаштынъмы,
Я да гъафлетте къалдынъмы?
Я да менден усандынъмы,
Нечюн къайтып, яр, кельмединъ!

Джандан артыкъ север эдинъ,
Севип-севип эркелердинъ,
Атешлерге якъты дердинъ,
Нечюн къайтып, яр, кельмединъ?

САЛЫНДЖАКЪ

Кезильмесе, кесильмез
Салланабер, салынджакъ.
Юреклер къоркъу бильмез,
Кокке юксель салынджакъ.

Аркъанлары пек къавий,
Не гузель бу салынджакъ.

Тёпемизде кок мавы
Саллан-саллан салынджакъ.

Кезильмесе, кесильмез
Биз къургъан бу салынджакъ.
Юреклер къоркъу бильмез,
Салланабер, салынджакъ.

ЯР КЪАПЫСЫН АЧКЪАНДА

Мердивеннинъ басамагъын
Сонъкисини баскъанда.
Юрегимни эсир алды
Яр, къапысын ачкъанда.

Хаялланып ойгъа далдым,
Бир сёз биле айтмадым.
Сен къолума бакъып къалдынъ,
Артынъа да къайтмадынъ.

Яваштан мен селям берип.
Гуль узаттым элинъе.
Ышкъ атеши бирден янып,
Кирди юрек тёрюне.

Мердвеннинъ басамагъын
Сонъкисини баскъанда,
Юрегимни эсир алды
Яр, къапысын ачкъанда.

Рефат Чайлакъ

ШИНЕЛЬ

Дженк тозундан агъырлашты шинелинъ,
Нелер-нелер корьмеди о дженклерде.
Къач йыл олды энди оны кийгенинъ,
Изи къалды ювулмагъан джелькенъде.

Тельчеледи шинелинъни къуршунлар,
Акъшам-саба ёлдаш эди эр ерде.
Къанлы эди шу олюмли урушлар,
Апансыздан башланды о къыркъ бирде.

Кечти йыллар, нидже чызма парланды,
Демир-челик атешлерде ириди.
Садыкъ достунъ, кок шинелинъ даянды,
Сарып-алып енъишлерге кетирди.

Бугунь сандыкъ ачылгъанда кене де
Къокъу урды диварларгъа, тавангъа.
Хаялларым къозгъалдылар теренде,
Сыкълетлендим, чыкътым темиз авагъа.

Уфукъларгъа бакътым кунеш
къонгъанда
Къанлар къускъан булутларнынъ арасы.
Юрегимни сызлата эр анъгъанда,
Тельчеленген о шинельнинъ ярасы.

ЧЕЛИК АТ УСТЮНДЕ

Шадлангъан юрегим даа пек шадлана,
Челик ат устюне мингенде.
Къуветли сабандан Ана ер саллана,
Къулан чёль багърыны сюрьгенде.

Озюмни бахытлы саям мен эр саба
Кунюмни эмекнен башласам.
Сюрюльген ызанлар дей манъа: —
«Мераба!»
Тарладан тарлагъа авушсам.

Ярышта биринджи олмагъа тырышам,
Эмексиз яшав о яшавмы?
Сабадан кечкедже тер тёкип чалышам,
Бундан да зияде бахт бармы?

Эмекнен аятнынъ зевкъыны тапам мен,
Чалышмай яшав о, яшавмы?
Чалышам. Яшайым. Эйилик япам мен,
Ашайым мен элял ашымны.

АГЪЫР КУНЬЛЕР

О куньлер башыма тюшкенде,
Кичкене бир бала эдим.
О агъыр, къанлы къыркъ бирде
Ёлларны толдурды етим.

Чекиштик ач-чыплакъ, эв«баркъсыз,
Бомбалар тюбюнде юрьдик.

Къалдыкъ биз анасыз-бабасыз,
Бир къапым отьмек деп, ольдик.

Арадан чокъ йыллар кечсе де,
Багърымда телюке-теляш.
О куньлер хатрыма кельгенде,
Козюмден эп тамлай козьяш.

КОРЬСЕЙДИНЪ...

Кене де бугуньки ал кунеш
Гонълюмни азачыкъ охшар.
Енъишчюн джан берген дост-койдеш
Эфкяргъа эфкярлар къошар.

Ах, сен сагъ олгъайдынъ, берабер
Нелерни хатырлар эдик!
Корьсейдинъ не къадар гуль-чембер
Котерип огюнъе кельдик.

Огюнъде не къадар комсомол,
Пионер баш эгип тура.
Автомат котерген кучьлю къол
Кене де явны къоркъута.

Ёкъ, ёкъ! Сен ольмединъ, яшарсынъ!
Эбедий анъармыз сени.
Шай эслеп бакъарсынъ, арарсынъ...
Аджеба, не тюшти эсинъе?

ЯР

Олсун гедже, куньдюз олсун,
Хатиримден чыкъмайсынъ, яр.
Янымда ол, узакъта ол,
Юрегимни якъасынъ,яр.

Къайда олсам, олайым мен,
Санъа севги эп беслейим,
Янымдасынъ, узакътасынъ,
Яныгъыма мельэмсинъ сен.

Не алларгъа къалмайым мен,
Чыкъмайсынъ сен юрегимден.
Янымда ол, узакъта ол
Сен менимсинъ, менимсинъ сен...

Ай догъса да, догъмаса да
Алевинъде янарым, яр.
Сен олсанъ да, олмасанъ да,
Кене сени анъарым, яр...

Урмус Къутуб-заде

СЕСЛЕН, МЕНИМ АСАНЫМ!

Къарсамбалы дженк йыллары
Ач ве чыплакъ къалдыкъ биз.
Апте-къардаш джап-къырларны
Кече-кече талдыкъ биз.
Аязлы къыш эп уфюре
Тенге санча инедай.
Апте-къардаш къалтыраймыз
Сим-сиярып синидай.
Бизге ошап, дигерлер де
Къысмет арай, булмайлар.
Такъат битип, токътап къалып,
Ёл четинде бузлайлар.
Огюмизде кете яваш
Могедекли араба.
Ана Ерни самолётлар
Этти виран-харабе.
Арабанынъ парчалары
Башына биз джыйылдыкъ.
Хаин душман уджюминден
Нидже джанлар къыйылды.
Дёрт баладан бириси сагъ
Четте ята, ольмеген.
Мудхиш олюм бу сабийнинъ
Олюмине коньмеген.
Сулюк киби къаш-козьлери
Къалем иле сюзюльген.
Бу сабийнинъ «къуванчы» шай
Анасындан узюльген.
Мельунларнынъ яптыгъына
Нефретлендик эпимиз.
Тамакъларда къатып къала,
Интикъам ве кинимиз.
Шу ердеки фрицлер де
Бизим якъкъа джувурды.
«Кене бир шей япарлар» деп,
Юреклеримиз урды.
Бильмек истей экен олар
«Чингенеми ольгенлер?»
Шашып къалдыкъ, юреклери
Къая-ташкъа дёнгенлер.
«Чингенеми?» деп сорайлар
Олар инсан дегильми?
«Чингене» деп, омюрлерни
Къурбан этмек енгильми?
Акъылымдан ич чыкъмайджакъ
Бу вакъиа, акъикъат.
Бебеклерге синъип къалды
Олюм, мудхиш дакъикъа.
Билялмадыкъ ким олгъанын
Ёлда ольген къадыннынъ?
Билялмадыкъ тили тутукъ
Сабийчикнинъ адыны.
Вакъыт кечти, къоркъу кетти
Бала осьти, тюзельди.
Бир кунь ойнап тургъан ерде
Апансыздан сёйленди.
«А-н-а!» деди, бизим огълан
Бар гонъюльден, дилинден.
«Огъланчыгъым, айт, адынъны
Айланайым тилинъден».
— А-а-а-сан — деди, кулюмсиреп,
Бакъты бирден козюме.
Озюнинъ де къуванчындан
Къызыл тюшти юзюне.
Кене афта, йыллар кечти,
Янъы сёзлер огренди.
Яваш-яваш бу яш юрек
Япракъланды, гулленди.
Биз поездда Асан иле
Узакъ ёлгъа кеткенде.
Асыл бильмем, насылдыр бир
Станциягъа еткенде,
Пенджереден бакъа эдик
Кулюмсиреп Асаннен.
Бизге де шай бакъып къалды
Бир къартийчик тасанен.

Бу поезддан тюшип къартий,
Бизимкине джувурды.
Шу дакъикъа юрегим шай,
Чаталланып тез урды.
Къартий гъарип, чапкъан сайын
Бир къач кере сюрюнди.
— Эй, къардашым, бу балачыкъ
Торунымдай корюнди.
Беринъ меним торунымны,
Эялятларынъ сагъ олсун,
Дженк-джефада гъайып эткен
Джигеримден тюс къалсын!

Къартий иле сарылышып,
Бакъмай сагъгъа-солума,
Асанымнынъ козюн опип,
Бердим битай къолуна.
Отькен кунни сизге халкълар
Айтып бердим къыскъадан.
Лаф битмеди, поезд кочьти,
Бакъып къалдым артындан.
Сеслен, меним Асанчыгъым,
Сеслен, меним арсланым.
Биль сен, джаным, йыл кечтикче
Мен де битай олгъаным.

Шевкет Османов

ЭНДИ АКЪШАМ ЭДИ

Энди акъшам эди, кунь къонды,
Къапымыз къакъылды, мен чыкътым.
Алдымда дюльбер къыз, сорады:
— Мында яшаймы Раиса ханым?

— Сиз къайдан, киринъиз, — дедим мен,
— Кунешли Ялтадан, — деди къыз.
— Мусафир олунъыз, — дедим мен,
— Ёлджуйым, ашыкъам, — деди къыз.

Таныштыкъ, дюльбер къыз, Эльвира,
Дурагъы Воронеж шеэри.
Башында къырмызы косынка,
Къумрал сач, кок киби козьлери.

Софрагъа чагъырдыкъ, чай къойдыкъ,
Сорадым: — не якъкъа, ёл къайда?
— Воронеж! Чалышам заводда,
Ашыкъам, билетим къолумда.

Озгъарып бардыкъ биз вокзалгъа,
Отурттыкъ онунджы вагонгъа.
Къол саллап, «Савлукънен къал» деди,
Эльвира Раиса ханымгъа.

Раиса ханымнен кечкен кузь,
Корюшкен экенлер курортта.
«Ёл басып кечмейим», — деген къыз,
Достлукънынъ къадири — достлукъта.

Сес берип паровоз тосаттан,
Пышнады ве кочьти еринден.
Бизим къыз къайтмакъта курорттан,
Сыр сакълап къальбининъ тёрюнде.

Эрвин Умеров

ОМЮР КОПЧЕГИ

Повесть

Анам Наджие Умерованынъ
айдын хатиресине багъышлайым.

Поезд Кабловская станциясына яры геджеге якъын келип чыкъты. Мурат энди чокътан тамбурда тура. О манълайыны джамгъа тиреп, демир ёл четиндеки таныш манзараны козете: Маматкъозынынъ агъач амбары, сув тыйнагъы, амам, четке айлангъан демир ёлакъларда нефть цистерналары, ачыкъ къапылары къап-къара корюнген къызылтым вагонлар... Олар Муратнынъ анъына омюрлик синъип къалгъандырлар. Корьдими, тени чимирдеп башлай, юреги буз-бузлай. Анасынынъ исе, Сакине аптенинъ, асыл паровоз сесини эшитмеге такъаты ёкъ. О «Вы-ы-ы-ый-й! — дедими, аман: — Тюф-тюф, выйылдынъ башынъа олсун!» — дей.

— Эй, бала, четке чекильчи! — Яп-янъы такъиесини кийип тамбурда пейда олгъан проводник, Муратнынъ елькесинден тутып четке сюрди. Мурат энди онынъ бу къылыгъыны огренип етиштирген эди: хызмети вакътында демирёлджу фуражкасында юре, тышары, адамлар арасына тюшкенде исе, мытлакъ янъы такъиесини кие. — Келип чыкътынъ демек? Яхшы, яхшы. Берчи, къапыны ачайым. Сен менден сонъ тюшерсинъ. Сизинъ бу станциянъызда яхшы къавунлар саталар. Фергъана вадисинде оськенлернинъ генералы демек мумкюн. Поезд токътагъан арада, олардан бир-эки дане алмамакъ джинаеттир.

Поездлар Кабловскаяда учь-беш дакъикъа туралар. Бу къыскъа вакъыт ичинде тар перрончыкъ шаматалы ве гурьдели базаргъа чевириле. Мында станциянынъ ерли сакинлери (ишчилер шеэрчигинде яшагъанлар — озьлери муштери) къавун-къарпыз, помидор-хияр, чешит файдалы ве къокъулы отлар, сыджакъ пите ве самса, атта шорбалы манты да чыкъарып саталар. Перрондаки алекет саат он экилерден, пассажир поездлары кельмей башлагъан сонъ бите тургъан.

Мурат четке чекильди, проводникке ёл берди, аджизликле кулюмсиреди. О тезден, аман-аман йигирми дакъикъа-ярым сааттен эвде оладжагъына, анасыны къучакълайджагъына, къардашы Уриени кореджегине инанып оламай эди. Шакъамы, даа саба о эвинден бир къач юзь километр иракъта эди. Шимди исе мына, ич бир шей олмагъандай, Кабловскаяда тура!

Ёл бою онынъ бутюн беденини къавургъан-якъкъан атешин сыджакъ къафасыны патлатаджакъ киби баш агърысы, кучьсюзлик ве тюшкюнлик — алайы дарма-дагъын олдылар. Ана санъа! Бельки о, нафиле ерде серсемлегендир? Сап-сагълам ола турып, фесфесеге далгъан, озь-озюни къоркъуткъандыр? Амма не демели, энди кеч...

Мурат энъ ашагъы басамакътан чакъыл орьтюли перрон устюне секирди. Секирди амма, зорнен аякъ устюне къалды, йыкъылаязды. «Ана санъа къара хияр! — дее, кулюмсиреди о. — Теп-тегиз ерде сархущдай йыкъылаяздым! Асыл бу акъылгъа ятаджакъ шейми? Тарзан киби теректен терекке учып юрьген адам...»

Бала десенъ, иште, бала. Мурат, эльбет, сонъки кучю иле аякъ устюнде тургъаныны, бар меджалы чокътан битип-тюкенгенини анъламай, дигерлерини бойле алда корьселер (арарети 40 дереджеге якъын) сессиз-солукъсыз аджеле суретте хастаханеге алып кеткенлерини о бильмей эди. Умумен, онынъ бу алда Кабловскаягъадже етип кельгени, аля даа аякъ устюнде булунгъаны тааджипли ве сырлы бир шей...

— Эй, ярдым этсе шуны!

Яп-янъы такъие кийген проводник, къучагъында балабан-балабан топ снарядларыны анъдыргъан учь къавун тутып тура эди.

Мурат аджелеликле чемиданчыгъыны ерге къойды, чапып барып, проводникнинъ элинден бир къавунны алды. Оны чемиданчыгъынынъ янына къойып, экинджисини алмакъ ичюн атылды. Бу арада поезд гъыджырдап-гъыджырдап еринден кочьти.

— Тез ол, эй, тез ол! — багъырды проводник, басамакъкъа секирип минеркен ве элиндеки къавуныны тамбур ичерисине юварлатыркен. — Бер къавунларымны мында! Тез ол! Тездже!

Мурат элиндеки къавунны проводникке узатты, сонъра экинджисини алмакъ ичюн арткъа ташланды.

Поезд энди сурьатыны баягъы юксельткен эди. Мурат чапмагъа меджбур олды. Тамбур басамакъларына еттикче, теляшлы проводникке онынъ сонъки къавуныны узатты. Аш олсун, адамны бираз борджундан зияде ишлетти ама, не япаджакъсынъ... Кабловскаянынъ къавунларыны севе экен иште, инсан. Озю яхшы эриф экен: Муратны билетсиз Кабловскаягъа алып кельмеге разы олгъаныны айтмайсынъызмы? Парасыны эки къат зияде алса да, севап иш япты. Ёкъса, бичаре бала ёл бою не эзиетлер даа корер эди, малюм дегиль...

Мурат явлугъыны чыкъарды, терге баткъан юзюни, бойнуны сюртти, бираз нефесини онълады. Аякъ-къолларынынъ къалтыравы кечкен сонъ, башындаки фуражкасыны догъуртты да чемиданчыгъыны котерди. Бу дефа Мураткъа гъает агъыр, таш юкленген киби корюнди.

Базар огюндеки мейдан бом-бош эди. Онынъ четиндеки аякъкъап ве саат тамири будкачыкълары къара корюне, чайхане, Саркисьяннынъ буфети де энди чокътан къапавлы эдилер. Бир ёлджу корюнмей. Поезддан о бараджакъ тарафкъа да кимсе тюшмеди. Демек, джаяв кетмек керек оладжакъ. Саат он экиде заводда невбет денъише. Онъа къадар мында бир дебир транспорт расткетирмек къыйын меселе. О пейда олгъан такъдирде де Муратнынъ ёл ичюн бир тотлу шасы биле ёкъ. Кисесиндеки бары-ёкъуны банаки Каттаюль къавунларынынъ саибине бермек керек олды.

Айды, зарары ёкъ, бойле месафени джаяв юрьмек биринджи кереми шу. Ондан зиядесини де нидже дефалар от яхуд памукъ тюпчиги толу чуваллар сыкъынып кечмек сырасы кельген эди!

Мурат чемиданчыгъыны елькесине алды (бу кереси ничюндир пек агъыр корюнмеди), яваш-яваш адымлап башлады. Эр шейнинъ башы — бисмиллядыр. Бир башладынъмы — весселям, сонъуна чыкъмакъ ичюн ынтыла берирсинъ. Арекет озю арекётке давет этер. Бу — диалектика къануныдыр.

Ёл чакъылнен орьтюли. Эх-хей, Мурат бу ерлерден — уч бучукъ километрлик месафе — нидже керелер кечкендир, сайысы ёкъ! Ягъмуркъар ягъгъанда да, сыджакъ-сувукъта да, джаяв ве велосипедде де, чешит машиналарда да! Яхшы адымлагъан адам ичюн йигирми дакъкъалыкъ ёл. Айды, барсын, отуз дакъкъалыкъ олсун. Сонъ?

Эвдекилер оны, Муратны, корьген сонъ насыл тааджипке даларлар э! Анасы, эльбет, башта къоркъар, шашар-шашмалар: «не олды я, балачыгъым, ничюн тез къайттынъ? — дер. — Къувдылармы? Хасталандынъмы? Насыл етип кельдинъ? Кимнен? Ничюн хабер этмединъ?» Ве иляхре, ве саире...

Я ким бильген онынъ шойле олып чыкъаджагъыны? Насыл бир къуванчнен ёлгъа чыкъкъан эди о, Мурат, нидже муджизе, янъылыкълар, шадлыкъ беклеген эди э! Я акъибетте не олып чыкъты? Айдын умютлери къарагъа чевирильди...

Умумен, Мурат бутюн яз татиллерини эвде кечире тургъан. Сыгъыр бакъмакъ онынъ эсас вазифеси эди. Фергъана вадисинде бу насыл эзиетли иш экенини бильген билир. «Эй ал, эй бер!» демекле мында бир къарыш бош ер къалмагъанындан себеп, айванны къайда отлатаджагъынъы, тойдураджагъынъы бильмейсинъ. Онъда-солда да, артта-огде де памукъ тарлалары. Бир дакъкъа гъафлетте къалсанъ, сыгъырынъ онъа агъыз урса — сайки, ишинъ харап. Ойле джинаетлерде къабаатларлар, корьмелисинъ.

Шай олмасын, дее, сыгъырынъны арыкъ ичине тюшюресинъ де, бойнузына багълы аркъанындан тутып турасынъ. Сыгъыр, арыкънынъ эки тарафындаки отларны къырт-къырт ашай-ашай огге юре, сен де багълы киби (эм акъикъатен багълысынъ) яваш-яваш артындан джылыша бересинъ.

Эльбетте, бунъа меракълы иш демек кучь. Базыда, «Э-эй, анасыны!» деп быракъмагъа азырсынъ, амма мына шу дёрт аякълы, къуйрукълы, пышнап-фышылдап расткельген отларны къарынджа-къымырскъасынен берабер ютып йибереяткъан айван саесинде токъ, сагъ-селямет юрьгенинъни хатырлайсынъ да «къуйругъынъны» къысасынъ. Шу айван олмаса оларнынъ алы не оладжакъ эди, аджеба? Э-эй, тасавур этмек биле кучь...

Маня, (бу Муратлардаки сыгъырнынъ ады), эр йыл бузавлай эди. Йыл кечкен сонъ исе, дерсинъ шорбаджыларынынъ алдындаки месулетли боюнборджуны одемек макъсадынен, эгиз кетире эди. Эм озю де Маня, бильген киби, Муратларнынъ аилеси энъ сумелеген маальде — эрте баарьде бузавлай эди. Бу куньлери оларнынъ къыта-къыта сакълап юрьген ун-богъдайы сонъуна барып чыкъа, туруп, согъан, къартоп бите, кузьден азырлангъан емиш къурулары «амин» чала — аилени ачлыкъ колеткеси басып келе. Ана тамам бу арада Маня бичаре ишке кирише, вазиетни анълай эди.

Маня эгиз кетирсе — бу байрамнынъ байрамы ола тургъан. Адети узьре, Муратнынъ анасы маалле къомшуларына (он аиле олса керек) увуз сют, сюзьме къатыкъ, энъ сонъунда исе къаймакъ чыкъарта тургъан. Манянынъ сютю гъает бол эди — саба ве акъшам сагъгъанда биле бирер къопкъадан эксик бермей эди.

Эльбет, бу боллукъта Манянынъ джынсый хасиетлеринден гъайры, Муратнынъ да баягъы иссеси бар эди. Сыгъырыны энъ отлы ерлерде, вакъытыны аямадан, чиркийлерге ем олып отлаткъан Мурат дегильми? О сыгъырыны бир керечик биле вакътындан эвель, къурсагъы давулдай шишмеден эвге алып къайткъаны ёкъ. Амма Мурат буны буюк бир къараманлыкъ эйлейим, деп саймай эди. Омюр ичюн куреште эр кес элинден кельгенини сонъунадже эда этмек борджлу...

Маня энди баягъы отлап тойгъан сонъ, Мурат оны къазыкъкъа багълай да, памукъ сыралары арасындан от юлкъмагъа тутуна эди (эльбет, сыгъырыны назарындан къачырмадан). Отнынъ энъ яхшысы печак оты (сармашыкъ) сайыла, Мурат да оны ёлкъмагъа севе эди. От олмагъан вакъытларда о, гъозапая тюпчиги, тезек джыя тургъан. Эр алда, не олмасын, акъшам эвге илле чувал сыкъынып къайта эди.

Акъикъатны айтаджакъ олсакъ, бу меджбуриетлерни эда этмектен Муратнынъ талагъы къатмай эди. Шакъамы эр кунь, эр ай, эр йыл бойле джан сыкъыджы ишнен огърашмакъ? Амма Мурат даяна эди. Атта аскъысыз, сабырнен, белли бир истекле эда эте эди.

Бунынъ озь сыры бар эди. Чобанлыкъ мешгъулиети онъа чокъ китап окъумагъа имкян догъура эди. Сыгъырыны арыкъкъа айдап тюшюрдими, чонъкъайып отура, китапнынъ керек саифесини ача... ве ана, энди о Манянынъ янында дегиль де, дейик, ава шарынынъ сепетинде булуна ве Ай тарафкъа ёл ала яхуд къызыл аскер Джуранынъ янында ат чаптырып, къанхор басмаджыларнынъ изинден къувалай...

Муратны къанаатлендирмеген бир шей олса, о да китап етишмегени эди. Онынъ джебинде мектеп китапханесининъ анахтары ята. Оны Муратнъа та яз башында китапхане мудири Абдулла Гъазы теслим эте. Бунынъле Мурат бутюн татиль бою китапханеден истеген маалинде истеген китабыны алмакъ укъукъына малик ола. Амма яз бою онъа район китап коллекторына къатнап турмакъ, янъы эсерлер берселер, къышлакъкъа алып кельмек,

рафларгъа ерлештирмек вазифеси юклене эди. Бундан гъайры, о афтада бир-эки кере китапхане одасыны еллендирмек, полларыны ислакъ чулнен силип чыкъмакъ керек эди. Мурат бунъа агъырсынмай эди, — о иштен къачкъан адам дегиль. Амма о къадар тырышкъан сонъ къана энди яхшы китаплар алып окъумакъ мумкюн олса! Олгъанларыны исе, о чокътан окъуп чыкъты. Коллектордан исе юзь китап берселер, ичинден учь-дёрт дане окъунакълысы чыкъа. Дигерлери исе къуруджылыкъ, идареджилик ве саире мевзуларда къалын-къалын джылтлар. Мурат оларны ничюн, ким ичюн нешир этильгенини асыл анълап оламай эди. Рафлар узьре тозланып-куфленип яталар, оларгъа бир дефачыкъ бирев къол узаткъаныны корьмеди.

Шай этип, омюр озь акъымында акъып кете, онынъ денъише биледжегине, Муратнынъ акъылы биле етмей эди. Амма талий энди оны денъиштирмеге азырланып башлагъан экен...

Каттаюльде, Муратларнынъ семетдеши Миллионер Сеитяя деген адам яшай эди. Эльбет, бойле янъгъыравукъ лагъап саиби олмакъле онынъ кимседен зияде парасы ёкъ, яшайыш шараити де дигерлерининъкинден феркъ этмей эди. Бутюн хазинеси — бели буклю къадыныле энди пишип кемалына келеяткъан эки къызы. Тыпкъы Муратларнынъкидай гуваляктан къурулгъан эвчикте яшайлар. Аш-сувлары Муратлардан эксикчедир зияде яхуд ягълыджа дегильдир. Чюнки оларнынъ бакъыджысы, джан сакълайыджысы — Манясы ёкъ эди.

Сеитяя акъай район финанс болюгинде чалыша, къыш-яз къара тасмасы кобелек шекилинде багълы къасыр шляпа кийип юре эди. Шунынъле де къалпакъ, такъие, фуражка кийип юрьген семетдешлеринден айырылып тура эди. Факъат шунынъле.

Адамлар Сеитяя акъайгъа «Миллионер» лагъабыны онынъ дженк маалинде бир чокъ миллион паранынъ саиби олгъаныны бильген сонъ къойгъанлар.

Сеитяя акъай чалышкъан банкны озь вакъытында эвакуирлеп етиштирмегенлер. Бу хусуста къарар гъает кечикип, немселер энди ярым адагъа бастырып киргенде, келип чыкъа. Сеитяя акъай о якъкъа-бу якъкъа чапкъалай, амма реберлерден не биревни тапа, не банк хадимлерини топлап ола. Чаресиз, банк къаравулыны янына ала да, акъча толу эки чувалнен баржагъа мине ве Тамань тарафкъа ёл ала. Ёлда оларны немсе самолётлары бомбалайлар, къуршунгъа туталар, амма бахтлары бар экен, сагъ-селямет Таманьгъа келип чыкъалар. Бу ерде къаравул аякъдашы тиф хасталыгъына огърай, йыкъылып къала. Бичаре Сеитяя акъайнынъ янында исе эки чувал пара. Не япсын? Учь ай хорлана, чекише, вокзалда, портта чуваллары устюнде ятып-тура, атта ачлыкътан джан бермеге аз къала, амма миллионларындан бир капик биле алмай. Оларны шеэр банкына теслим этмеге тырыша, къабул этмейлер, чешит идарелерге мураджаат эте, файда бермей. Чувалларны исе бир дакъкъачыкъ биле къаравсыз къалдырмакъ мумкюн дегиль. Заман агъыр, теляшлы вакъытлар — биревлер бильсе, миллионларны аман талан-тырач этерлер.

Бахтына, Къырымгъа десант тюше. Сеитяя акъай бундан файдаланып, Керчьке къайта ве ниает бу белялы миллионлардан къуртула. Къуртула амма, янъы лагъап саиби ола: «Анавы Сеитяя бар да, Миллионер...»

Дженктен сонъ о банкта дегиль, район финанс болюгинде чалышып башлай. Озь ишини яхшы бильген мутехассыс, саф юрекли, биревнинъ бир капигине хиянетлик этмейджек адам. Амма куньлерден бир кунь районда онынъ ишинде буюк растрата ачылгъаны хусусында хабер джайрай. Адамлар, ошек бу, деп етиштирмейлер, Сеитяя акъайны район апсханесине къапталар. Эгер онынъ «иши» судкъа тюшсе, он-он беш йылгъа кетеджеги малюм ола. Райондаки семетдешлеринден кимсе бичаре Миллионернинъ о растратада къабаатлы экенине инанмай, лякий не япсын? Сеитяянынъ ишинде я бир худжур чубалыкъ олгъан, я да хырсызлыкъны япкъан биревлер озь къабаатыны онъа юклегенлер. Амма буны насыл исбатлайджанъ? Сеитяя исе апсханеде ята. Вакъыт къачырылса — судкъа тюшеджек.

Адамлар Миллионернни къуртармакъ пешине тюшелер. Эв-эвден юрип, акъча топлайлар. Ким не къадар берип ола, о къадар бере. Амма колхозда куньделикке кечинген кой сакинлери, уфакъ-тюфек район муэссиселеринде чалышкъан бичарелерден не беклемек мумкюн? Бала-чаласынынъ тамагъындан къытып чокъ берсе, он-он беш рубле берир. Я Сеитяянынъ растратасы бир къач бинъни тешкиль эте де!

Ана иште, бунынъ астындан чыкъув меселеси тургъанда ортагъа Муратларнынъ Манясы чыкъа. Оны кепекли откъа яхшы тойдуралар, сув ичирелер ве базаргъа чыкъаралар. Саталар. Ерине кучюк бир бузавчыкъ алып къайталар. Къалгъан пара исе, базарэртеси куню финанс болюгининъ кассасына тюше, нетиджеде Миллионернинъ алдында апсхане къапысы ачыла. Насреддин оджа дегени киби, ай да ерине келе амма... Мурат Манясындан айырыла, дигер кунешли балалыкъ саиплери сырасында яз татилининъ бир айыны пионерлер лагеринде кечирмек бахтына малик ола.

Путёвканы онъа анасынынъ къардашы, Фемий дайысы тапып бере. Зенааты бухгалтер, озю де Сеитяянынъ якъын досту. Миллионернинъ вазиетини яхшы анълагъан, оны къуртармакъ пешинде зияде чапкъалагъан да одыр. Муратнынъ анасы, Сакине аптени огютлеген де, сыгъырыны саттыргъан да иште о олды. «Анъласа, акъыз: бутюн бир башлы адамнынъ талийи чезильген маальде «сыгъырчыгъым!» дее, онынъ къуйругъына япышып отурмакъ олурмы?! Я ярын Сеитяяны он-он беш йылгъа тыкъып йиберселер, сонъ бир-биримизнинъ юзюмизге насыл бакъармыз? Оны къуртармакъ огърунда бутюн имкяниетлерден файдаланмадыкъ, бабасы ола турып, сабийлерини оксюз къалдырдыкъ, деп къаарьленмемизми?»

Къардашынынъ «сабийлер» яни Миллионернинъ экиси де отуз яшындан кечкен къызлары акъкъындаки делили Сакине аптеге зияде тесир этти. Сыгъырыны сатмагъа разылыкъ берди, амма онынъ ерине бир бузавчыкъ алмаса къайиль олмайджагъыны бильдирди. Шай да келиштилер.

Фемий дайысы путёвканы алып келиркен:

— Бу йигит нидже вакъыткъадже сыгъырнынъ къуйругъына бакъып юреджек? — деп тааджипленди. — Барсын бир керечик инсан киби раатлансын! Азбарда йигирминджи асырнынъ экинджи ярысы башлангъаныны унутмамалы! Лагерь Къокъанднынъ энъ дюльбер дживарында ерлешкен. Янчыгъында буюк сай акъа эмиш. Яхшы балыкъ авламакъ мумкюн, дейлер. Каттаюльден алты адам даа кетеджек. Оларнынъ арасында «Ленинабад» колхозынынъ реиси Мадамин аканынъ огълу Эркин де бар. Корьдинъми, акъыз? Балаларны районодан махсус адам алып кетеджек ве алып къайтаджакъ. Керекли адамларнен келиштим: Мураткъа бедава путёвка айырдылар. Ёл кирасы да укюмет эсабына.

Бу делиллер гъает кучьлю олса да, Сакине апте кене шубеленди:

— Я биз мында янъгъыз озюмиз насыл кечинирмиз? Бузавны ким бакъар?

— Янъгъыз олгъанынъыз не я? Къызынънен эки адамсынъыз! Бу бир. Экинджиде, биз де узакъта дегильмиз. — Сонъра о кузьгю огюнде назланып, сачларыны тарап отургъан Муратнынъ къыз къардашы Урие тарафкъа чевирильди: — Сен энди бу ханийинъни эркелетмекни четле де, ишке ек. Шу бузавынъны Мурат олмагъанда, о бакъсын!

— Беджерирми экен бала, пек начар да?

— Ишлемегени ичюн начар! — кестирди Фемий дайым. — Иштен даа кимсе ольгени ёкъ. Чалышсын! Суеги къатар.

Бойлеликле меселе чезильди: Мурат пионер лагерине ёнейджек, Урие ханий исе бузав отлатып, файдалы эмек дерси кечеджек...

Мурат елькесинден чеминданчыгъыны ерге тюшюрип, чевре-четине бакъынды. Вай, ана-ай, бир саат къадар юрьди амма, энди Къыйыш Дуткъа келип чыкъкъан. Чокъ олса бу — ёлнынъ учьтен бир къысымыдыр. Озю де терлейми бираз, саратан кунеши алтында кетювден бетер. Албу исе, гедже салкъын...

Мурат юзюни сюртти, чемиданчыгъыны кене котерди. О таш толдурылгъандай корюльди. Аякълары тутмай сархуш киби тентиреп-тентиреп кете. Тасавурында, Мурат, энди чокътан эвинде, тувгъан сачакъ алтында...

Татлы субет узун ёлны къыскъа эте, деген аталар сёзю бар. Муратнынъ исе лаф этмеге адамы ёкъ, хаял онъа ёлдаш. О исе, белли ки, бир ерде турмай...

Бойле мир-ровой яшайышны Мурат тюшюнде биле корьмеген эди. Тёшеклеринде къар киби беяз чаршаф орьтюли, ястыкъ къапы да шай. Учь кере аш берелер. Къушлукънынъ биринджиси шорба, экинджиси — котлет, бифштекс, лангет яхуд бильмем даа нелер! Булар етмегендай олса, учюнджиси де бар — къошаф яхуд кисель. Аштан сонъ — акъай санъа! — бир-бир бучукъ саат ятып юкъламагъа меджбур этелер. Тургъанынъле кене стол башына давет этелер: мынавы сют яхуд къатыкъле татлы булкачыкълар ашанъыз! Акъшам да буюрынъыз.

Бу — ашайт. Я бош вакъыт?! Кунь бою «копек суварып» юрьмеге огренмеген Мурат башыны къайда ураджагъыны бильмей юрьди. Илян эткенлеринен бир кереден дёрт тёгерекке языльды: авиамодель къуруджылыгъы ве орьнекчилик, фотография ве бокс. Бокскъа авеслик онда чокътан, та Джек Лондоннынъ икяелерини окъугъанда асыл олгъан эди. Недайын экен шу, ринг дегени? Оны амельде къокъламакъ керек. Ондан гъайры, боксны бильсенъ омюрде де файдасы олмай къалмаз.

Э-эй, Мурат бойле эйи ниетлернен языльды ама, дёрт тёгерекнинъ бирининъ де мешгъулиетини корьмеди. Авиамодель тёгерегининъ ёлбашчысы биринджи куньден хасталанды. Фотоджы эки айлыкъ арбий окъувына чагъырылды. Боксчыны насылдыр къылмышлары ичюн иштен къувдылар. Орьнекчилик тёгерегининъ исе ады биле анъылмады, оны эсабат ичюн илян эткенлер, бесе-белли.

Бойлеликле Мурат ве онынъ аркъадашлары кунь бою ишсиз тентиреп юрьмеге меджбур олдылар. Яхшы ки, лагерь янындан озень акъа экен. Фемий дайысы догъру сёйлеген. Балалар балыкъ авлай, беденлери сувукътан когергендже ювуна эдилер. Ана о арада, иште, Мурат мукъайт олмады, гъалиба. Апансыздан алы худжурлашты. Ола о, хасталыкъ озь-озюнден кечер, дее, юре берди. Ювунув, кунеш алтында ятувны да быракъмады. Алы исе эп феналаша берди. Бир кунь саба аякъкъа зорнен къалкъкъан сонъ ишлери къартоп экенини анълады. Медпунктъкъа барды. Эмшире онынъ кокрегини стетоскопынен динълеп бакъты, тилини тешкерди ве аджеле хастаханеге кетмеге азырланмакъны эмир этти. Ана санъа къара йымырта! Узакъ Къокъандкъа ёл алыркен, Мурат айны шу хусуста арзу эткен эди! Алмайсынъызмы!

Къачмакъ къарары сание ичинде догъды. Эм шимди оны омюрге кечирмек къолай эди: эмшире Мураткъа, каптёркадан чемиданчыгъыны алмагъа акъкъы бар, деген кягъытчыкъ язып берди.

Вокзал ёлуны Мурат яхшы биле эди. Даа якъында лагерьге Эркиннинъ бабасы келип кетти. О огълунен берабер дигер Каттаюль балаларыны да шеэрге алып чыкъты, базарда кебаб, лимонаднен сыйлады, медениет ве раатлыкъ багъчасында доландырды, сонъра такси тутып, вокзалгъа, билет алмагъа барды. Сагълыкълашыркен, ветеран реис (Эркиннинъ бабасы инвалид — къара къолчакълы сол эли даима арекетсиз асылып тура эди) эр каттаюлли йигитке онар рубле пара такъдим этти. Эльбет, сырадан Мурат да къалмады.

Шимди, къачмагъа ниетленгенде, Мурат, уфакъ-тюфек масрафлар ичюн анасы берген акъча эм де реиснинъ он кумюшине базана эди. Экисини къошса, ёл кирасына етмек борджлы.

Каттаюлли достлары, эльбет, Муратнынъ кетеджегине къуванмадылар, амма оны токътатмагъа да тырышмадылар. Олар ябаний шеэрде хастаханеге тюшкендже, къачкъанынъ эйи деп сандылар.

Балалар лагерьнинъ агъач диварындаки тешиктен Муратнынъ чемиданчыгъыны автобус дурагъына алып чыкътылар, машинагъа отурттылар ве артындан бир-биринден гизли козьяшларыны сюрте-сюрте эль саллап къалдылар. Олар да тувгъан эвлеринден ильк кере бойле узакъкъа кеткен, анабабасыны сагъынгъан эдилер. Имкяны олса, шимди озьлери де Муратнен берабер табана къувет берир эдилер амма, оларнынъ весикъалары, шейлери лагерь ёлбашчылыгъынынъ къолунда эди. Къач бакъайым!

Билет кассасы янында терлеген-пышнагъан, ачувлы, шиддетли, шаматалы адам топарыны корьгениле, Муратнынъ «къарпызы» къолтугъындан тюшти. Э-эй бала, сен беллединъ, келеджексинъ, касса пенджересине паранъны узатаджакъсынъ санъа леппи Султаным, дее билет береджеклер, сонъ сен мырза киби вагонгъа киреджексинъ, курьсюге ясланаджакъсынъ да ёлгъа тюшеджексинъ! Сен даа дюнья къач быджакъ экенини бильмей экенсинъ! Керчек, Муратны Эркиннинъ бабасы къолайлыкънен билет алып чыкъкъаны шашмалатты. Кой баласы иште, реис, депутат эм де инвалид сыфатында о невбетсиз билет алмагъа акълы экенини къайдан бильсин!

«Мен мында бутюн яз ятып чыкъсам да, кетип оламайджам, гъалиба», — деп тюшюнди Мурат. Эм о акълы эди. Перронда, вокзал ичерисинде, этрафтаки терекликлер ичинде адам къалангъан-къалангъан да, оларгъа козюнъ тюшсе, юрегинъ къайта эди.

Биринджи поезд Кабловская тарафкъа ёнеркен, Мураткъа пытракълы бир меселени чезмек вазифеси къалдырды. М. деген талебе Къ. станциясындан К. станциясына барып чыкъмакъ борджлы. Амма о ёнейджек Къ. нокътасында поездгъа минмекнинъ чареси ёкъ. Ёлджу талебе М. Къ. нокътасындан К. станциясына насыл барып чыкъа биле?

Мурат бу меселенинъ астындан чыкъмайджагъына акъылы етти, гъает рухтан тюшти. Десене, бир чаречик биле тапылмаз?

Экинджи поезддан да къалгъан сонъ, Мурат «ойле чаре»си олгъаныны анълай башлады. Поездгъа мингенлерни козетеркен, о вагонларда билети олгъанларгъа къошулып, билетсизлер де кирип кетеяткъанларыны сечти. Факъат олар вагонгъа тырмашмакътан эвель проводниклернен фысылдашып ала, оларнынъ элине яхуд джеблерине нелердир сокъа эдилер.

Анълашылды. Акъча. «Сим-сим! Ач къапынъны!» Демек, Гриша-Стоп-Сигналнынъ: «Ягъламасанъ — кетмезсинъ!» деген лафынынъ манасы бу экен де я!

Эльбет, худжур шей. Амма Мурат не япсын? Йылласынмы шу вокзалда? Даа беш-алты саат аякъ устюнде юрьмек керексе, джансызланып тыгъыраджагъы бес-белли. Эр кес не япса, о да шуны япмагъа меджбур. Башкъа чаре ёкъ. Эм бутюнини озю эда этмели. Мында онъа бабалыкъ этеджек ёкъ. Эр къоюн озь баджагъындан асыла...

Мурат насыл арекет этеджегини къарарлаштырыркен невбеттеки, «Ташкент — Наманган» поездыны къаршылап алды. Биринджи мураджаат эткен проводниги оны ойле ушкютти ки, корьмелисинъ!

«Демек, «ягъламагъа» да бильмек керек экен! — тюшюнди Мурат. — Зан этсем, бу буюк саньат! Онъа огренмек мумкюнми экен?»

Алма пиш, агъызыма тюш, деп отура берсенъ, шиш санъа! арекет этмек керек, арекет! Арекет эткен сайын исе, меаретинъ артар, «ягълавларнынъ», «чаре тапувларнынъ» бутюн инджеликлерини огренирсинъ. Огренмесенъ — озюнъе къыйын.

Экинджи проводник анджакъ башкесерлерден экен: ёлджуларны о озю чагъыра. «Келинъ, къайда бармакъ керек? Тез айтынъ!» — дей эди. Амма «хызмети» ичюн ойле фият сораштыра эди ки, атъта чокъ шей корьген аммалларнынъ да козьлери акъайып къала эди.

Мурат онынъ янына биле якъынлашмады. Бичаре рублелеринен озюни кульдюрсинми?

Дигер вагон янында котек чыкъты. Юмрукълашкъанлар, ничюндир сес-садасыз, месуль бир иш беджереяткъан адамлар киби, гурс-гурс бирбирини дёге эдилер. Мурат оларны четтен айланып кечти.

Апансыздан чанъ къакъылды, поезд силькинип алыркен, еринден кочьти. Мураткъа, дерсинъ, къамчы чектилер — о бош къолунен янындан кечип кетеяткъан вагон туткъычына япышты, озюни басамакъ устюне атты. Онда о къадар кучь-къувет, джурьат ве дедиллик къайдан пейда олгъаныны анъламакъ кучь...

Мурат эки басамакъ даа котерилиркен, рыкъма-рыкъ толу тамбургъа сокъулды. Мындаки адамларнынъ базылары яваш-яваш вагон ичине синъип кете, дигерлери айны шу ерде геджелемек ниетинде чувал-чемидан-

лары устюне ерлеше эдилер. Учюнджилери исе вагонлар къуралгъан мейданчыкъкъа чыкъа да дамгъа тырмаша эдилер.

Мурат вагон ичинде мыйыкълы проводникни корьди. О янъы такъиесини къойнуна тыкъып, формалы фуражкасыны кийди, элинде йылтыравукъ макъасчыгъы иле ёлджуларны айланып башлады.

Муратнынъ башына сув къуюлгъан киби олды. «Билетлерни тешкере!»

Вагонны чельтеген сонъ, эльбет, о тамбургъа да чыкъаджакъ...

Муратта кене табиатына терс атиклик пейда олды. Банаки адамлар тырмашкъан мейданчыкъкъа чыкъты. Бу ерде вагон копчеклери гъает кескин ве дешетли такъырдай, мейданчыкъ къутургъан киби къалтырай, чалкъана, аман-аман табанлары тюбюнде корюнген шпаллар исе козь къамаштырыджы дереджеде йылтырай эдилер. Оларгъа бир сание арткъач бакъсанъ, башынъ айланаджакъ, ашагъы тыгъыраджакъсынъ...

Мурат, аякъларыле тирельмеге ер тапты да, тартыла берип, чемиданчыгъыны дамгъа ташлады. Оны шу ань насылдар къаба эм юньли бир къол чекип алды. Мурат къоркъып биле етиштирмеди, козьлери огюнде кене банаки къол пейда олды. Арекетлерине коре о Мураткъа ярдымда булунмагъа истегени анълашыла эди. Мурат ёкъ демеди.

Э-эй, мында, вагонлар дамында, билетсизлер колониясы асыл олгъан экен де я! Группа-группа даире къурып отуралар, базыларынынъ огюнде, газета парчасы устюнде — ашайт, софра башында бир етишмеген шей олса — о да бир чайник чайдыр. Дигерлери юкюни башы астына салып яткъанлар, уфукъта къонаяткъан кунешнинъ ал нурларына боялгъан булутларны сейир этелер. Башкъалары, сигар думанлата-думанлата, этрафтаки манзараны козетип кетелер. Чевре-четте исе сейир этмеге шей бар: ешилликке баткъан къышлакълар, багълар, багъчалар, битмез-тюкенмез памукъ тарлалары, сувы кумюш киби балкъылдагъан арыкълар, сокъакълар бойлап чапкъалашкъан яланаякъ балалар... Олар поезд артындан нелердир багъырышалар, секиришелер...

Мураткъа дамгъа чыкъмага ярдым эткен, эр ерини юнь баскъан кесментик бир эриф экен. О Муратнынъ элини бошаркен, ешиль боясы патлагъанчатлагъан дам тенекеси узьре тёшельген фуфайкасы таба ишмар этти:

— Отур, йигит, риджа этем.

Мурат тешеккюр бильдирип, фуфайка устюне дегиль, онынъ четине чонъкъайды. Бунынъле о юньлининъ мусафирченлигине юксек къыймет кесмекнен берабер, онынъ башыны чокъ кутьмеге истемегенини беян этти.

— Келеджекте ёлгъа чыкъкъанда, — девам этти юньли эриф, — чемодан-пемодан деген шейнен озюнъни багълама. Энъ къолайы елькеге асылгъан чувалчыкътыр. Медениетли гражданлар онъа «рюкзак» дейлер. Елькенъе астынъмы — истеген тарафынъа ёней бересинъ. Эллеринъ бош: истесенъ оларны джебинъе сокъ, истесенъ — башкъа биревнинъ... го-го-го!

— Яхшы, — баш саллады Мурат. — Бир даа акъыллыджа олурым.

— Сен озюнъ къайдан келесинъ бойле темизчик, тос-томалачыкъ? — Юньли къулагъы артындан папирос тюпчиги чыкъарып якъты. Онынъ бембеяз уфакъ козьчиклеринде шенъ къыгъылчымлар балкъылдады.

— Лагерьден, — джевапланды Мурат. — Пионер лагеринден.

— Демесе! — шашты юньли эриф. — Бакъ сен онъа, мен де лагерьден келем. Амма... пионер легеринден дегиль, хо-хо-хо!

О кулип тойгъан сонъ, лафыны девам этти:

— Я ничюн шай, йигитчик? Муддеттен эвель къайтасынъ, гъалиба? Билетинъ ёкъ, конвой да... гы-ы-ы!..

Мурат индемеден башыны салындырды. «Корип турасынъыз да, сорагъанынъыз не?»

— Ай, къулакъ асма, йигит. Кулем, иште. Мадам къачкъансынъ, демек, шай этмек керек эди, догърумы? Узакъкъа кетесинъми?

— Кабловскаягъа.

Юньли эриф тааджипле сызгъырып йиберди, сонъра Мураткъа аджыныкълы назар ташлады.

— Корип турам, атик йигит экенсинъ. Амма эп бир даа баласынъ. Адети узьре, Мехнатабад станциясында милиция ве дружинаджылар поезд-

да тинтюв отькерелер. — Юньли, папиросыны четке фырлатты. — Акъчанъ бармы?

— Бар... бираз... — деди Мурат онъайтсызлыкъле. «Корьген къалпакълыгъа баба денильмез. Къан тюкюрсенъ, учкюндир ашадым, де». Анасынынъ огютлери. Базыда олар келишиклидир, бельки, ама эр даим къулланмакъ...

— Ойле исе, иш къолай. Сен менден къоркъма. Мен ойле уфакъ-тюфек хырсызлыкъкъа эль былаштыргъанлардан дегилим. Умумен де... бу алгъа ахмакълыгъымдан себеп тюштим. — О, хаялгъа далып, бираз сусып отурды, сонъра девам этти: — Санъа, мында, бир къач станция даа кетмек мумкюн. Лякин, сонъ ашагъы энмек керек. Тезден къаранлыкъ тюшер. Гедже. Мында исе, чешит адамлар... — О вагон дамларында отургъанларгъа ишмар этти. — Капик ичюн баш-ашагъы секиргенлер аз дегиль. Даа, тинтюв деген шей... О вакъыт эр кес озюни тюшюне. Энъ эйиси, санъа эрте-ярыкъ вагонгъа къайтмакъ, проводникке олгъан акъчанъы берип — зан этсем о сенде, чокъ олса, ёл масрафынъа етерликтир даа! — Мени алып кетинъиз, вагонынъызгъа шимдичик миндим, демелисинъ. Шу пезевенк сени поездден котерип атмаз даа, парасыны да берген сонъ!

Мурат ойле де япты. Эм керчектен, проводник чокъ тирельмеден вагонда къалмагъа рухсет берди. Амма тешкериджилер кельсе вакътынджа вагон дамында гизленмекни тевсие этти. Мурат разы олды. О энди бу оюннен таныш эди. Къоркъмай.

Ёл вакъиасыз кечти. Мурат, атьта, бошагъан бир ерчикке отурып, бир чырым алды. Саат он экилерде поезд Кабловскаягъа келип етти...

Ёлнынъ сол тарафында Карим Сагъырнынъ багъы корюнген сонъ, Мурат озюни баягъы енгиль дуйды. Бир гектар къадар ерни алгъан бу багъ, бир-бирине чатышып кеткен тикенли тереклернен къоралангъан. О шимди къара кок узьре даа да къара эм сукюнетли корюне.

Мураткъа бу багъ ичине кирмек сырасы тюшкен эди. Э-эй, онынъ ичинде нидже-нидже сийрек расткельген тереклер осе! Алма, эрик, юзюм, шефтали, нар, бадем, джевиз... Иште, мында Орта Асияда малюм бутюн тереклерден гъайры даа бинъ тюрлюси осе! Амма оларнынъ баягъысы яхшы бакъылмагъанындан, мейва бермей башлагъан. Дженк йыллары, Карим Сагъыр вефат эткен сонъ, колхоз бабалары багъны озьлерининъ раатлыкъ зонасына чевиргенлер, атта багъчеван да тайин эткенлер амма... Энди багъ кунь-куньден солып, къуруп кеткен, дерсинъ, оны догъурып, осьтюрген адамсыз яшамакъ истемей...

Айткъанларына коре, Карим гъает ишкир, пак юрекли йигит экен. Адамлар оны сая-севе экенлер. Йигит йигирми яшларына киргенде, бир къызны севе, къыз да онъа гонъюль бере. Генчлер, ана-бабаларынынъ разылыгъыны алыркен, тойгъа азырланып башлайлар. Бу арада не ола, не олмай, Каримнинъ бир къулагъы зайыф эшитип башлай. Буны бильген адамлар кулелер. «Сагъыр», «сагъыр», деп мыскъыллайлар. Йигит бунъа юректен къаарьлене: «Аджеба, ничюн даа дюнь мени урьметлеген адамлар бойле япалар? Къулагъым сагъырлашса да, мен башкъа Каримге чевирильмедим де я! Ничюн олар мени ойле алчакълаталар, хорлайлар?»

Шу арада севген къызынынъ ана-бабасы да терс чевирелер, биз къызымызны сакъаткъа бермеймиз, бар, къысметинъни башкъа ерден ара, дейлер. Окюнч ве гъамгъа баткъан йигит тамамиле сагъырлаша. Карим бичаре, «шефкъатсыз дюньянъыз манъа керек дегиль», — деп Каттаюльни терк эте. Бир чапаны ве кетменинен келе де, Каттаюль ве Кабловская арасындаки чёльде чалаш къура. Онынъ этрафыны исе тикенли осюмликлерле къоралай: «Мен сизни корьмейим, сиз де мени корьменъиз. Арамызда энди эбедий тикенли къора!»

О заманлар бу ерлер къыртыш сайыла, мында къашкъырлар, вахший домузлар чокъ экенлер. Амма олар Каримге тиймейлер. О исе, тувгъан къышлагъына адым атмадан, эп багъ осьтюре, чешит диярлардан чешит терек фиданлары кетирип отурта, оларны бир-бирине ашлай, мейваларнынъ янъы джынысларыны кешф эте. Мурат мында озь элинен теректен бадем чегердекли шефтали узюп ашагъаны саидир.

Карим энди чокътан дюньяда ёкъ. Амма онынъ багъы тура. Къап-къара. Кельген-кечкенге гъает мунълы, серт ве окюнчле бакъа. Бунынъле о дерсинъ сабийнинъ такъдирини хатырлата...

Мурат, апансыздан, огде, ер устюне яйыла берип, онъа тараф сурьатле якъынлашып келеяткъан бир шейни сечти. Сескенди. Мураткъа, атъта о шейнинъ агъыр нефес алгъаны, онынъ панджаларынынъ ёл ташларына чакъ-чакъ урулгъаны биле эшитильгендай дуюлды. Бу да не мараз экен? Карим вакъытларында сюрю-сюрю юрьген къашкъырлар энди мында чокътан гъайып этильген де я... Шай экеч, я бу да не?

Къара кольге яшындай якъынлаша эди. Озю де догъру Муратнынъ устюне бастырып келе. Мурат онъгъа, ёл четине бурулгъаныле, о да аман о тарафкъа догъурулды. Мурат солгъа ташланды. Кольге де солгъа чевирильди. Араларында гъает аз месафе къалды. Дёрт адым, учь, эки... Къара кольге юксек секирип, Мураткъа ташланды!

Бала багъыраджакъ олды, сеси чыкъмады. Тени буз-бузлады, тап сачлары тикленди... амма Мурат чемиданы быракъып, имае ичюн эллерини бошаткъандже, о озь копеги Тарзан экенини анълады.

О къуванчле гъынъышып-силькинип, саибининъ юзюни ялап алды. Мурат да титреген эллериле копегини къучакълады, онынъ башыны багърына басып, сыйпады.

Мурат Тарзанны та кучелеклик вакътында алгъан эди. Анасы онынъ копек тутмакъ ниетине къаршы чыкъты: «Къайда ятып-тураджакъ о?», «Биз оны ненен бакъаджакъмыз», лякин Мурат пек ялваргъан сонъ, анасы разы олмагъа меджбур эди.

Кучелек Сакине аптени къасеветлендирген бутюн меселелерни къолайлыкъле озю чезди. Ятып-турмакъ ичюн эв кошесинде булунгъан тандырнынъ тюбюни озюне юва япты. Аш сайламакъ бильмеди, не берселер — ашады, етмесе — авджылыкъ япты, озь къайдыны озю чекти, иште, саиплерине агъырлыгъыны дуйдырмады. Омюринде биревни тишлемеди, лякин азбаргъа чибин биле кирсетмеди, къаравул вазифесини юректен эда этти эм Муратлар аилесине омюрининъ сонъунадже садыкъ дост олды...

Тарзан узун ве сыкъ юньлю копек эди. Эм шу себептен олса керек, яз сыджагъына да, къыш аязларына да пулым демей эди. О гъает ойнакъ, омюрде факъат яхшылыкъны сечмеге, эр кеснен достане мунасебетте булунмагъа севе эди.

Тарзан, тос-томалачыкъ яры бети ве бир къулагъы беяз кучелек, башта онгъа якъын аднынъ саиби олды, — бири де даимий къалмады. Шу арада экранларда «Тарзан» адлы мешур фильм пейда олды. Онда, авиа къазасы нетиджесинде Индстаннынъ джунглилерине тюшкен баланынъ, сонъундан йигитнинъ талийи хусусында икяе этиле эди. Тарзан вахший айванлар ве йыртыджылар арасында осе, дост ве душман пейда эте, башындан чокъ фелякетлер кечире.

Мурат о фильмни он кереден эксик корьмегендир. Тарзан киби багъырмагъа, теректен терекке учып-секирмеге, «лиана» — юксек пытакъкъа багълангъан сыджымгъа асылып, кениш арыкълар устюнден учып кечмеге огренди. Кене де, Тарзан киби айванларнен «лаф этмеге» авесленди, бир-биринънинъ тилинъни анъласанъ не гузель, дее тюшюнди. Амма къайсы айванларнен лаф этсин? Каттаюль джунгли дегиль ки, мында чешит айван ве йыртыджылар къаланып ятсын. Муратта кучелек ве Манядан гъайры кимсе ёкъ. Сыгъыргъа бир де-бир унер огретмек бош ниет. Шунынъ ичюн Мурат Маняны ве озюни къыйнап отурмады. Амма кучелекке баягъы шейлер огретмек мумкюн деп санды. О-о, копеклернинъ циркте косьтерген оюнларыны корьсенъ, шашарсынъ! Мурат озю, керчек, цирк деген циркни факъат киножурналларда корьген эди. Умумен, омюрде ойле копеклер расткеле ки, олар базы адамлардан акъыллы олалар. Я Тарзан кучелегининъ олардан не ери эксик?!

Мурат бир къараргъа келиркен ишке кириштн. Кучелекни «А-у-а» дегенде белли бир шейни кетирмеге огрете башлады. Кинода Тарзан бойле эмирлернен шамеклернинъ, филлернинъ, атъта къапланларнынъ арекетлерини иджра эте эди.

Шуны да айтмакъ керек ки, базыда Мурат, мен копекке инсан ады бермекле янълыш япмадыммы экен, деп шубелене эди. Бунынъле севимли кинокъараманы акъаретлемейми? Ондан гъайры, Тарзан-копекке о озю инсан-Тарзан сыфатында эмирлер бере де я? Бир адны о къадар чешит тарафкъа бургъучламакъ мумкюнми асыл?

— Шукюрлер олсун. Мурат бойле фельсефий фикирлернен баягъы къыйналгъан сонъ, омюрден алынгъан мисальге таянып, тынчланды. Мына, дейик, оларнынъ сыгъыры. О да адам ады ташый. Амма бунынъле, дюньяда чапкъалап юрьген бинълернен инсан — Маняларгъа бир зиян тиймеди де. Шай экеч, шубени четке къойып, чалышмакъ керек.

Чалышып башлады. Лякин бу Тарзан деген беяз къулакъ, Мурат не эмир бермесин, гъынъшып, баштакълап ойнап башлай, бир вазифесини биле инсан киби, эда этмей. Бир огренген шейи исе, о да, Мурат «Ауа!» десе, йылдырым киби ювурып кельмек. Амма буны «огреттим» демек кучь: Тарзан шай да Муратны корьдим яхуд давушыны эшиттим дегендже еринден коче ве онъа къаршы атыла эди.

Мурат исе, базыда Тарзаннынъ бойле алдына чапып чыкъмасына пек мухтадж ола эди. Дейик, о, «Тарзан» фильмининъ невбеттеки сериясыны къачынджы кередир бакъып чыкъты. Къышлакъ клубында адети узьре киносеанс кеч башлана, кеч бите тургъан. Фильмден сонъ Мурат киносейирджилер оратасыле баягъы ёл юре, амма юрьген сайын о ората чешит «ирмакъларгъа» болюнип эксиле, ахыр сонъу, о янъгъыз къала эди. Огде исе даа эсас ёл тура, озю де эки тарафында сукюнетке баткъан мезарлыкънен сарылгъан ёл! Мурат коркъакъ дегиль, амма бу ерден кечкенде, бутюн бедени чимирдей, озюни ана-мына бир дешетли вакъиагъа огърайджакъдай дуя башлай. Ана о заман Мурат озюнинъ тарзанджа багъырувыны ишке сала эди: «Ау-а-ал!» Буны узакътан эшиткен копеги бутюн муим ве джиддий ишлерини быракъа, оны къаршылап чапа. Эм де етип кельгенинен, Муратнынъ гонъюлини котере, онъа дедиллик багъышлай.

Бугунь исе, мына, Мурат копегини хатырламады биле («Айып дегильми?»), амма Тарзан, насыл этип онынъ яры геджеде эвге къайтаяткъаныны дуйгъан, саиби ве достуны къаршыламагъа атылгъан!.. Аферин санъа, дёрт аякълы дост!

— Бу япкъанынъ да не я, ахмакъ? Акъылымны алаяздынъ да, эшек! Умумен, сен мени мында келеяткъанымны къайдан бильдинъ, айван баласы? — Шойле сёзлернен Мурат копегининъ о ер-бу ерини тюрткичледи, ачувлы корюнмеге тырышты. Озю исе агъызы къулагъына етеджек дереджеде йылмая.

Тарзаннынъ къуванчтан япкъан къылыкъларыны корьсе эдинъиз: о де Муратнынъ этрафында айланып башлай, даирени эп тарлаштырып барыркен, ахыр-сонъу келип онынъ аякъларына урула да «8» шекильде орьнеклер асыл эте, де огге чапып кете де, арткъа торпеда сурьатиле къайта, де Муратнынъ аякълары алтында чалкъа тюшип ята, дёрт аягъыны авада ойнатып, оны чеккелей, юрьмеге бермей. Тарзан, бойле ойнаркен, къуванчле гъынъышмакъны, къыскъа-къыскъа афырып алмакъны да унутмай эди...

— Етер, етер, бакъ сен онынъ делиргенини! — дей Мурат джиддий тавурнен, амма озюнинъ дудакъларындан тебессюм кетмей. Бакъ сен э, аддий бир копек, айван, амма достунынъ келеяткъаныны узакътан, къаранлыкъ яры геджеде дуйгъан да къаршыламагъа чыкъкъан! О къадар сезгирлик оладыр даа! Муратнынъ озю исе копегини бир кереден танымады биле, къоркъудан отю патлаязды!..

Тарзан эвге кельгенде шамата къопарыр да эр кесни къоркъузып уянтыр, деп сакъынды Мурат. Амма о, эвлерине якъынлашыркен, Тарзан тынчланды, азбаргъа, адетиндже, къораны айланып биринджи оларакъ кирмеге тырышмады. Мурат элини къапы къанатлары арасына сокъып, зынджырны тюшюргенде, онынъ аякъларына сюйкенип, янында турды.

Зынджыр яваш джанъгъырдап ашагъы тюшкенинен, эвчикнинъ екяне пенджересинде ярыкъ янды. Тарзан шу ань еринден сыптырылды, азбаргъа афат киби киреркен, гъынъышып метеордай айлана башлады.

Къаранлыкъта Сакине аптенинъ къоркъулы давушы эшитильди:

— Ким о?

— Меним бу, ана, меним!

Сакине апте огълунынъ давушыны таныды, тышары атылды.

— Не олды, огълум, ничюн бойле эрте къайттынъ? — деп оггълуны къучакъларкен онынъ башыны, эллерини, елькесини, бутюни еринде экенми, дегендай, сийпады. — Вай, балам, атеш киби янасынъ да!

— Э, бир шей олгъаны ёкъ! — Мурат анасынынъ омузларына япышып, эв тарафкъа догърулды.

— Келеджегинъни дуйгъан эдим, валлаи, бильген эдим. Яттым ама, къайда козюме юкъу кирмек? Де аякъ давушлары эшитиле, де араба къапысынынъ зынджыры тюшюрильгендай дуюла. Ич олмадым мынавы махлюкъ эвде отурса, афырып-акъсырып юрьсе, янъгъызлыкъны о къадар дуймайсынъ. Бу быралкъы шамек эвде отурырмы!

— О мени къаршыламагъа чыкъкъан, ана. Карим Сагъырнынъ багъы янында расткельди.

— Айды, кир эвге, огълум, кир. Айтса, не олды шу, ничюн бойле эрте къайттынъ?

Мурат, давушындан анасынынъ теляшы эп артып башлагъаныны сезди.

— Эписини айтырым, ана, эписини анълатырым, — деди о ёргъун сесинен ве эв къапысыны ачты.

Эвде, чыракъ ярыгъы алтында анасына бир шейлер анълатып отурмагъа аджет къалмады. Огълуна назар ташлагъанынен, Сакине апте ах чекип, алсызланып, курьсюге отурып къалды.

— Таныльмайджакъ дереджеде денъишкенсинъ, балам! Тюф-тюф, насыл беля илинген экен санъа, яврум?!

Анасы Муратны тёшекке яткъызды. Терлеттирип, чай ичиртти, насылдыр аплар берди, сонъра огълунынъ янына отурып, манълайыны сыйпап, юкъугъа кетмесини бекледи. Бала атеш ичинде яна эди...

Сакине апте хастаханеге саба эрте кетмеге къарар берди. Шимди ёнеселер эп бир файдасыз: айт-уйт дёрт километрлик месафени кечип кеткенлеринен, хастаны бакъмагъа кимсе тапылмаз. Кучюк район дегильми, акъшам тюшкенинен хастаханеде бир-эки эмширеден гъайры кимсе къалмай. Олардан не файда?!

Ондан гъайры, гедже маалинде хаста баланы къыйнамагъа аджет ёкъ. Бичаре шай да Къокъанддан билетсиз келип чыкъкъандже корьдигини корьген. Эвде ич олмадым бир геджечик юкълап алсын. Алла биле, ишнинъ кетишаты даа насыл оладжакъ. Э-эй, танърым, бу беля да къайдан кельген экен шимди оларнынъ башына? Санарсынъ, аз хорлыкъ, азап корьдилер. О етмегендай энди, мына... Балагъа джиддий хасталыкъ токъунгъангъа бенъзей. Ады къурусын, нефрит гъалиба...

Сакине апте бу гедже козь юммады, огълунынъ манълайыны сыйпайсыйпай янында отурды. Танъ ярыгъынадже балаларгъа сабалыкъ азырлады, кийинди, сонъра мектеп директорынынъ эвине чапты, (о, мектепте завхоз эм ярым айлыкъкъа пол ювуджы олып чалыша), аджеле районгъа кетеяткъаныны бильдирди.

Мурат, анасынынъ сесини эшиткениле тёшектен сычрап турды. Амма аякъ устюнде юрьмеге асыл такъаты ёкъ, эр бир арекети беденинде даянылмайджакъ агъырыкъ асыл эте, табанларына бинълернен ине санчылгъан киби ола, башы энъсесинден патлайджакъдай солкъулдай, козь къапакъларына таш асувлы киби келе, агъызынынъ ичи дерсинъ къум толу, къуракъшыгъан, адджы. Ойле олса да, Мурат еринден, анасыны зияде раатсызламамакъ ичюн, сап-сагъламдай атылып турды. Бичаре, анасы шай да, бутюн гедже козь юммай отурып чыкъты. Баласы огърунда насыл, теляшлангъаныны алла биле. Яныгъына яныкъ къошмакъ олмаз...

Мурат кийинип азбаргъа чыкъты. Анасы, арыкъ четинде оськен, тал терегине асувлы умывальникке джыллы сув толдургъан экен. (Эй, алла, анагъа етер бармы дюньяда! О баласынынъ элини сувукъ сувгъа урдырмамакъ, онынъ агърысыны енгиль этмек ичюн джаныны бермеге, сачыны сипиртки этмеге азырдыр!)

Мурат ювуныркен, азбарда ич бир шей денъишмегенини хаялындан

кечирди. Факъат козьлерине эвлери де, азбар къорасы да — эр шей баягъы кучюклешкендай корюнди. Тарзан корюнмей, нерелердедир быралкъыланып юрьсе керек.

— Отур, чайынъны ич, — деди анасы Мурат эвге къайтып кирген сонъ. Уриени эрте уянтмамакъ ниетинде о фысылдап лаф эте. — Мен шимди барып къомшунынъ эшек арабасыны сорайым...

— Керекмей, ана. Озюмиз кетерик яваш-яваш, адамларнынъ башыны кутип отурмайыкъ.

— Вай, Мурат агъам кельген экен де я! Сен къачан кельдинъ, я, агъа? Геджеми? — Кровать алдына тартылы бенекли басма перде артындан Уриенинъ юкъудан къып-къырмызы олгъан юзю корюнди. Онынъ ойле де пиала киби ири козьлери къуванч ве тааджиптен даа да буюклешкен эдилер.

«Ана санъа, — тюшюнди Мурат, — биз оны уянтмамакъ ичюн фысылдашып лаф этемиз, аякъ уджунда юремиз, о исе уянды. Энди суаллернен джанынъы якъар. Даа, сизнен районгъа кетем, деп тирелип де алмаса!»

— О-оля-а-ан, семиргенсинъми бираз! Бузавымыз киби ашагъансынъ, гъалиба! Тыпкъы анавы Рахиле апте олып къалгъансынъ. — Урие янакъларыны шиширди, козьлерини акъайтты, эки элини эки тарафкъа яйып косьтерди. — Мына бойле, фуф-фуф-фуф!

— Айтасынъмы бираз, акъыз!.. — деди Мурат къолайсызланып йылмайыркен. Акъикъатен, сонъки куньлерде о озюнинъ къалынлашкъаныны дуя, амма бу хасталыгъынынъ нетиджеси экенини анъламай. Бала, иште!

— Чокъ зырылдама мында! — ушкютти Сакине апте къона устюнде яткъан юзюмден бир къач дане узип алмагъа эль узаткъан къызыны. — Бар, башта бет-къолунъны юв!

Анасынынъ Уриеге бойле мунасебетте булунгъаны янъылыкъ эди. Адети узьре, о, тёшектен турдымы, даа юзюни ювмадан агъызына илле бир дебир шей къапа, базыда исе ювунмадан сабалыкъкъа да отура тургъан. Анасынынъ лафына коре, къыз баланы эркелеп, опип-охшап осьтюрмек лязим эмиш, о заман къызлар назик, йымшакъ эм де гульдай гузель олып етише экенлер.

Сакине апте ойле дей амма, Мурат анасынынъ Уриени башкъа фикирле эркелегенини сезе эди. Ильк эвеля, Урие аиледе энъ кучюги. Мурат ондан секиз яш буюк. Кучюклерни исе, малюм ки, адети узьре эркелеп кельгенлер. Эр вакъыт, эр аиледе.

Экинджиде... эм энъ эсасы шу олса керек, анасы Уриени акъайы, балаларынынъ бабасы хатиресине эркелете. Бинъ докъуз юз къыркъ алтынджы сене, Урие догъгъан йылы, бабалары дженкте алгъан яраларындан чекишип вефат этти. Къызыны корип оламадан кечинди, бичаре. Албу исе къызы олгъанына пек авес эте, онъа анасынынъ адыны — Урие къоймагъа арзу эте эди.

Баба ольди, къыз догъды. Сакине къоджасынынъ истегини ерине кетирди. Къызчыкъкъа Урие адыны берди. Узюльген зынджырнынъ алкъалары къураштырылды. Эльбет, ондан сонъ Сакине апте Уриени адден тыш эйбетлемеге меджбур олды. Чюнки, дейик, о къызыны сёгсе яхуд, алла косьтермесин, йымшакъ ерине бир-эки шамар тюшюрсе, раметли Урие биталарыны сёгген яхуд ургъан киби олур. Лаф шунда ки, битасынынъ адыны ташымакъле бирге, Урие озю де онъа пек ошай эмиш. Уриени корьген къартийлер шаша-шаша къалалар: «Тюф-тюф, бу бала не къадар битасына бенъзеп догъгъан э! Алла омюрини берсин!»

Демек, хуляса чыкъара эди Мурат, эгер анасы кучюк Уриени ынджытса, бунынъле Урие битайны эм де раметли бабаларыны ынджыткъан олур. Сакине апте асыл бунъа ёл къоярмы?! Кичкене Уриечик хусусий алындан билип файдалана, истегени къадар назлана эди.

Бугунь исе, мына, анасы Уриенен адеттен тыш серт лаф эте, атта бираз давушыны да юксельтти, ювунмагъа эмир этти.

Урие къапы янына барып еткенде исе, артындан кене тазирледи:

— Эм чокъ салланып юрьме, юкълагъан меляике киби. Аша да бузавны тарлагъа айда.

— Айды, етиштирир даа, — деди Мурат анасыны тынчландырмакъ

ниетинде. — Даа эрте. Шу бузавчыкъны тойдурмакъ не я. Авуч къадар къурсачыгъы бар.

— Оны тюрткичлеп турмасанъ, асыл къыбырдайджагъы бармы... — деди Сакине апте кулюмсиреп...

Олар район меркезине келип чыкъкъанда, саат энди едини кече, хастахане къапысы даа килитли эди.

— Тезден энди эписи келир, — деди Сакине апте огълуна къабаатлы назар ташларкен. — Бираз даа даян, балам. Аз къалды энди...

— Раатсызланманъ, шуны, ана, беклерик, бир шей олмаз. — Мурат къапы къанатына таянаджакъ олды, онынъ демири тенини къордай пиширип алды. Мурат сескенип тюшти. Демир онъа сувукъ эм титис корюнди. Демек, арарети гъает юксек...

Сакине апте огълуны лафкъа тутып эглендирмек истеди, гъалиба, Мурат олмагъанда насыл яшагъанларыны икяе этип башлады. Эм эр сёзюнде: «Сенинъ кетменъе разылыкъ бергениме бинъ-бир пешман эттим, валлаибилляи», — деп текрарлай. О, огълунынъ эвден кетип, хасталанып къайткъанында озюни къабаатлай эди. Мурат биле, анасы шай сайдымы, исте башыны ал, оны, фикиринден къайтармакънынъ чареси ёкъ. Шунынъ ичюн Мурат анасыны индемеден динълемеге меджбур...

Сакине аптенен таныш базы ёлджулар, оларнынъ янына келип токътала, селямлаша, ал-хатыр сораша, сонъра, кетеджекте, я сиз ничюн хастахане къапысы огюнде турасынъыз, ёкъса биревинъиз хасталандымы, дее меракълана эдилер. Сакине апте оларнынъ эписине «Ё-окъ, сиз не дейсинъиз шу? — деп джеваплана. — Мектебимизнинъ тамир ишлеринен багълы меселенен кельген эдим. Эвлерине кирмеге вакътым ёкъ, ёл устюнде Фемий къардашымны корьмек истедим. О, адети узьре, шу сокъакътан ишине кете. Оны саба ишханесине кеткенде тутмасанъ сонъ тапсанъ ал. Де анда ёллайлар, де мында... Ревизия, эсабат, фелян-фесмекян...»

«Анам ничюн олмайджакъ шейни бойле теренлештирип, мureккепшетирип отура шу?» деп тааджиплене эди Мурат, амма анасы оларнынъ башына мусбет тюшкенини агълап-сызлап шикяет этмек дегиль, тилине биле алмайджагъына эмин эди. Анасынынъ севимли аталар сёзю — шиары бар. Эм о онъа риает этерек яшамагъа тырыша: «Къан тюкюрсенъ, учкюндир ашадым», — де. «Дюньяда, балам, чешит адам ола, — дей эди Сакине апте. — Къаарь-къасеветинъле бир адамнен пайлашсанъ, о, бельки, сени аджыр, юректен къаарьленир, ама дигери ох олсун, дер. Башынъа кельген беляны озь башынъда котер де юрь. Яхшыны ынджытма, яманны къувандырма. Дюньяда яманларны къувандыргъан о къадар яманлыкълар бар ки, оларгъа даа ем берип юрьмек яхшы дегиль...»

Узакъта енгиль къара тюсте атлас антер кийген семиз къадын корюнди. Онынъ къулакъларында авуч къадар алтын купелер асувлы. Янында озю киби къара тенли ве шишман огълу адымлай. О къыскъа балакълы беяз штан, огю орьнекли беяз йипек кольмек ве беяз парусин аякъкъап кийген.

«Зулейха ападан къуртулмасы анама къолай олмаса керек», — деп тюшюнди Мурат. Зулейха апа гъает лафазан ве гъаммаз къадын оларакъ, сабадан акъшамгъадже кучюк-буюк янъылыкъларны, ошеклерни топлап юре. Олар козюне корюнсе, къалгъаныны озю уйдура тургъан.

Зулейха апа Муратнынъ дайысы бухгалтерлик япкъан балалар багъчасында мудир. Сакине апте озьлерининъ хастахане къапысы огюнде пейда олув себебини шимди гизлеп олса да, Зулейха апа сонъундан оны Фемий дайыдан илле сорап билир, ана сонъ корь беляны! Зулейха апа дарылыр, дарылгъан сонъ исе о гъает телюкели адамгъа чевириле. Эййси, этегинъ тийсе кес де ат! Фемий дайынынъ лаф гизлемейджеги малюм: о гъарип эр кесни озю киби саф видждандлы, алчакъ гонъюлли, бутюн алемге факъат яхшылыкъ тилейлер, деп беллеген адамлардандыр. Бойле къыбыр-зыбыр оюнлардан асыл хабери ёкъ.

Зулейха апанынъ огълу Музаффар Убаев (ничюндир оны эр кес Миша деп чагъыра эди), Муратнен бир сыныфта окъуй, атьта онынъле бир рале башында отура. Шунынъ ичюн олса керек, адамлар оны Муратнынъ досту

беллейлер. Амма акъикъий достлукъ ичюн оларнынъ арасындаки месафе буюк эди...

Миша гъает агъыр ве себатлы арекетлеринен, кичкене бир акъсакъалчыкъны анъдыра. Акъыл, истидат деген шейлернен пек зенгин дегиль амма, даа догъмадан дюньяда сыджакъ ерчикнен теминленип къоюлгъаныны яхшы биле. Дейджегим, о сыныф тахтасы огюне чыкъып, баягъы сусып яхуд ынкъ-мынкъ этип турса да, онъа дёрттен эксик ишарет къоюлмай. Черикке екюн чекильгенде исе о дёртлер насылдыр муджизелер саесинде бешке чевириле тургъан. Вакъты иле, Миша мектепни алтын медальнен битиреджеги, рале башындан догъру пайтахтнынъ бир де-бир корюмли институт скемлесине барып отураджагъына шек-шубе олмакъ мумкюн дегиль.

Эр яз Музаффарджан Вуадильдеки балалар верем хасталыкълары санаторийсине бара. О анда тедавийленмек дегиль, раатланып къайта. О ерде онынъ насылдыр бир тувгъаны ёлбашчылыкъ эте экен. Умумен, Убаевлернинъ республикада ойле «шишка» сою-сопу аз дегиль.

Язнынъ къалгъан вакъытыны Миша-Музаффар анасынынъ багъчасында, мектеп чагъынадже яшта чоджукъларнынъ оюн ве ашайтыны пайлашып отькере тургъан. (О сенеси Муратнен Миша бешинджи сыныфны битирип, алтынджыгъа кечкен эдилер.)

...Зулейха Сакине аптенинъ омузыны бир сыйпап къучакълады, дудакъларыны онынъ янагъына тийсетип алды да шербетли сёзчиклернен толу лаф «граммофоныны» къурып йиберди.

Балалар эль тутышып корюштилер.

— Мен сени лагерьде, деп эшиткен эдим, — деди Миша терли эллеринен штаныны юкъары тартаркен.

— Эртедже къайттым, — къыскъадан джевапланды Мурат. Акъикъатен, эр кеске эсабат бермек шартмы экен шу? Адамлар бу хусуста сенинъ акъкъынъда пек къасеветленип сорай берелерми экен, аджеба яхуд, лаф олсун, моллакъам, дейлерми?

Сакине аптенен узундан-узун селямлашувнынъ сонъуна чыкъаркен, Зулейха апа Мураткъа тараф чевирильди, къара сувукъ козьлеринен оны баштан-аякъ сюзип чыкъты да эллеринен балдырларыны шапылдатты.

— Пек семирген я Муратынъыз! Тюф-тюф, козь тиймесин, бир пуддан артыкъ къошкъандыр. Бизимкине исе не къадар аш тыкъма — агъач киби ю-юре!

— Бу семиргени дегиль, Зулейха апа-а, — демеге меджбур олды Сакине апте. Онынъ давушында насылдыр бир къабаатлы аэнк бар эди. — Бюйрегини сувукълаткъан, гъалиба. Мына, хастаханеге алып кельдим.

Зулейха апа кене балдырларыны шапылдатты, кене лафкъа тутунды, энди онынъ мевзусы хасталыкълар, экимлер, иляджлар эди.

Мишаны, эльбет, Муратнынъ хасталыгъы хусусында янъылыкъ шашырмады. Зан этсек, дюньяда оны умумен фельсефий первасызлыгъыны боза биледжек шей тапылмаса керек. (Эльбет, о шейлер онынъ озь менфаатына токъунмаса!)

— Языкъ, — деди Музаффарджан къалын дудакъларыны ялап алыркен, — хасталанмагъан олсанъ Къапчугъайгъа ювунмагъа яхуд каналгъа балыкъ тутмагъа барыр эдик.

— Шай, не япаджакъсынъ, — баш силлады Мурат. Шу мызмызлар мындан къачан деф оладжакълар?! Мынавы маразнынъ къапысыны ачсайдылар энди! — Мында бираз ятмакъ керек оладжакъ гъалиба. Бу яман хасталыкъ, дей анам. Сен, Миша, манъа район китапханесинден бир-эки китап кетирсенъ гузель олур эди. Ондан гъайры мен мында тарсыкъып олерим.

— Кетиририм даа, ничюн кетирмейим! Санъа насыл китап керек?

— Бильмейим, насыл олса олсун. Сен китапханеджиге айтсанъ, о озю санъа сайлап берир. О мени биле.

— Яхшы, айтырым.

Ниает, Зулейха апа: «Ва-ай, лафым къурусын, ишке эртедже бармакъ керек эдим, вакъытны къачыргъаным», — деп, Сакине аптени кене бир элинен къучакълады:

— Сагълыкънен къалынъыз, гузелим. Тез тедавийленип чыкъ, Мурат

торгъайчыгъым! — Онынъ да омузыны сыйпап алды: — Музаффарджан санъа хастаханеге даа чокъ келир. Джанынъны якъар. Кеттик, тосунчыгъым.

Тезден хастахане къапысы да ачылды. Ана-бала къабулханеге ашыкъ-тылар...

Мурат ярым сааттен тыгъырчыкълы демир кровать устюне созулды, онъа шу ань пенициллин уколы яптылар. «Учь сааттен — учь саат япыладжакъ. Буны биль, бала», — деди укол япкъан къазах черели къыз. Мурат бу хаберни гъает первасызлыкъле къабул этти. Даа да догърусы, онынъ энди бир де-бир шейлерге эмиет бермеге биле, такъаты къалмагъан эди. О уколдан сонъ аджып сызлагъан ерине элини басты да, терен ах чекип, козьлерини юмды...

Хастахане омюрининъ бешинджи куню. Мурат ильк дефа козьлерини ачты. Ачыкъ пенджереден палатагъа къудретле урылып кирген алтын тюсли кунеш нурларыны сечти. «Не де ярыкъ!» деп фысылдады о. Бу онынъ къара учурым башына джылышып барувынынъ токътавы, кери, омюрге къайтып башлагъанынынъ делили эди...

Бираздан Мурат башыны котермеден, яваш чевре-четине бакъынды. Палата учь адамлыкъ экен. Янындаки кровать низамле джыйыштырылгъан, учюнджиси, аякъ тарафтаки кровать сабысыз, гъалиба, онынъ устюндеки матрац букленип, демир пармакълыкъкъа таяндырылгъан. Янында букленильген ёргъан ве беяз чаршаф ята. «Демек биз мында шимдилик эки адаммыз», — хуляса чыкъарды Мурат, талгъын алда кене козьлерини юмды. — Эки адам яшайджакъмыз...»

«ЯШАЙДЖАКЪМЫЗ» сёзюне о айрыджа аэнк берди.

Сонъра, бир къач вакъыттан анасы кельди. О гъает ёргъун, насылдыр бир тарафына букленип къалгъангъа бенъзей, козьлери ичине баткъан, язнынъ тынъкъылдама сыджагъына бакъмадан, къара антер, къара аякъ-къап кийген, башында да къара явлукъ.

Мурат, оны корьгенинен, къаршылап тураджакъдай къыбырданды, зайыф кулюмсиреди. Анасынынъ агъызындан богъукъ сес чыкъты, козьлеринден тыгъыр-тыгъыр яшлар акъты.

— Керекмей, ана, — фысылдады Мурат. — Сагъ-селяметим, шукюр, даа не агълайсынъыз...

— Я, балам, — деди анасы, — янып биттим де бу куньлерде...

— Чыкъарынъ бу урбанъызны, — деди Мурат къатийликле, анасынынъ кийимине ишмар этеркен. — Эм оны ич бир вакъыт кийменъиз... сизге ярашмай.

— Яхшы, балам, яхшы...

Анасы Муратны корьмеге эр кунь келе эди. Онынъ биринджи куньлери кетирген бутюн ашайты ашалмай къалгъан олса, сонъундан кетиргенлери тумбочкасынынъ ичине тюшер-тюшмез бите башлады. Муратнынъ кунькуньден иштаасы ачыла, бунынъле бирге онынъ кучь-такъаты да артып башлады.

Эльбет, анасынен берабер, Урие де келе эди. О агъасына къышлакъ янъылыкъларыны икяе эте, чобанлыкъ фаалиетининъ эйи ве къыйын тарафларынен таныштыра эди. (Мурат, къардашы Урие Маня сыгъырларына хатире оларакъ бузавларыны да Маня деп адландыргъаныны биле эди.)

Бир кере анасы, Муратнынъ тедавийленюв кетишаты хусусында лаф этмек ичюн баш экимнинъ кабинетине кирди. Балалар янъгъыз къалдылар. Урие янъылыкъларны айтып башлады.

— Тюневин Эгамбердини корьдим, — деди о. — «Къайда гъайып олды шу сенинъ зыпкъын агъанъ?» — деп сорады о менден. Даа...

— Не-е? Не деди-и? — тикленди Мурат. Яхшы ки Урие бу лафны анасы олмагъанда башлады! Маладес санъа, Урие! Йигит иши хусусында буюклер алдында лаф этмек мумкюн дегиллигини биле экенсинъ!

— О къылмараз мени «зыпкъын» дедими? — девам этти Мурат.

— Ойле дегенине озюм де шаштым. Сен не зырылдайсынъ, дедим онъа. Агъам хастаханеде олмаса, косьтерир эди санъа, индже баджакъларынъны бирер-бирер сындырыр эди, — дедим. Эгам шашты: козьлюгини чыкъарды,

кичкене козьчиклерини липильдетти: «Агъам хастаханеде дединъми шу? Къачан тюшти о анда? Не олды, хайырлымы?» Мен меселени анълаттым. Хиярбашыны саллай-саллай динъледи де, сонъ кене дедигинде тирельди: «Хаста исе де Мурат агъанъ эп бир зыпкъын. Инсан олса ойле иш япмаз эди. Меним пармагъымны тартып алды да, ишсиз къалдырды!» Сен онынъ насыл пармагъыны алдынъ шу, агъа? Яхшы ки, о дёрткозь анама чакъмады, чакъса кене бир къиямет къопар эди. Анамны билесинъ де я!

— Э-э, пармакъ бу аддий демир парчасы! Билесинъ де шу Эгам деген затны, даима бир шейлер ясап юре. Энди котерип атылгъан чешит механизм къысымларындан мотоциклет топлай эмиш. О пармагъыны исе Эгамдан бизге хиянетлик япкъаны ичюн тартып алдым. Биз сельмаг башкесерлерине запарта бермеге азырлангъан эдик. Бу мараз исе баргъан да: «Акъшам клубкъа, «Тарзан»нынъ учюнджи сериясыны корьмеге кельгенде, бизим балалар сизни дёгеджек олалар», — деген.

— Я оларны дёгмек не керек?

— Сен къыз баласынъ, бильмейсинъ. Бизим балалар район меркезине бир де-бир ишнен кетселер, илле сельмаг янындан кечмеге меджбурлар. Онынъ этрафында яшагъан къузгъунлар исе, даима анда хавуз башында топлашып отуралар. Бизимкилерни корьдилерми, аман къапкъачлап алалар. Велосипедде кеткеннинъ копчеклерини тешелер, дигерини хавузгъа батыралар, даа бирининъ штан багъыны парча-кесек этелер... Якъында исе бизим Решат гъарипнинъ эки фотоплёнкасыны ачып хараплагъанлар... Оларны сатын алмакъ ичюн инсан эки ай пара топлагъан эди... Сельмаглыларны шу къылмышлары ичюн тазирлейджек олгъан эдик. Амма бу дёрткозь баргъан да бизим сырымызны саткъан. Не дейджексинъ? Мен Эгамны бираз джезаламакъ ниетинде, пармагъыны тутып алдым. Эльбет, оны ашайджагъым ёкъ эди, сонъ вакъыт кечтикче къайтарып беририм, деген эдим. Амма о олды, бу олды, лагерьге кетдим... хатиримден чыкъкъан. Эвде, сандыкъ янында алет толу къутум барда, онынъ ичинде ята о. Ал да бер шуны къампа башкъа. Къалтырагъанындан олип къалмасын. «Зыпкъын» дегени ичюн исе, о манъа даа джевап берир!

— Сен о бичарени урма, агъа. О яхшы огъланчыкъ. Эр кеснен «сиз» деп лаф эте, даима эли кокюсинде: «Хоп, ака», «Бопти, ака!» Бир незакетли! Сизни сельпо балаларына чакъкъан олса да, яманлыкъ истеп чакъмагъандыр. Бельки, сизни барыштыраджакъ олгъандыр.

— Э, корьдим мен ойле барыштыргъанларны! — Мурат аз къалды сёгюнип йибермеге. Тилини тишлеп токътады. Чиркин сёз къулланмакъ оларнынъ аилесинде къабалыкъ дегиль, джинает, гуня сайыла эди. — Сен о сельполыларны бильмейсинъ! — деп сёзюни девам этти Мурат. — Якъында бизим Хашим Кабловскаягъа кете экен. Булар оны туткъанлар да, ёл кенарындаки шефтали багъчасына кирсеткенлер. Чыр-чыплакъ союндыргъанлар да, терекке багълагъанлар. О багъчада исе чиркийлер булут киби уюрилишелер. Гъарип Хашимни ойле талагъанлар ки, бедени давул киби шишкен. Яхшы ки, акъшам къаравул кельген, багъча ичине кирген. Я кирмеген олса? Бичаренинъ алы не олур эди?!

— Олар, бельки сонъ келип, бошатаджакъ олгъанлардыр?

— Э, олгъанлар! Баланы багълагъанлар да велосипедлерине минип, акъанъ санъа, Кабловскаягъа саат докъуз сеансына кино бакъмагъа кеткенлер. Корьдинъми?! Бойлелерине адалетликни сёзнен дегиль, мытлакъ юмрукъле анълатмакъ керек. Олар факъат кучьлюни урьмет этелер. Кучьлюден къоркъалар. Я бу тузсыз исе, бизни оларгъа баргъан да саткъан. Токътасын, мен мындан чыкъайым да, ким «зыпкъын» экенини корер...

Шу арада анасы кельди, сёзлери болюнди.

Бир къач кунь даа кечти. Ниает Мураткъа бираз тышары чыкъмагъа, аякъ устюнде булунмагъа рухсет бердилер. Огъланнынъ къуванчыны корьсе эдинъиз! Хастахане багъчасындаки тереклернинъ сарылтым, къуракъшыгъан япракълары онынъ козьлерине ем-ешиль, беяз, кунештен тюсю къачкъан кок исе, мас-мавы олып корюне, къушларнынъ чивильтиси къулакъларына аджайип музыкадай эшитиле, темиз ава исе багърына шербет киби кире эди! Муратнынъ бутюн алемни къучакълайджагъы келе, бутюн

адамларны, барлыкъны: «Сагъсынъызмы? Мен де сизлерненим!» — деп багъыраджагъы келе.

Даа бир-эки куньден о, палата къомшусы Султан аканен берабер хастахане корпусы этрафында долана башлады. Адамлар бойле вакъытта не япалар? Субетлешелер. Эвеля кечмиши, эв шараити, яшайышы хусусында лаф этелер, сонъра бу мевзулар тюкенгенинен, инсаниет, инсан табиатынынъ хасиетлери, бильмем даа нелер акъкъында сёз юрьсетелер. Фельсефий мевзулар да котериле, эльбет.

Лафны эсасен Султан ака башлай эм оны инкишаф эттире. Мурат, эксериеттен динълей, базы да, о я да бу шубесини чезмек ичюн ортагъа суаллер ташлай.

Султан ака... Бу — орта бойлу, арыкъча кельген, лякин гъает атик, арекетчен (амма кунь сайын солып, сараргъан), къара чот сакъаллы, къара козьлю адам эди. О бир бакъышта серт, ич де кульмез адамгъа бенъзей. — Мурат ондан илькиде сакъынып юрьди, лякин сонъундан, Султан аканынъ корюниши ойле олса да, юрегинде о незакетли инсан экени анълашылды. Султан ака (алы эп худжурлашып башлагъанына бакъмадан), кульмеге, шакъа этмеге, пытракълы фельсефий фикирлерге далмакъны севе. Шай да олмакъ борджлы санды Мурат. Султан аканынъ зенааты — къасапчы. Омюр бою ким бильсин не къадар сюрю-сюрю айванны сойып, чюйге аскъандыр. Саба алында тип-тири тургъан къоюн яхуд сыгъырны бир саатте парчалап саткъан адамда, эльбет, дюньягъа фельсефий назар иле бакъмакъ истеги догъмамасы мумкюн дегиль эди!

— Мына, Муратджан, айтчы манъа: омюр дегени недир о? — дей Султан ака, эм субетдешимнинъ сесленювини беклемеден, озь суалине озю джевап берип башлай. — Омюр дегени бу буюк бир копчекни анъдыра. Ойле копчек ири шеэрлерде раатлыкъ багъчаларында ола, онъа сейир копчеги, дениле.

— Билем, — дей Мурат. — Кинода корьген эдим.

— Ойле исе тасавур этмек къолайджа олур. Адамлар омюрде, яни шу копчекнинъ чевре-четинде ерлешкен киби олалар. Бири энъ ашагъыда, дигери ондан бираз юксекте, учюнджиси ортада, базылары анълашыла ки, онынъ энъ уджунда булуналар. Копчек исе яваш-яваш, ашыкъмадан эп арекет эте, айлана. Деми анавы энъ ашагъыда олгъанлар эп тёпеге котерилип чыкъалар, энъ тёпедекилер исе, истесин-истемесин, ашагъы энелер. Анълайсынъмы не ола?

— Сиз несиллернинъ денъишювини, яни догъмакъ-осьмек, ольмек хусусында айтасынъызмы?

— О хусуста да, эльбет... Ама ялынъыз о дегиль... — Султан ака баягъы сусып кете, озь системасынынъ чешит тарафларыны огренгендай, о якъкъа-бу якъкъа бакъынып ала да: — Бу копчек, бильсенъ, чокъ шейлерни айдынлата, — дей. — Меселя юксекте тургъанлар ашагъы энелер: я укюмдарлыгъыны джоялар, я зенгинликлеринден марум къалалар. Яхуд хасталанналар ве иляхре, иляхре... Дигерлери исе тёпеге котерилелер: бахтсызлыкътан арыналар, ишлери юрип башлай, байлыкъ арттыралар, намлы олалар. Инсаниетнинъ бахтсызлыгъы, бутюн дертлери, азабы ана шу копчекте. О куньджюликни де, къара юрек ве къара ниетликни де, энъ чиркин, титис къылыкъ ве арекетлерни де догъура. Къомшу къомшусына дерт ве беля тилей, агъа-къардаш бир-биринен анълашамай...

— Я копчек эп айлана да?

— Айланса не? — токътала Султан ака, сонъра Мураткъа тикиле. — Бунынъле не демек истейсинъ?

— Демек истейим ки, биревнинъ байлыгъына, укюмдарлыгъына сукъланмакъ яхуд оны куньлемек файдасыз шей. Копчек эп айланыркен, сен де эрте-кеч онынъ тёпесине котериледжегинъни биль де теляшсыз яшайбер даа...

— Э-э, къана энди буны эр кес анъласа экен! Адам бармы, балам, адам, оны анъламакъ пек кучь!

Базыда Султан аканынъ кезмеге кейфи, алы олмай. О озюнинъ хасталыгъы хусусында экимлерден башкъа кимсенен субетлешмей. Юзюни ди-

варгъа чевирип, къыбырдамадан ятатургъан. Ойле вакъытта Мурат янъгъыз долана. Энди онъа истегени къадар юрьмеге рухсет бердилер: кез де, акъай кез! Амма куньлер узун, иш олмагъаны ичюн Мурат озюни къайда къояджагъыны бильмей. Ашайт махсулатлары юкленген арабачыкъны бошатмагъа ярдым этмек, эмширелерге къуюдан сув чыкъарып бермек, даима бозукъ «Аджеле ярдым» машинасыны артындан итемек киби иш тапылса, о юректен къувана эди. Амма айт-уйт эткендже иш бите, сонъ кене джан сыкъыджы бошлукъ башлай. Бу исе Муратны эзе эди.

Ич олмагъанда китап олса эди! Оны безгендже окъуса, вакъыты тез кечер эди. Безмез эди. Мурат, юреги ынджынып, Миша-Музаффарны хатырлай, онъа инангъанына пешман эте. Бакъ сен арамны: «Кетиририм, ничюн кетирмейим! Насыл китап керек?» — деген эди. Я Мурат онынъ тилинден чектими? Япмайджакъ экен, ничюн ваде берди? Анасы да тильнен бир гуллеген эди: «Музаффарджан санъа хастаханеге даа чокъ келир. Джанынъны якъар!» Якъты, эльбет: къапыдан къувсанъ, пенджереден кире, пенджереден къувсанъ — соба баджасындан сюрип келе! Ой, санъа инангъан акъмакъкъа не дейим!

Эльбет, адам ялангъа, алчакълыкъкъа расткельсе, яныкълай экен. Мурат анасына айтса, о бичаре ятып-йыкъылса биле китап тапып кетирир эди. Амма Мурат асыл анасыны къыйнамагъа разы олурмы? Онынъ бойле де ишлери, къасеветлери башында къаланып ята.

«Анам, чагъыра дегеннинъ артындан чапылмаз, — деп тюшюне эди Мурат. — Насыл икметли сёзлер я! Эгер о куню Мишанынъ лафларына юректен инанмагъан олсам, бугунь онынъ яланындан о къадар тесирленмез эдим. Шу Мишанынъ адети эр кеске белли де. Биревлерден къымырып алмагъа биле, бермеге керек олгъанда исе... мына, корип турамыз. Кельмеге пек арекетленгени шубели... бунъа бакъмадан анасы да: «Санъа не керек хастаханеден-хастаханеге юрьмеге! — дегендир. — Отур еринъде».

«Айды, шуны! — деп озюни тынчландырмагъа тырышты Мурат. — Къач капиклигини бильдим энди, шу дерси ичюн де онъа сагъ ол айтмакъ керек. Бильсин, копчек токътамадан айлана!»

Мурат озю биревге яхшылыкъ я да эйи иш япса, асыл ондан тешеккюр, яхуд яхшылыкъ къайтарувларыны беклемей. Не япса юрек эмиринен япа, сонъра оны унута, дегенлери киби, денъизге ата.

Амма шай тюшюнсе де, ынджынгъанда, тосат-тосат эки йыл эвельси олып кечкен вакъианы хатырлай эди. Куньлернинъ биринде Музаффар мектепке къатнавыны токътатты. Сыныфдашлары, шу джумледен Мурат да башта бунъа эмиет бермедилер: талебе мектепке бармамакъ ичюн аз маначыкъ тапа билеми! Грипп дер, ангина, фелян-фесмекян, эвде отурыр, раатланыр... Ойлесине факъат сукъланмакъ мумкюн!

Мурат мектептен къайта эди. Апансыздан, сокъакъта. Мишанынъ бабасы расткельди. Мурат селям берип етиштирмеди, о секирип велосипединден тюшти де Муратнынъ элини алды (ана санъа акъыл!)

— Сагъ-селямет юресинъми, Муратджан? Окъувлар яхшы кетеми? Я бизге ничюн кирмейсинъ? Хаберинъ ёкъмы, Музаффарджан хасталанды. Кель, ал-хатыр сора. Бала бичаре, пек тарсыкъа. Сен онынъ достусынъ да я! Башкъалары кельмесе де, сен кельмек борджлусынъ!

«Достусынъ», деерек о бираз къачырды ама, дигер айткъан сёзлеринде адджжы акъикъат бар. Биревден, сыныфдашынъдан ал-хатыр сорамакъ, хабер алмакъ ичюн илле онынъ досту олмакъ шарт дегиль. Эр кеснинъ инсанлыкъ борджу.

— Киреджек эдим, вакъыт тапалмадым.. — деди Мурат ялан айткъанындан къызарып-бозарып. — Бугунь, акъшам устю илле кирерим, Музаффаргъа айтынъыз...

Акъшам, сыныфдашынынъ эвине кетеркен, тазе хабер эшитти: Музаффар верем хасталыгъына огърагъан эмиш, бельки, мектепке де къайтмаз.

Мурат медицина илими сырларындан пек хабердар олмагъан алында биле, верем деген шей гъает къоркъунчлы эм де юкъунчлы хасталыкъ экенини биле эди. Амма о бунъа бакъмадан, яры ёлдан къайтмады, акси-

не шу куньден башлап, Музаффарларгъа кирмеген куню олмады. Не къадар дешетли хасталыкъ сайылмасын, адамны бойле алда янъгъыз къалдырмакъ мумкюнми? Бичареге, ким бильсин къач кунь яхуд йыл даа къалды яшамагъа?!

Мурат асыл бойле акъылсызлыкъкъа ёл къоярмы?! О Миша иле саатлернен отура, онъа мектеп хаберлерини айта, атьта базыда берабер отурып (токъ олса да) къушлыкъ аш япа эди. Ред этмеге чекине. Бакъса, баламыз хаста олгъанындан, бизде ашамамагъа тырыша, деген тюшюнджелерден сакъына.

Сонъра Мишаны Ташкентке, белли профессоргъа алып барып косьтердилер. Онда ич бир хасталыкъ тапылмагъан. Район хастаханесинде янълыш диагноз къоюлгъаны анълашылды. Мурат бу хаберге Музаффарнынъ ана-бабасындан аз къуванмагъандыр!

Мына, энди Муратнынъ озю хасталанды. Хасталыгъы юкъунчлы дегиль. Мурат сыныфдашына уфачыкъ бир риджада булунды, амма Миша оны эда этмеди. Муратны бир керечик анъдымы-ёкъмы, алла биле. Айды, йип богъазына. Эсасы, омюр копчеги айлана. Буны биль, Миша, биль!

Бахтына, Мураткъа чокъ къаарьленип юрьмек сырасы тюшмеди: оларнынъ палатасына янъы хаста яткъыздылар ве бунынъле Муратта бир дакъкъачыкъ биле бош вакъыт къалмай башлады. Янъы къомшулары да каттаюлли эди. Мурат онынъле таныш олмаса да, къышлакъта корюшип юре, атьта базыда баш саллап, селямлаша тургъан. Махкам Мураттан эки-учь яш уйкен. О бир йылдан зияде нефритнен чекишкен, амма шишманлангъаныны семирдим беллеп, юреберген. Онынъ адден тыш къалынлашкъаныны корьген сой-сопы да ниаетсиз къувангъанлар: «Олян, шойле кетсе, сени илле бир де-бир колхозгъа реис таинлерлер!» (Эй, севелер де, шу бизим Шаркъта къурсакълы эрифлерни! Къурсагъынынъ колемине нисбетен урьмет косьтерелер.)

Амма бичаре Махкамгъа реис дереджесине котерильмек насип олмагъан. Онынъ алы кет-кете худжурлашкъан, ахыр-сонъу хасталангъаны анълашылгъан. Гъарипнинъ энди юрьмеге биле меджалы къалмагъан. Оны эшек арабагъа къойып кетирдилер. Палатагъа эки мазаллы эриф кирсетип яткъызды. Мурат буны озь козьлеринен козетип отурды. Сонъра, эрифлер кеткениле, о Махкамны бакъкъан энъ арекетчен ве алидженап «эмширелерден» бирине чевирильди. (Ана санъа бош вакъыт къачан керек олды!).

Махкам, палатагъа кетирильгенинен о дивар тарафкъа насыл чевирилип ятты, шай да ятаберди (эм кери айланмагъа онынъ такъаты да етмей эди гъалиба). Мурат оны шакъа-къоратанен ашата, эмширелер кельгенде исе кене куле-куле онынъ устюни ача, уколгъа азырлай эди. Факъат, Махкамны базы назик ишлер ичюн отуртмакъ керек олгъанда палатадан чыкъа да, «Маша апте, сизни учюнджи палатанынъ хастасы чагъыра!» — деп багъырыкълап башлай. Кечитте эмшире пейда олгъанынен, табана къувет бере эди.

Муратта ойле куньлер ола эди ки, о тышары кезинмеге чыкъмагъа биле унута, эски досту Султан аканы биле терк эте. Султан ака исе, эльбет, бойле акъсызлыкъкъа дарыла, «гурс» этип тёшегине ята. Бундан сонъ оны кене еринден турсатмакъ ичюн баягъы кучь ве ираде талап этиле.

Куньлер шай кечип кетти. Бир куню Мурат кене Махкамнен огърашкъанда, апансыздан кечитте давуш янъгъырады:

— Эй, Мурат бала, тышары чыкъ, санъа кельгенлер.

Ана санъа акъыл! Бу кельген аджеба, ким экен? Анасынен къардашы сабадан келип кеттилер. Башкъа биревнинъ келюви бекленильмей эди. Фемий дайысы десе... онынъ иши башындан ашып ята. Кельген о дегильдир. Я ким айсе? Тааджипли шей...

— Чыкъса, йигит, беклейлер де анда! Бичаре бала бир оба китап кетирген.

Ах, Миша эфендимиз кельген десенъиз я! Токъта сен, иблиснинъ баласы, кетирген китапларынъны къойнунъа тыкъарым да, сыртынъа ойле тепме чекерим — корьмелисинъ! Унутма: копчек эп айлана. Тепкен сонъ о,

Мурат, китапларынъны бойле кечиктирип кетиргенинъ ичюн, бельки, сагъ ол да айтыр. Чюнки сен озь къылыгъынънен дюньягъа янъы козьлернен бакъмагъа ярдым эттинъ. Бу да озьджесине эйи иш...

Мурат серт чересинен хастахане къапысыны ачты, тышары адым атты... Къаршыда, тал тереги талдасындаки узун агъач скемледе Миша дегиль... Эгамберди отура. Онынъ янында тасманен багълы китап дестеси ята.

«Не маразнынъ адамы! — тааджипленди башта Мурат. — Десене, о, анавы демир пармакъ давасыны девам этмеге энди мында кельген? Шай исе, токъта сен!..»

Мурат кене китап дестесине назар ташлады, янъылгъаныны анълады. Лякин шай олса да чырайыны сытты. Аксине, ачувыны къозгъамагъа тырышты. «Бакъ сен онъа! Озю къабаатлы олатурып, биревлерни яманлап юре! «Зыпкъын» деген манъа...»

Анджакъ, Мурат не къадар тырышмасын, юрегинде Эгамгъа нисбетен не ачув, не нефрет уяндыралмады.

Мурат Чапаевге хас себатлы адымларнен басамакълардан тюшеркен, оны корьген Эгам еринден турды, онъа къаршы догърулды.

— Мурат, сени чокътан келип кореджек эдим, — деди о. — Амма озюм де хасталандым. Гланда деген шей бар экен. Джанымны якъты джинабет. Къышта озюни дуйдурмай, амма язнен кузь кельдими — тыныш бермей, къыйнай.

О бирден сусты, экиленип, Муратнынъ юзюне тикильди.

— Алынъ гузельми шу? Ёкъса мен вакъытсыз кельдимми?

— Ёо-о, не айтасынъ шу! — деп Мурат огълангъа элини узатты. «Не де акъмакъым шу! Мишанынъ ачувыны Эгамдан алам. Бу гъарипнинъ не къабааты бар? Къабаат дегенде, мен озюм онынъ алдында къабаатлым... Бу исе, ана, кин сакъламадан, менден хабер алмагъа кельген, бир оба китап кетирген!»

— Билесинъми, — деди Эгам, онынъ элини самимийликле сыкъаркен, — анавы сельмаглылар вакъиасындан сонъ, сен меннен лаф этмек истемезсинъ, беллеген эдим.

— Айды шуны, дюнья янгъаны ёкъта шундан! — деп элини саллады Мурат. — О вакъианы энди чокътан унуттым. Керчек, Урие санъа банаки демиринъни чыкъарып бердими?

— О энди манъа керекмей. Бабамнынъ устаханесинде башкъасыны ишледим. Анда токарь тезьясы бар.

Муратта бу мевзуны девам этмеге истек ёкъ эди. «Шуны чайнай берсенъ ягъы чыгъаджакъмы экен, аджеба? — деп тюшюнди о. — Эйиси къышлакъ янъылыкъларындан айт даа!»

— Сен мени багъышла, дост, — деди о сонъра. — Менден себеп санъа арткъач иш япмакъ керек олгъан. О демиринъни вакъытында къайтарып берип оламадым.

— Озюнъни сыкъма, — деди Эгам. — О хусуста энди унут. Сен, Мурат, пек тикенли олып корюнмеге тырышсанъ да, гъает йымшакъ, мерметли адам экенинъни билем. Мен мына, санъа китап кетирдим. Окъумагъа севгенинъден хабердарым.

Анълашыла. Урие ханий козьлерини юмып, агъызыны ачкъан, бесе-белли.

— Буларны окъуп чыкъсанъ, мен санъа янъыларыны кетиририм, — деди Эгам. Мураткъа бир-эки адым якъынлашыркен, элини онынъ омузына къойды. — Мурат... сен беллеме, дост... Мен къоркъакъ дегилим. Саткъын да дегилим. Банаки лафны мен сельполыларгъа къоркъудан яхуд башкъа бир макъсадле айткъаным ёкъ. Факъат барышыкъ тынчлыкъ эм достлукъ тилеп яптым. Я ничюн биз, бир къышлакъ балалары, чешит маалледе яшагъанымызган себеп бир-биримизге дост дегиль, душман олмакъ борджлумыз? Мен мына шуны асыл анълап оламадан, озюмдже бир тедбирлер корьмек истеген эдим...

— Эльбет, биз къашкъырлар дегильмиз, инсан балаларымыз. Муаббет яшамакъ керекмиз. — Мурат башыны салындырды, сонъра иляве

этти: — Лякин менимдже буны анъламакъ ичюн, инсан илле бир къара яз корьмек борджлы.

— Насыл «къара яз» я, Мурат? — анъламады Эгам.

Мурат фикирини терендже тарифлеп отурмагъа истемеди. О шимди, сонъки вакъытта омюр, аят хусусында чокъ тюшюнгенини ве чокъ хулясалар чыкъаргъаны, Султан аканынъ «омюр копчеги» акъкъындаки фельсефесини насыл айтып анълатсын.

Мурат лафны кесмеге тырышты.

— Айды, китап кетиргенинъ ичюн сагъ ол, Эгамберди. Имкян тапсанъ, даа кель. Мени пек мемнюн эттинъ.

Амма Мурат Эгамнынъ экинджи келювини беклеп етиштирмеди. Эм кетирген китапларынынъ учьтен бир къысымыны биле окъуп чыкъалмады.

О куню огълундан хабер алмагъа томалакъ юзьлю, къыргъыз козьлю Махкамнынъ анасы кельди. Султан ака палатада булунгъанындан себеп, о адети узьре бетини явлугъынынъ четинен къапатып, афудан огълунынъ кроваты четине отурды. Сонъра:

— Огълум, кельчи, — деп Муратны элинен ишмар этип чагъырды. — Мынавы пителерни эмдженъизнен бераберлешип ашанъыз, балам. Озюм яптым. Языкъ, ёл узакъ, келип чыкъкъандже сувудылар.

— Сагъ олунъыз. — Мурат пителерни элине алды. Шу ань бурунына отьмек ве хашхаш урлугъынынъ къокъусы урулды. Пителер даа сувып битмегенлер, Муратнынъ пармакълары аман оларнынъ ичинден чыкъып кельген джыллылыкъны дуйдылар. Агъызына силекейлери толды.

Мурат бойле балабан орьнекли, бир чети тишленген пителерни озьбек къомшуларынынъ эвинде чокъ корьген эди. Пителер диварда эв саиби яхуд огъуллары джебэге кеткенлеринден берли асувлы тура эдилер. Нидже вакъыт кечмесин, гуя оларнынъ къызыл юзюнден сыджакъ пюскюрип турмакъта.

Муратнен Султан ака питенинъ бирисини больдилер, бирер керечик къаптылар да, (бойле ниметни ред этмек гунях дегильми?), Махкамгъа тараф бакъмамагъа тырышып, чайнап башладылар.

Керчек, анасы пейда олгъан сонъ, бу огълан тамамиле денъишти: аз келесинъ, менден хабер алмайсынъ, деп агълады. Сонъундан исе не акъта сёз кетмесин, индже, назлы, агълав давушынен лаф этти. Анасы къабаатлы бир тавурда: я, балам, насыл этейим де сыкъ келейим, тарлада иш гъает чокъ, тезден памукъ тымары башлайджакъ, бригадир ич бир якъкъа чыкъмагъа рухсет бермей, деп, явлугъынынъ уджунен акъып келе берген козь яшларыны силе эди.

Султан ака отьмек кесечигини битириркен, Мураткъа бакъты. О да ашагъан сонъ, башыны къакъытты: айды чыкъайыкъ мындан, адамларгъа кедер этмейик. Тойгъандже лаф этип алсынлар.

Олар аякъ уджунда юрип, яваш палатадан чыкътылар.

Олар субетке тутунып, баягъы — эки саатке якъын кездилер. Палатагъа къайтып кельгенде, Махкамнынъ анасы энди кетип етиштирген, озю исе башынадже ёргъан иле орьтюнген, диваргъа чевирилип ятмакъта... Муратнен Султан аканынъ кельгенлерини эшитсе де, къыбырдамады, ятаберди.

Акъшамлыкъ емек кетирдилер. Мурат Махкамны не къадар зорламасын, опламасын, тур, бизимле бираз къапын, демесин, о айланып биле бакъмады, ятаберди. Султан аканынъ бунъа ачувы чыкъты, о сертликле:

— Сен ничюн озюнъни кучюк баладай тутасынъ? — деди. — Ананъынынъ имаесинде бир сен дегиль — даа беш бала бар, деген эдинъ де озюнъ! Оларны бакъмакъ керекми? Керек. Ондан гъайры о бичаре тарлагъа да къатнай да я! Бильмейсинъми, бизде шимди дехкангъа къышлакътан чыкъмакъ, мабюснинъ катаргъадан къачмасындан къыйын. Йигит ол, тур да емегиньни аша. Ачувымны къозгъама, бакъ, кореджегинъ бар!..

Амма Махкамгъа бу сёзлер де тесир этмеди. Эвелькисидай ятаберди, факъат даа явашча нефес ала башлады. Султан ака элини саллады, онъа бир даа токъунмады.

Тышарыда къаранлыкъ къоюлашкъан, кечитте арекет биткен сонъ

олар да чыракъны сёндирдилер, тёшеклерине кирип яттылар. Мурат, о якъына-бу якъына чевирилип, юкъусы кельмей баягъы чекишти. Султан ака исе башы ястыкъкъа тийгениле хурулдап башлады; аслы онынъ адети ойле: яткъанынен демирдай ятып къала, паровоздай пышылдай, богъулгъандай хырылдай, бурныле сызгъыра, амма «такъ» эткен давуш эшитильсе, аман абдырап уяна.

Махкам эп эвелькисидай ята, эм бутюн бу вакъыт ичинде бир керечик биле къыбырданып алмады, кокюс де кечирмеди, базыда кровать пружиналары яваштан гъыйчылдап алмаса, онынъ умумен мында бармыёкъмы бильмек кучь олур эди. «Бу Махкам не де инат адам экен! — Тюшюнди Мурат. — Анагъа о къадар дарылмакъ оладыр даа! Анълашылды да шу: ойнап юрьмей бичаре, онъа арткъач аскъы этмек не керек? Элинден кельсе, къайсы ана къыбырдамадан хаста баласы янында отурмаз! Амма шимди кимде бойле имкяниет бар?»

Мурат озю асыл биревге кин тутмакъны бильмей. Эвеля, бирев оны ынджытса яхуд ачувландырса о якъаджакъ-йыкъаджакъ алына келе, мен буны бойле къалдырмам, акътыман алырым, дее ант-емин эте. Амма саат-саатына сувуп башлай, ачувы ятыша, олгъан вакъианы талиль этип башлай, онъа къыймет кесмеге тырыша. («Асыл бу «афатта» меним озюм къабаатлы дегилимми, эр шейге озюм себепчи олмадыммы?» (Бойлеликле, озюнде дениледжек киби къабаат яхуд янълыш арекет тапмаса биле, юрегинде насылдыр бир къырыкъ къала, озюни сонъунадже акълап оламай эди. Ель эсмесе...

Мурат эппейи вакъыттан сонъ юкъугъа даларкен, Махкамнынъ кроваты устюнде къыбырдагъаныны, тумбочка тарафкъа чевирильгенини ве онынъ устюндеки пителерден бирер парча къопарып, кемирип башлагъаныны эшитти ве мемнюниетликле йылмайды. «Эх, йигит, инатланып яткъандже, чокътан бойле япмайсынъмы!»

Мурат козьлерине кучьлю ярыкъ ургъанындан уянды. Султан ака беяз кольмек-штанынен къапы янында тура (электрик лампасынынъ сёндюргичи къаршысында), Махкам тарафкъа бакъып, ачувлы-ачувлы сёйленмекте.

— Сен, бала, пек тербиесиз экенсинъ! Дедигим дедиктир, демектен башкъа бир шей бильмей экенсинъ! Ананъ кельди — къуванмакъ ерине агъладынъ. Агълама, деп огютледи, торсайдынъ. Бизлер акъшам кель аша, деп чагъырдыкъ, лафымызны сюртмединъ биле. Сонъра, эр кес юкълап башлагъанда акъшамлыкъ ашамагъа тутундынъ. Энди, яры геджеден кечкенде — акъанъ Гъазы, кене концерт, — агълап башладынъ. Не маразнынъ къылыкълары бу я?! Адамлар арасында яшагъан сонъ, факъат озюнъни дегиль, олар акъкъында да тюшюнмек керек де я!

Мурат пенджере артындаки къаранлыкъкъа назар ташларкен, вакъыт яры геджеден баягъы авгъаныны анълады. Махкамнынъ агълагъаны асыл эшитильмей. О кене дивар бетке чевирилип яткъан. Кене ёргъанынен башынадже орьтюнген. Факъат елькеси базыда яваштан титреп ала. Озю исе сес-солукъ чыкъармай.

Бу Махкам пек эрке экен, — деп тюшюнди Мурат. — Асыл адамгъа бойле инджермек олурмы? Анасы эвлерине къайткъаны ичюн дюньянынъ сонъу кельдими шу? Бугунь къайтса, ярын яхуд обирси кунь кене келир. Барсын, учь, дёрт куньден кельсин. Лякин эп бир келеджек де шу! Шунынъ ичюн де къиямет къопармакъ лязимми?!»

Султан ака сертликле сёндюргични бурды, къаранлыкъта ялынаякъларынен шап-шуп этип кроваты янына къайтты, кроватыны гъаджыргъуджыр этип ерине ятты ве... бир къач саниеден хурылдап башлады.

Палатанынъ ичерси къап-къаранлыкъ исе де, Мурат баягъы вакъыткъадже дивар бетке чевирильген, башынадже ёргъанынен орьтюнген, базыда елькеси титреп алгъан Махкамны сейир этип ятты. Ястыгъы козь яшларындан энди сым-сылакъ олгъандыр, деп тюшюнди о. «Юкъла, энди, дост, саба ола — хайыр ола», — дейджек эди, амма индемеди (Султан акагъа да кедер этмектен чекинди, гъалиба,) тёшегинде яхшыджа ерлешип ятты да, козьлерини юмды...

Саба эрте учюнджи палатада тасыр-тусыр башланды, недир индже сес иле чыйкъылдады, гъырчылдады. «Яваш чек, солджа ал, солджа!» деген къаба сеслер эшитильди. Мурат чабикликнен козьлерини ачты, кроваты устюне отурды. Махкамнынъ устю, башындан аягъынадже елакълы ёргъаннен орьтюльген. Эки адам о яткъан кроватнынъ пармакълыгъыны эки тарафтан тутаркен, къапыгъа тараф итеп кете эдилер. Кроватнынъ кучюк копчеклери къулакъларны тешеджек киби инджеден чыйкъылдай эдилер...

Босагъада, акъшамки сёндюргич янында куль тюслю къалын хастахане халатына сарынгъан Султан ака тура. О, Муратнынъ тургъаныны корип, бир назар ташлады, сонъра козьлерини четке алып къачты...

Эки санитар кроватны кечитке айдап чыкътылар ве оны эп чыйкъылдата берип, палатадан узакълаша башладылар...

Султан ака буюк мукъайтлыкъле къапынынъ къанатларыны бир кетирди, яваштан къапатты, сонъра артына чевирилиркен, не япаджагъыны бильмеген адамдай, баягъы сусып турды. Полда, Махкамнынъ кроваты еринде, тозлы бир квадрат къалгъан. Тумбочкасы янъгъызсырап къатайып тура. Онынъ устюндеки пителерден бир данеси къалгъан, бири де тишленген пите...

Мурат эр шейни анъласа да, дешетли акъикъаткъа ишанмакъ истемеди. О сычрап еринден тураркен, устюне халатыны ташлады, Султан аканынъ янына барды.

— Не олды я? Махкамны къайда алып кеттилер? — суаллерининъ ахмакъджа берильгенини дуйса да, озюни токътатып оламады. Бельки, Султан ака: «Э, оны башкъа палатагъа авуштырдылар», — дер? «Сен беллеме, Махкам палван, биз чюрюклерден эвель аякъкъа турар ве бу сасыкъ диварларны терк этер!»

Амма Султан ака, не чаре, олгъаны киби айтмагъа меджбур олды.

— Муратджан, бизим Махкам кечинди, — деди о. — Бизлер татлы юкъуда экенде, сес-солукъсыз агълай-агълай джан берген. Мен исе, къарт ахмакъ... о шу алда яткъанда... багъырыкъладым... акъылданелик косьтердим...

Олар бир-бирине бакъмамагъа тырышып, бир къач сание сусып турдылар, сонъра бирден, дерсинъ артларындан бирев итегендай, кескин бурулдылар да къапыны ачувлы тартып ачтылар...

Олар, кечитни кечеркен, басамакълардан тюшмек ве беш-он адымдан хастахане багъчасы ичине кирмек керек эдилер. Амма шу ань хастахане бинасынынъ запас къапысы ачылды носилка котерип кеткен эки санитар корюнди. Носилканынъ устю энди оларгъа таныш, ёлакълы ёргъан иле орьтюли эди...

Султан аканен Мурат сурьатле бурулып, корпуснынъ артына айландылар. Ёкъ, оларныъ ёлуны таныгъан-бильген Махкам бала дегиль, козьге корюнмеген, дешетли ве амансыз ОЛЮМ КОЛЬГЕСИ кесип кечкен эди. Олар ана ондан, ойле тезликле къачтылар! Дюньяда насыл сагъ инсан бар ки — ондан сакъынмасын, онынъле юзьме-юзь кельмектен къачынмасын. Амма ондан къачып къуртулгъан да дюньяда олмады. Омюр копчеги токътамакъ бильмез...

Мурат Султан аканынъ янында адымларкен, гедже тюшюнгенлерини хатырлай, озь-озюнден утана эди. «Ананъ бугунь къайтса, ярын яхуд обирси кунь кене келир. Барсын учь, дёрт куньден кельсин! Шунынъчюн де къыямет къопармакъ лязимми!» Эльбет, Махкамнынъ анасы энди келир. Мытлакъ келир. Амма, кельсе де огълуны сагъ корьмейджек. Факъат тумбочкасы устюнде тишленген бир питени кореджек. Огълундан къалгъан екяне ве сонъки хатире!

Эльбет, Мурат бойле оладжагъыны бильсе эди геджеси башына кельген фикирлерге ёл берир эдими? Аксине, онъа чокъ эйи сёзлер айтыр, анасыдай кирпик къакъмадан янында отурыр, агъырысыны енгиль этмеге тырышыр эди. Амма... дюньянынъ, омюрнинъ худжур бир «аммасы» бар. О да исе — токъ ачны, сагълам хастаны, сагълар исе олеяткъанны анъламакъ кучь экен. Не де адалетсиз къанун!

Оларнынъ эр бири озь хаялларына далгъан алда, эп долана эдилер. Мурат къаттий къараргъа кельди. Анасы пейда олгъанынен, оны мындан — хастаханеден, бугунь, шу ань, шу сание ичинде эвге алып къайтмасыны талап этеджек. Оны артыкъ мында ич бир тюрлю кучь тутып оламаз. Ольсе де — эвде олер. Амма о мындан кетсе, онъа олюм де токъунмаз, дюньяда олгъан чокъ акъсызлыкъ, дешетли ве анълашылмагъан шейлерден къачып къуртулыр. Мында о озюни янъгъыз, имаесиз, ирадесиз дуя. Эвлерине къайтса анасы, Урие къардашы, достлары янында булунаджакълар. Оларнен бирге ич бир шей къоркъунчлы дегиль. О айны шунынъ ичюн лагерьден къачмадымы, аджеба?!

— Къасеветленме, — деди апансыздан Султан ака ве Муратнынъ хаялларыны окъугъан адамдай, девам этти: — Хасталыкъ, сени энди терк этти. Кетем десенъ, экимлер чокъ тирельмезлер. Эльбет, амбулаторияда тедавийленювимни девам этерим, деп сёз берирсинъ. Эм джиддий тедавийлен, бакъ! Нетиджесини озюнъ корьдинъ...

Мурат Султан акагъа мемнюниетликле назар ташлады. Эльбет, онъа эвге къайтмагъа рухсет берселер, о бир укол ерине эки алмагъа да разы, факъат оны азат эйлесинлер! Ёкъ деселер, къачар, эм оны кимсе токътатып оламаз!

— Ананъа мен айтырым. Огълунъызнынъ тезджe тедавийленгенини истесенъиз, эвге алып кетинъиз, дерим.

— Ах, Султан ака! Сиз я меляике, я да онынъ баджанагъысынъыз! Адамнынъ фикирини окъуя билесинъиз. Эльбет, Мурат анасынынъ табиатыны яхшы биле: о озь мийи иле яшагъан адам. Эр шейге озь мунасебети бар, озь бакъышы. Эм о, Мурат: «Эвге къайтам!» десе, разы олмая да биле. «Я адам ольген олса не? Вакъытында тедавийленмегени ичюн ольген, шаймы? Демек, ольмемек ичюн, сен хастаханеде булунмакъ, сонъунадже тедавийленмек борджлусынъ!» — деп билир.

Мурат бойле вакъытта насыл этер де, анасына озь алыны анълатыр? Юрегинде анълашылмагъан къалабалыкъ укюм сюрмекте де я! Бойле вакъытта Султан ака ярдымгъа кельсе терс олмаз...

— Сиз, Султан ака, тюшкюнлешменъиз, — деп джевапланды Мурат ниает. — Сизни де энди тезден чыкъарырлар...

Султан ака индемеди. (О озь хасталыгъыны яхшы биле, шунынъ ичюн де, озюни алдатса биле, биревлерни алдатмакъ истемей эди. Хасталыгъы исе анавы... амансыз, шефкъатсыз, чекинмек бильмеген союндан...

Ярым саат кечмеден, анасы кельди. Сакине апте Махкамнынъ вефат эткенини эшиткен, эм шу ань, огълунынъ алыны тасавур этерек, ёлгъа атлангъан. Мурат озюнинъ нафиле къасеветленгенини анълады. Чюнки анасы индемеден онынъ элинден алды да, догъру баш экимнинъ кабинетине тараф адымлады. Къапы огюнде токъталкен, Мураткъа:

— Сен шу ерде отур, огълум, — деди. — Дайынъ кельсе, мында экенимни айтырсынъ. Баш эким ынкъ-мынкъ десе, онынъ ярдымы керек оладжакъ. Олар бир-бирини яхшы таныйлар...

Амма Мурат хастаханени Фемий дайысы кельгендже терк этти. Баш эким амбулаториягъа къатнап, тедавийленювни девам этерсинъиз, деди. Озюни мукъайт тутсын, сонъундан исе йылда бир кере тешкерилип турсын, деди. Бу яман хасталыкъ. Он йыл-йигирми йылдан сонъ да къайтавлай биле, баланынъ сагълыгъына тесир эте биле, деди. Мурат терен нефес алыркен демир араба къапыдан тышары чыкъты. Узанып кеткен къара яз, битеятыр эди. Августнынъ, онынъле бирге исе — татильнинъ сонъу. Амма Мурат онынъ кечип кеткенине асыл языкъсынмай эди.

Яз, татиль кечкен олса, кечкендир, бу — бир шей демек дегиль. Энъ эсасы, аят девам эте, омюр копчеги айлана. Мурат исе яшай, юре, куле, коре, нефес ала. Инсан ичюн бундан да буюк бахт олурмы?!

«...ШАИР НАМЫН ЭЛЬ САКЪЛАР»

Эшреф Шемьи-заденинъ догъгъанына

80 йыл толувы мунасебетинен

Эдебий джемаатчылыкъ ве бутюн халкъымыз бу сене къырымтатар совет поэзиясынынъ темелини къойгъанлардан бири, бу поэзиягъа омюрлик садыкъ къалып, озюнинъ ольмез иджадынен халкъ юрегинден эбедий ер алгъан севимли шаиримиз Эшреф Шемьи-заденинъ 80 йыллыгъыны къайд этмекте.

Эшреф Шемьи-заде (Эшреф Абдураман огълу) 1908 сенеси июнь 21-де Евпатория шеэринде халкъ оджасы аилесинде догъды, Руждие мектебини битирген сонъ о Симферопольге барып, андаки «Совпартшкола»гъа окъумагъа кире. Шу вакъытта да комсомол азасы ола.

Озюнинъ шииириетке мейиль берювини Эшреф Шемьи-заде шойле тариф эткен эди: «Ойле олып чыкъты ки, мен койде яшагъан акърабаларымызгъа язгъан мектюплеримни кулькю ичюн къафиели бейитлернен язар эдим ве сонъра табиат гузелликлерини, мевсим денъишмелерини тасвир эткен парчалар къаралап башладым.

Шу йыллары — Къырымда Совет акимиетининъ биринджи сенелери, шеэримизнинъ илери кельген оджалары ве яшлыгъы «Темир къазыкъ» адында бир эльязма журнал чыкъармакъ тешеббюсинде булундылар. Язысы гузель яшлар журналнынъ асыл нусхасындан секиз-он нусха кочюре ве сонъра бу журналлар эль-эльден кечип окъула эдилер. Бир-эки нусхасы атта Симферопольге ве Багъчасарайгъа да кете эди. Бу журналгъа къаршылыкъ Багъчасарайда Дарульмуаллимин мектеби талебелери ве оджалары тарафындан, айны бунынъ киби, эльнен язылып чыкъарылгъан «Аркъадаш» адлы журналнынъ да бир нусхасы бизим шеэримизге келе эди. Олардан корьмедже, 1924 сенесининъ бааринде, февраль революциясынынъ 7-джи йылдёнюми кунюне догърулап, тек озюм язгъан бир-эки шиир, Некрасовдан чевирген бир шиирий терджимем, аселет язгъан эки макъалем ве аз эшитильген фольклор материалларындан ибарет «Къуван» (Балкъурт ящиги) адында 24 саифелик бир нусха ресимли эльязма журналчыкъ мен де чыкъардым. Меним «эдебий авескярлыкъ ве журналистлик фаалиетим» шу кучюк эльязма журналдан башлавса керек».

Заманымызнынъ буюк шаири дереджесине котерильген бу симанынъ эдебий яратыджылыкъта ильки адымларыны иште шойле тасавур этмек мумкюн.

Совпартшкола талебеси, 16 яшында Ленинджи комсомол азасы Эшреф Шемьи-заде 1925 сенеси январь айында Владимир Ильичнинъ ольгенине йыл толувы кунюне багъышлап «Ленинге» адлы шиир язды. Бу шиир о вакъытта мектепнинъ дивар газетасында, бир йылдан сонъ исе «Илери» журналында басылды. Даа янъы ше-

килленип башлагъан къырымтатар совет поэзиясында муим вакъиа олгъан ве озюнинъ образлылыгъы эм де эмоциональ тесир кучю джеэтинден, улу даийнинъ образыны ачув теренлиги джеэтинден даа бу куньге къадар къиясы олмагъан бу классик шиир зенгин къырымтатар шиирий Ленинианасынынъ алтын саифесини тешкиль этмекте.

Яш совет республикасы эмекдарлары бутюн гъайретинен биринджи дюнья дженки ве ватандашлар муарребеси саесинде харабеге чевирильген халкъ ходжалыгъыны аякъкъа тиклевнен мешгъуль олгъан вакъытта язылгъан бу шиирни яш шаирнинъ гъаевий иджадий программасы демек мумкюн. Эшреф Шемьи-заде бу шииринде Ленинни тек коммунист партиясыны ве дюньяда биринджи социалист девлетини мейдангъа кетириджи оларакъ корьсетмекнен бирге, айны заманда бутюн дюнья пролетариаты даийсининъ образыны ярата бильди. Иште, о къырымтатар совет поэзиясына буюк эминлик иле бу шиирнен кирди.

Къырым область комсомол тешкилятынынъ о девирдеки секретары, сонъра республика микъясында хусусий пенсионер олгъан къарт коммунист Бекир Умеров «Ленин байрагъы»нда шойле язгъан эди: «Шеэрде олсун, койлерде олсун, комсомол тешкилятларында, рабфакта, партия мектебинде, техникумларда, 9 йыллыкъ ве 7 йыллыкъ мектеплерде, халкъ арасында Эшрефнинъ бу шиири мисли корюльмеген авеслик ве меракъ догъурды».

Бундан сонъ Шемьи-заденинъ шиирлери чешит газета ве журналларда сыкъсыкъ басылып тура ве яш шаирнинъ намы кеткен сайын арта.

Буюк украин алими академик А. Крымский о вакъытта озюнинъ «Тюркий тиллер» макъалесинде («Гранат» Энциклопедия лугъаты, 41-джи том, 1931 с.) догъру къайд эте: «...Къырым эдебиятында совет ёнелишинде даа яп-яш эдебий къуветлер озьлерини косьтере башладылар. Олардан энъ зияде талантны Эшреф Шемьи-заде, Менли-Азиз ве Керим Джаманакълы киби шаирлерде сезмек мумкюн.

1927 сенеси сентябрь айында даа янъы 18-ни толдыргъан талантлы яш шаирни балалар ичюн тешкиль этильген «Козь айдын» журналынынъ месуль редакторы вазифесине тайин этелер. 1928-де о РАППнынъ азасы ола, 1932-де Москвада Бутюнсоюз девлет кинематография институтынынъ эдебий-сценария факультетини битире. Айны заманда о, озюнинъ тазелиги ве тендиристлиги иле айырылып тургъан шахсий дуйгъулы шиирлерини яза, дердж эттире. О вакъытнынъ белли рус тенкъидчиси Я. Полканов озюнинъ «Къырымтатар эдебияты» макъалесинде бу хусуста шойле яза: «Къырымтатар эдебий яшлыгъы арасында энди кениш суретте белли олгъан догъма истидатлар бар. Мисаль ичюн окъуйыджыгъа белли олгъан ве шиирлери юксек бедиийликнен айырылгъан Эшреф Шемьи-задени алайыкъ... «Маневр» (Къара денъиз Къызыл флоты акъкъында), «Яхшы», «Фуртуна» киби шиирлер онынъ ташыгъан пролетар шаири намыны акъикъатен акълайлар. Тендиристлик, джанлылыкъ — бу шаирнинъ яратыджылыгъындаки эсас чизгидир». («Просвещение национальностей», № 2 1931).

Москвада окъугъан вакътында Шемьи-заде биринджи бешйыллыкънынъ ири объекти олгъан мешур «ДнепроГЭС» къуруджылыгъына бара. Анда плотина къуруджыларынынъ эмек джошкъунлыгъы, мемлекетимизнинъ парлакъ келеджеги огърунда онларнен миллет векиллерининъ федакяране эмеги, яшларнынъ энтузиазмы оны айретте къалдыра. Шаирнинъ анда барувынынъ нетиджеси оларакъ сонъра мешур «Днепрельстан» поэмасы догъа ки, бу поэма онъа акълы суретте шурет кетире. Эм бу шурет оны тек Къырымда дегиль, онда да узакъларгъа таныта. Буюк шаирлер Абдулла Токъай, Сулейман Стальский, Абулкъасым Лахути, Алимджан Ибраимов ве дигерлернен бир сырада, 25 яшында онынъ ады Буюк Совет Энциклопедиясына кирсетиле. Бу Энциклопедиянынъ 1933 сенеси чыкъкъан 62-нджи томында шаирнинъ яратыджылыгъына багъышлангъан сатырларда джумледен шойле дениле: «...Шемьи-заденинъ сонъки йылларда язылгъан ве социализм къуруджылыгъы джошкъунлыгъынен ашлангъан эсерлери («Днепрельстан» эпопеясы ве дигерлер) озьлерининъ лирик кергинлиги ве бедиий усталыгъынен айырылалар. Шемьи-заденинъ фаалиети къырымтатар эдебий тилининъ инкишафы ичюн буюктен-буюк эмиетке маликтир».

«Днепрельстан» поэмасы газеталарда, журналларда басылды, 1934 сенеси исе айры китап олып чыкъарылды. Поэма эр кеснинъ, хусусан яшларнынъ ве студентлернинъ агъызында эди, онынъ айры парчаларыны эзберлеп юре эдилер. Бу поэма узеринде дженктен эвельки бутюн бир несиль ишченлик, ватанперверлик ве интернационализм рухунда тербиеленди. Поэма догърудан-догъру социализмге хызмет этти.

Эшреф Шемьи-заде 1934 сенеси Умер Ипчинен, Ыргъат Къадырнен ве Абдулла Дерменджинен берабер СССР языджыларынынъ биринджи съездинде делегат оларакъ иштирак этти. Айны шу йылы Къырым Языджылары союзы тешкиль этиле ве Шемьи-заде 1936-1937 сенелери шу союзнынъ месуль секретары вазифесинде чалыша.

1935 сенеси майыс айында къырымтатар языджылары улу пролетар языджысы Максим Горькийнен корюштилер. 1931 сенеси Италиядан темелли къайткъан сонъ ялы боюна сыкъ-сыкъ келип, андаки «Теселли» дачасында яшагъан Максим Горькийнен бу корюшюв Къырым эдебий аятында гъает муим вакъиа олды. Бу корюшювде Умер Ипчи, Ыргъат Къадыр, Ильяс Тархан, Абдулла Дерменджи ве Раим Тычеровнен бирликте Эшреф Шемьи-заде де иштирак эткен эди. Дёрт саат къадар девам эткен гъает меракълы ве мундериджели субет шахсен Шемьи-задеде пек буюк теэссурат къалдырды. Субет вакътында М. Горький къырымтатар эдебиятынынъ, ана тили ве санъатынынъ инкишафы меселелеринен, халкъ яратыджылыгъыны топлав, огренюв ишлеринен пек меракъланды. Хусусан халкъ агъыз яратыджылыгъыны, миллий фольклорны яхшы билювнинъ языджы ичюн не къадар буюк эмиети олгъаныны айрыджа къайд этти. Горький о вакъытта джумледен шойле деген эди: «Озь халкъынынъ фольклорыны яхшы бильмеген ич бир вакъыт яхшы языджы олып оламаз. Бойле муэллифнинъ эсери окъуйыджынынъ юрегине барып тиймез. Халкъ яратыджылыгъы — бу миллетнинъ битмез-тюкенмез рухий байлыгъыдыр. Ве эр бир намуслы, видждалы языджы бу байлыкъны бутюн инджеликлеринен огренмек борджлы».

Эшреф Шемьи-заде улу языджынынъ бу насиаты ве тевсиесини яхшы этип мыйыгъына сарды ве бутюн омюр бунъа риает этти. Онынъ яратыджылыкъ мувафакъиетлерининъ, эсерлериндеки мундеридже ве тиль зенгинлигининъ темели де иште бунда, яни халкъ фольклорыны терен огренювде, ондан билип ве усталыкънен файдаланувындадыр.

Шаир чешит вакъытларда В. Маяковский, К. Чуковский, Ф. Гладков, М. Светлов, С. Эйзенштейн, Н. Икмет, А. Лахути, М. Джалиль, С. Вургун, У. Насыр, Х. Алимджан киби ве даа чокъ буюк языджыларнен, шаирлернен, медениет эрбапларынен корюшти, субетлешти, алякъада булунды. Ве онынъ иджадий мувафакъиетлеринде бу корюшювлернинъ тесири шубесиздир.

Бу йылларда Э. Шемьи-заде чокъ яза, «Яшлыгъымнен корюшюв», «Москва — Севастополь» поэмаларыны ярата. Бу поэмаларнынъ биринджисинде о земане аятыны эвелькисинен, яни балалыкъта корьгенинен къияс эте — ве бунынънен революциянынъ халкъкъа не бергенини косьтере. Экинджи поэмада бу мевзу даа зияде кенишлетиле. Лирик къараман Москва — Севастополь поездынен кетер экен, мемлекетнинъ аджайип манзарасыны, инсан эмегинен янъартылгъан топракъларны сейир этерек, Совет Ватанынынъ социализм къурудужлыгъындаки къазанчларынен гъурурлана.

РСФСРнинъ янъы Конституциясыны тасдыкълагъан Советлернинъ Бутюн русие 17-джи Февкъульаде съездинде (1937 с. январь 15—21) Къырым делегатларынынъ группасы: республикада нам къазангъан артистка М. Ишниязова, «Красный Октябрь» заводынынъ хадимеси Н. Сирота, языджы Э. Шемьи-заде ве «Луч» колхозынынъ бригадири А. Усеинов укюмет ёлбашчылары М. И. Калинин ве С. М. Будённыйнен Кремль сарайында.

Шаир, айны заманда терджиме ишинен чокъ огъраша. Онынъ терджимесинде окъуйыджылар Шекспирнинъ «Он экинджи гедже» трагедиясынен, А. Пушкиннинъ, А. Мицкевичнинъ, М. Лермонтовнынъ, Низамийнинъ ве даа чокъ дигер шаирлернинъ эсерлеринен таныш ола. Бу саеде о Пушкиннинъ «Багъчасарай чешмеси» поэмасыны терджиме этювде айрыджа мувафакъиетке наиль ола. Бу терджиме эр кеснинъ фикриндже энъ юксек дереджеде таныла ве о, акълы суретте къырымтатар миллий терджиме эдебиятынынъ алтын фондыда кире. Бунынъле бирге Шемьи-заденинъ озь эсерлери де башкъа тиллерге чевириле. 1933 сенеси рус тилинде онынъ «Сайлама эсерлер» шиирий джыйынтыгъы нешир этильди.

Эшреф Шемьи-заденинъ шаир оларакъ о девирдеки буюк хызмети шундан ибарет ки, Зиядин Джавтобели, Ыргъат Къадыр, Абдуреим Алтанълы ве дигер шаирлернен бир сырада, онынъ яратыджылыгъы саесинде поэзиямыз социализм огърунда курешнинъ огь сафларындан ер алмакънен бирге о къырымтатар поэзиясынынъ бутюнсоюз мейданына чыкъмасына ярдым этти. Шаирнинъ намы тек мемлекетимизде дегиль ондан да тышкъа кетти. Венгрия халкъ шаири Эмиль Мадараснынъ Эшреф Шемьи-задеге багъышлап шиир язгъаны шаирнинъ намы та о вакъытта не къадар кениш белли олгъанындан делялеттир. Эмиль Мадараснынъ 1936 сенеси рус тилинде чыкъкъан «Минск ташёлу» адлы китабында ер алгъан «Къырым тюркюси» адлы бу шиирнинъ сонъу шойле бите:

...Так будь же, песнь, полна
И бодрости и веры,
Как звучная волна,
Как песня пионера.
И ясной будь везде,
Как небо голубое,
Как песнь Шемьи-заде,
О гордом Днепрострое,
Как стих Шемьи-заде.
О нашей красной воле,
Как он — Шемьи-заде,
Поэт и комсомолец.

Иште, муэллиф айткъаны киби, озюнинъ бойле назик, джанлы шахсий дуйгъуларынен ве тендирист лирик сатырларынен, поэзиягъа ишанч ве эминлик иле, онынъ эркеси дегиль де, джансюер хызметчиси олып кирген шаир поэзиямызда бутюн омюр юреги халкъкъа, ватангъа севги толу джошкъун йырджы олып къалды.

Улу Ватан дженки йылларында Эшреф Шемьи-заде Озьбекстанда яшады, Фергъана область «Коммуна» газетасынынъ месуль секретары вазифесинде чалышты. Озьбекстан Языджылары бирлигининъ о вакъыттаки ребери Хамид Алимджаннынъ тевсиеси иле эки йыл девамында республика языджылары бирлигининъ Фергъана болюгине ёлбашчылыкъ япты. О агъыр дженк йыллары Фергъанада эвакуацияда булунгъан къыркътан зияде Москва, Ленинград, украин, белорус языджылары, бир сыра поляк ве немсе языджылары (сиясий эмигрантлар) яшай эдилер. Оларнынъ эписининъ турмуш ихтияджларыны темин этюв, эдебий акъшамлар ве чыкъышларыны тешкиль этюв ишлерине Шемьи-заде озюне хас бутюн гъайрет ве энтузиазмнен берилип чалышты.

Дженкнинъ сонъунда, халкъ Озьбекстангъа кетирильген сонъ озь къорантасына къавушып яшагъан девирде, шаир насылдыр мунафыкънынъ чакъувынен ифтирагъа огърап, тюрьмеге къапатыла, йылларнен лагерьлерде булуна. Къуртулып чыкъкъан сонъ 1950-джи сенелернинъ сонъунда ве 1960-джы сенелерде Ташкенттте Г. Гъулам адына нешриятта Шаркъ мемлекетлери эдебияты редакциясынынъ ве сонъра музыка ве саньат редакциясынынъ мудири вазифелеринде чалышты.

1957 сенеси «Ленин байрагъы» газетасы чыкъып башлагъан сонъ Эшреф-Шемьизаде чокъ йыллыкъ дургъунлыкъны артта къалдырып, башкъа языджыларымызнен бир сырада, эдебий яратыджылыкъ фаалиетини девам эттирди. 1965 сенеси онынъ «Къавал» адлы шиирлер джыйынтыгъы басылып чыкъты. Бу онынъ дженктен сонъки девирде басылгъан биринджи китабы эди. Ондан сонъ 1969 сенеси «Тогъан къая», 1978 сенеси исе «Шиирлер ве поэмалар» адлы китаплары дердж олунды. Онынъ бу китапларгъа кирген эсерлери ве, джумледен, «Ленин байрагъы», «Программаны окъугъанда», «Венерагъа», «Къаранфиль», «Озьбекстан балладасы», «Шаир ве шиир», «Озюнчелик» киби шиирлери — бутюн булар дженктен сонъки къырымтатар поэзиясынынъ белли бир озегини тешкиль этелер. Онынъ «Къыркълама» адынен бирлештирильген ве къыркъ шиирден ибарет аджайип секизликлер дестеси исе шаирнинъ юрек теренлигинден далып чыкъаргъан инджи данелеридир.

Кениш энциклопедик малюмат саиби Эшреф Шемьи-заденинъ эдебиятта туткъан ери хусусында сёз юрьсетир экенмиз, онынъ яратыджылыгъы эдебиятшнаслыкъ, эдебий тенкъид, тедкъикъатчылыкъ иле де сыкъы багълы олгъаныны къайд этмек керекмиз. Онынъ эдебий макъалелери «Омюр ве яратыджылыкъ» (1974), «Халкъ хызметинде» (1977) адлы джыйынтыкъларына кирсетильди. Бу саада да шаир озюни терен тедкъикъатчы оларакъ косьтерди. О затен омюрининъ сонъки

йылларында эдебий тедкъикъ, эдебиятымыз тарихыны огренюв ишлерине зияде мейиль берди ве эсасен эки муим мевзу устюнде чалышты. Булардан бириси — XVII асыр классик шаиримиз Ашыкъ Умернинъ эсерлерини топлав, огренюв ве неширге азырлав иши эди. Бунда о белли нетиджеге иришсе де (Ашыкъ Умернинъ аяты ве яратыджылыгъы акъкъында тафсилятлы макъале язып бастырды, шаирнинъ бир сыра эсерлеринен окъуйыджыларны таныш этти), эсас макъсадына иришип оламады, яни Ашыкъ Умер китабыны неширге азырлап етиштиралмады. Экинджиси: эдебиятымызнынъ тарихыны язув меселеси эди. Йыллар боюнджа Москва, Ленинград, Къазан, Уфа кутубханелеринде чалышып Эшреф агъа пек зенгин материал топлады. Озюнинъ айткъанына коре, о учь томлыкъ кърым-къыпчакъ эдебияты тарихы устюнде чалыша эди. 1-джи том — «Кърым-къыпчакъ эдебиятынынъ къадимий девири», (XII—XV асырлар), 2-джи том — «Орта асырлар эдебияты» (XVI—XVIII асырлар), 3-джи том — «Янъы девир эдебияты» (XIX асыр ве XX асырнынъ биринджи чериги). Теэссюф ки, бу буюк иш сонъуна чыкъарылдымы, ёкъмы — бу бизге малюм дегиль.

Учюнджи том не ичюн XX асырнынъ тек биринджи черигини къаплап ала деген суалимизге Эшреф агъа: «Мен озь тедкъикъатымда эдебиятымызны 1927 сенесинедже, яни язымызнынъ арап элифбесинден латин элифбесине кечкенге къадар къаврап алдым. Чюнки ондан сонъки эдебият устюнде арапча бильмеген шимдики яш тедкъикъатчылар сербест чалыша билелер, амма ондан эвелькиси олар ичюн кучь олур», — деген эди. Эм акъикъатен, 1976 сенеси Эшреф агъа кузьде Москвадан къайтып кельген сонъ бу хусуста сонъки субетимизде: — Риза, эдебиятымыз тарихынынъ учюнджи томыны текмиллемек ичюн 1917—1920 сенелери иджат эткенлер хусусында ойле малюматлар, ойле адлар таптым ки, бириси акъкъында даа эшиткенинъиз биле ёкъ, — деди.

Эски озьбек тилини, классик озьбек эдебияты ве Орта Асия тарихыны темелли бильген Эшреф Шемьи-заде 60-70-джи йылларда Озьбекстан Компартиясы Меркезий Комитетининъ, Озьбекстан ССРнинъ Матбуат боюнджа Девлет Комитетининъ, Озьбек Совет Энциклопедиясы баш редакциясынынъ ве бунынъ киби де чешит нешриятларнынъ авалесинен о, озьбек языджыларынынъ сиясий-тарихий, эдебий-бедиий китапларына, эльязмаларына юзлернен рецензиялар, тенкъидий макъалелер язды, бир чокъ оригинал китапларны ве терджиме эсерлерни редактирледи. Бунынънен о земане озьбек эдебиятынынъ инкишафына да белли иссе къошкъандыр. Эшреф Шемьи-заденинъ дженктен сонъки девирде язгъан энъ яхшы эсерлеринден эки поэмасыны къайд этмемек мумкюн дегиль. Бири «Алиме». Бу поэма халкъымызнынъ шанлы къызы, хусусий Денъиз яны Ордусынынъ разведкаджы-резиденти, гестапо джеллятлары тарафындан ольдюрильген 19 яшында комсомолка Алиме Абденнанованынъ шанлы хатрасына багъышлана. Шаир кърымтатар Зоясы адыны алгъан Алиме Абденнанованынъ къараманане образында джесаретлик ве мердликни, Ватангъа, халкъкъа сынъырсыз севгини тереннум эте. Поэманынъ яш несильни ватанперверлик рухунда тербиелевде буюк хызмети шубесиздир.

Экинджи поэма «Аслыхан» исе затен поэзиямызда айрыджа къыйметке ляйыкътыр. «Аслыхан» — динге къаршы кескин мундериджели, чокъ планлы лирик дестандыр. Шемьи-заденинъ яратыджылыгъына хас чизгилер, умумен, халкъчанлыкъ, саделик, самимийлик, терен образлылыкъ халкънынъ арзу-истеклерине якъынлыкъ, тилининъ сонъ дередже зенгинлигинде ве окъунакълыгъындадыр. «Аслыхан» дестанында бутюн бу хасиетлер ойле кениш ве усталыкънен теджессюм олунгъанлар ки, эсерни ич бир шубесиз «Таир ве Зоре», «Къозукурпеч ве Баянсулу» киби энъ яхшы халкъ дестанларынен бир сырагъа къоймакъ мумкюн. Поэмада усталыкъ иле руханийлернинъ реакцион ич юзю ачылмакънен бирге, бир сыра кескин ичтимаий-ахлякъий меселелер де котериле. СССР Педагогика илимлери Академиясынынъ академиги Азиз Измайлов «Асылхан» поэмасына язгъан рецензиясында шойле дей: «Шаир бу эсерде инсанлар аятынынъ чешит тарафларыны кениш суретте бедиий джеэттен бутюн догърулыгъынен косьтере бильген. Озюнинъ мундериджеси итибарен поэма ойле къурулгъан ки, башындан сонъунадже эксильмез дикъкъат ве меракъ иле окъула».

«Асылхан» дестаны акъикъатен дженктен сонъки поэзиямызда айрыджа ер алмакъ борджлы. Лякин теэссюф ки бу поэма да, бутюн мемлекетимизде олгъаны киби, энъ яхшы эсерлер сырасында дургъунлыкъ деврининъ серпинтисине огърады, яни онынъ ялынъыз биринджи къысмы басылды. Экинджи ярысы исе аля озь невбетини беклемекте.

Бугунь биз Эшреф Шемьи-задени догъгъанына 80 йыл толувы мунасебетинен хатырлар экенмиз, онынъ яратыджылыгъы акъикъатен халкъ иле сыкъы багълы олып, миллий поэзиямызнынъ тимсали олгъаныны гъурур иле къайд этемиз. Корюмли акъсакъал языджымыз Шамиль Алядин Эшреф Шемьи-заденинъ яратыджылыгъына къиймет кесерек «Шемьи-заде акъкъында сёз юрьсетмек — кърымтатар

поэзиясы хусусында сёз юрьсетмек демектир», — деп нафиле айтмагъандыр. Корюмли шаиримиз Черкез-Али исе: «Назым Икмет киби айтаджакъ олсакъ, энциклопедик малюмат ве юксек медениет саиби Эшреф Шемьи-заде, эдебияткъа хусусий бир янъылыкъ, текрарланмаз озюнчелик кирсеткен яратыджы оларакъ, бизим поэзиямызнынъ классиги сайылмакътадыр», — деп язды («Ленин байрагъы», 21 июнь 1983 с.) Эбет, Шемьи-заденинъ яратыджылыгъы пек чокъ земане шаирлеримиз ичюн акъикъатен иджат мектеби, усталыкъ мектеби олды. Оларнынъ аман-аман эр бири оны озь оджасы сая биле. Халкъ ичинде исе онынъ адына урьмет, итибар о дередже юксек ки, бу буюк симанынъ хатырасына озь сатырлырыны багъышламагъан шаир къалмады десек янъылмамыз.

Севимли шаиримиз, оджамыз шимди 80 яшыны толдыраджакъ эди. Теэссюф ки, онынъ арамыздан кеткенине энди он йыл олды. Лякин онынъ ады, онынъ иджады эбедий бизимледир.

Къырымда Акъчора (Долинное) кою янындаки мезарлыкъта, этрафы демир чабакъларнен къоравлы, къара гранит таштан абиде къоюлгъан къабир устюнде бир вакъыт чечеклер солмай. Бу ерде шаир Эшреф Шемьи-заде ята. Гранит ташнынъ устюнде шу сёзлер язылы:

«Эль арзусы эркин олса,
Эль арзусын эр акълар.
Шаир сёзю мергин олса,
Шаир намын эль сакълар».

Шаирнинъ намы акъикъатен халкъ юрегинде сакъланмакъта ве эминмиз ки, онынъ къабирине баргъан ёлны ич бир вакъыт от басмаз.

РИЗА ФАЗЫЛ

САДЫКЪ МЕСЛЕКДЕШИМ ВЕ ДОСТУМ

Та генчлигимден берли севип окъугъан китапларымны ипратмай сакълагъан ве оларнынъ муэллифлерини урьметлеген адетим бар. Гузель эсерлер гоньлюме саф дуйгъулар ве теселля бахш этелер. Меним ичюн олар къыймет ли китаплар сыфатында китап рафларым ичинде айрылып ве низамнен тизилип туралар. Оларнынъ арасында Эшреф Шемьи-заденинъ де «Днепрельстан», «Къавал», «Тогъан къая» китаплары булунмакъта. Бу шиирий эсерлерни мен эдебият хазинемизнинъ энъ къыймет ли инджимерджан джевэрлери киби, зенгинлик зийнети деп саям ве инсангъа нефасет дуйгъулары ашлагъан бу бедиий эсерлерни даима элиме алгъанда, озюмде тазе ислер ве тефеккюрлер асыл этем.

Биз, Эшрефнен генчлик ве эдебий фаалиетимизнинъ ильки куньлеринден итибарен таныш ве дост эдик. Биз онынъле бир девирде окъудыкъ, яздыкъ, чалыштыкъ. Бу девир — Октябрь инкъилябы, граждан муаребесинден сонъки йигирминджи йылларнынъ мурекеп, янъы аят къурув деври эди. Бу девир ВКП(б) Меркезий Комитетининъ «Партиянынъ бедиий эдебият саасындаки сиясети» акъкъында къарарларынен рухлангъан, эдебият ве саньат векиллерининъ гъайретнен джошып, иджат эте башлагъан девири эди.

1927—1928 сенелери Эшреф янъы элифбе комитетинде ве сонъ «Козь айдын» журналында секретарь, мен исе «Енъи дюнья» газетасында месуль секретарь вазифесинде чалыша эдик. Бу идарелернинъ биналары Симферопольде Ленин сокъагъында ян-янаша къомшу олгъаны бизим сыкъ-сыкъ корюшювимиз, къонушувымыз ичюн эльверишли имкян догъурды. Дост-

лыкъ артты. Евпатория шеэринде медений халкъ оджасы къорантасында догъгъан, оськен, шеэрде Рущдие мектебини битирген, Симферопольде совет-партия мектебинде тасиль алгъан, джемаат ишлеринде хызмет эткен Эшреф меним тасавур ве теэссуратларымда джесаретли, малюмат саиби бир акъран етишкен генч оларакъ турды. О, юксекче бойлу, назик вуджутлы, кулер юзьлю, дюльбер сималы, самимий, незакетли, муляйим ве севимли эди. Онынъ иле олгъан достлыгъымыз онынъ омюрининъ ахырына къадар девам этти. Ал-азырда бу унутылмаз, садыкъ меслекдешим ве севимли достум хусусында айры эдебий хатырлав ве тефеккюримни гъает къыскъадан олса да, окъуйыджыларымызгъа беян этмекни виждан борджум деп сайдым...

Эшреф Шемьи-заде эдебият алемине озюнинъ белли дереджеде ве русча умумий бильгиси, эдебий азырлыгъы, догъма истидаты ве джурьатынен келип къошулды. О девирдеки бутюн кедайлар, шаирлернинъ энъ малюматлысы ве истидатлысы — Эшреф Шемьи-заде эди. Бу алидженап хасиетини о, 1926 сенеси «Енъи дюнья» газетасы ве «Илери» журналынынъ саифелеринде дердж этильген «Ленинге» деген шииринде там бирлигинен косьтерди. Онынъ ильки кере басылгъан бу эсери о девирдеки поэзия кокюнде Чолпан йылдыз киби парылдады. Бу эсернинъ идея сагъламлыгъы, земаневийлиги, образлылыгъы, мундеридже ве форма янъылыгъы, бедиий музыкаллиги онъа эдебиятымыздаки шиириет жанрындаки энъ юксек ве итибарлы минберни берди. Бутюн окъуйыджыларнынъ урьметини къазангъан бу эсер эр ким тарафындан севилип окъулды.

Эшреф «Ленинге» адлы бу эсернинъ не киби теэссурат шараитында язгъаныны ве яныгъыны икяе этмекни, манзумелернен анълатмакъны мунасип саяракъ, шу ашагъыдаки сатырларны беян этти:

Къатты аяз бир къыш куню
Ер михверин терк этти.
«Ленин ольди» — деген хабер
Алай якъны титретти.

Къате меним янытъым да
Улу даий акъкъында,
«Янъы дюнья» вастасыман
Эшитильсе халкъыма? —

Деп ничюндир тилексидим
Шу арзума ирмеге.
Газетада озюмнинъ бир
Шииримни корьмеге.

Демек, Эшреф де дигер кедай ве шаирлер киби, ильки девиринден Ленин ве Октябрь, партия ве ватан мевзуларыны эсас аларакъ, иджадыны башлады. «Ленинге», «Бизлернен эп биргесинъ», «Ильич акъикъаты» киби шиирлери бу джумледендир.

Эшреф меракълы китапларны къыдырып тапмагъа ве оларны бизлерге де тевсие этмеге авес эди. Не вакъыт олмасын, оны даима китапханеде расткетире эдим. О, мында халкъымызнынъ эдебий мирасларыны аштыра, рус классиклерининъ ве дюнья шаркъий-тюркий халкъларынынъ эсерлерини огрене, олардан янъылыкъ, гъыда ала эди. Дейджегим, о акъикъатен де китап севдасы эди.

Арадан баягъы йыллар кечкен сонъ, шу куньлерни хатырлап язгъан Эшрефнинъ манзумесинде шойле сатырларны окъудым:

Бир къач йыллар китапхане
Олды хызмет турагъым.
Не къадар коп окъусам, эп
Артты эшкъым, мерагъым.

Сонъ Фузулий, Шиллер, Гёте,
Байрон, Пушкин, Гъазаий,
Номан огълу, Чобан-заде,
Токъай, Амди, Ниязий,

Меметлернинъ изин басып,
Олдым садыкъ бир изджи.
Ахыр сонъу сатыр чифтлеп,
Авескяр бейит тизиджи.

«Яшлыгъымнен корюшюв»

Эшреф озюнден эсли, малюмат ве теджрибедже устюн тургъан адамларнен танышмагъа, олардан акъыл огренмеге севе эди. Профессор Бекир Чобан-заде, Мамут Недим, Абдулла Лятиф-заде, Мемет Нузет, Бекир Умеров, Умер Ипчи, Исмаил Леманов, Осман Акъчокъракълы киби тиль ве

эдебият эрбапларынен якъын мунасебетте булуна эди. Айны заманда эдебий генчликнен де алякъасы даимий эди. Ыргъат Къадыр, Амди Алим, Алтанълы, Къуртмолла Муратов кибилери эр кунь корюшкен дост аркъадашларындан эдилер.

«Ленинге» серлевалы шиири матбуатта басылгъан сонъ, Эшреф махсулдар къувети ве ирадесинен джесаретли эдебий яратыджылыкъ джерянына сарылды, кой яшайышы, яшлыкъ аяты ве севги акъкъында гузель ве джошкъун шиирлер яратты. Олардан «Пек арув бола», «Саба», «Гедже», «Акъшам денъиз ялысында», «Эмине», «Шайлы къыз», «Дере кой къызы» киби, гузель ве тасвирли шиирлерни бизим арамызда тек Эшреф яза биле эди. Бойле шиирлер тек Эшреф Шемьи-заденинъ къалеминден тёкюле биле эди.

Йыллар кечтикче Эшрефнинъ иджады кенишлей ве осе. Оны энди ватаны, халкъы меракъландырып башлай. О, озь халкъынынъ огюндеки мукъаддес макъсад ве вазифелерни козь огюне кетире, озь ахлякъий борджуны тасавур этерек, озюне шу тарзда къатты талап ве хитапта булуна:

Шаир олсанъ, ширинъе
Окъуйджыны табындыр,
Онынъ юрек теллерини
Инълет, сызлат, алындыр.

Шаир олсанъ, омрюнъ бою
Озь сёзюнъе саип ол!
Оль, йыкъыл, озь юрегинънинъ,
Арзусына наиль ол!

1930 сенеси баарь куньлери. Эшреф, Ыргъат Къадыр ве мен базы бир Салгъыр сокъагъындаки макъсыма, дондырма тюкянына зияфетке кирген адетимиз бар эди. Салкъын макъсыманы, токъ къурсакълы напольон пирожнисини пек бегене эдик. Сёз сырасы, Эшреф меним ве Ыргъатнынъ институтта окъугъанымызны алгъышлады ве озюнинъ бу йыл мытлакъа Москвагъа окъумагъа кетеджек тедаригини айтты. Биз бегендик ве севиндик. О, шу йылы Москвадаки кинематография Девлет институтынынъ сценария болюгине къабул этильди. Анда кетеджек вакътында озюнинъ энъ къыйметли китапларыны манъа эманет этерек, эвиме кетирип теслим этти. Сагълыкълашып, Москвагъа окъумагъа ёлланды.

Эшрефнинъ Москвада окъуп юрьген девири, эм окъув, эм де эдебий яратыджылыкъ осюв ве инкишаф девири олды. Пайтахт шараитында адамлар, эдебиятчылар арасында не къадар буюк джошкъунлыкънен яшагъаныны, чалышкъаныны, оськенини севинчнен икяе эте эди. Шу девирде де онынъ «Днепрельстан» поэмасы яратылгъан эди. Биз оны севинчнен муакемеге къойдыкъ. Маариф хадимлери бинасы залында топлашув япып, оны анда окъудыкъ. Эдебият, саньат векиллери, оджалар, талебелер... бир чокъ адамлар мында топлангъан эдилер. Иштиракчилер эсерни рухий джошкъунлыкънен къабул эттилер. Себеби — эсер пек актуаль ве земановий эди. Онынъ иле бирликте буюк нефасет, зенгин тиль, чешит тасвирий васталар иле къулланылып, пишкин образлар эсерде гъает уста берильген эди. Шу себептен де, иштиракчилернинъ фикир бирлигинен эсернинъ къырымтатар совет эдебиятында поэма жанрында ильки ве екяне янъы бир эсер олгъаныны акълы оларакъ кешф эттилер ве бу эсернинъ муэллифини — Эшрефни урьметнен алгъышладылар.

Мен бу поэманынъ деръал «Большевик ёлу» журналында басылмасынынъ теклифинде булундым. Эсерни болюк-болюк дердж эттик.

Шаир озюнинъ бу буюк ве салмакълы эсеринде биринджи бешйыллыкъ планынынъ энъ мешур иншаатларындан бири — Днепр озени узеринде къурулаяткъан электростанция ве онынъ иле багълы вакъиалар акъкъында сёз юрюте. Эсернинъ «Кранлар арасындан», «Лида Юрова», «Миллионларнынъ садасы» киби колемдже буюк болюклеринде къуруджыларнынъ эшкъ федакярлыгъы, озьара достлыкъ мунасебетлери икяе этиле. Дюньягъа назары айдын ве гъаеси мухкем, аятий бильгиси ве тасавуры кениш муэллиф бутюн бу вакъиа джерьянларыны отькюр козьнен корип, огренип, догъру айдынлатувгъа дикъкъат ве месулиетнен янаша. Эсердеки мureккеп мундериджени пишкин образлар ве метафорик эпитетлер, лирик иссият ве шаирлик истидадынен, тиль байлыгъы ве сёз усталыгъынен эстетик хасиетке малик бедиий нефасетте тасвирлей:

Учь йыл эвель отлакъ болгъан ойкъал джаплар,
Бугунь артыкъ кок бетондан шинель кийген.
Санки дерсинъ, кенъ кевдели тик корпуслар,
Ерден кокке бир суткада котерильген.

Шаир бу къоджаман къуруджылыкъ ишчилеринен ифтихар эте ве оларнынъ къараманджа тешеббюслерини алгъышлай. Джошкъун дуйгъуларнен Днепрге хитап эте ве озюнинъ самимий тюшюнджелерини арз эте:

Айт, бу шайтан тиллерини ким узатты
Иванларнынъ, Василлернинъ избасына?
Сенинъ беяз комюринъни кимлер къатты
Юртнынъ Донбас, Караганда, Кузбассына?

Айт, Днепр, апансыздан бойсундырып,
Кимлер тапты электрик нокътасыны?
Украина чёллерине голлер къурып,
Ким яратты Авропанынъ картасыны?..

«Днепрельстан» поэмасынынъ мундериджесинде тек бир къуруджылыкъ хусусында дегиль де, Днепр диярынынъ тарихы, кечмиши, халкънынъ аяты ве куреши, батырлыкълары ве инкъилябий аньанелери ве саиреге даир зенгин фикирлер икяе этиле. Бойле сатырларны мисаль кетирейик:

Мында инат толкъунларны эриштире
Октябрьнинъ демир къоллы батырлары.
Мында эски мевзусыны денъиштире
Шаирлернинъ къарсамбалы сатырлары.

Джесетлерден копюр къурып, озень кечкен
Атиллалар бу къырларда адаштымы?
Бир джуйрукке къызларыны берип кеткен
Печенеглер сенмен мында чатыштымы?

Эшреф тасилини битирип, Москвадан къайтып кельди. Журнал ве нешрият ишлеринде ишлемеге башлады. Шу девирде мен Къырым Девлет нешриятында баш редактор вазифесинде эдим. Эшрефнен бирликте достане чалыштыкъ. Берабер эдебий яратыджылыгъымызны девам эттик. 1934 сенеси биз — Умер Ипчи, Джафер Гъафар, Абдуреим Алтанълы, Эшреф Шемьи-заде, Ыргъат Къадыр, Раим Тынчеров, Абдулла Дерменджи ве мен СССР Языджылар Союзына аза оларакъ къабул олундыкъ. Максим Горькийнинъ имзасы олгъан азалыкъ билетлеримизни алдыкъ.

Эшреф эдебий иджадыны девам эттирювнен берабер М. Светлов, С. Есенин, В. Маяковскийнинъ эсерлеринден нумюнелер терджимесинен мешгъуль эди. Пушкиннинъ классик эсери «Багъчасарай чешмеси»ни къырымтатар тилине терджиме этти.

Улу Ватан муаребеси арфесиндеки бу девир эдебиятымызнынъ гурьдели оськен, языджыларымызнынъ сафлары турмадан арткъан йыллар эди. Бу эдебий яшлыкъ арасында Керим Джаманакълы, Гъафар Булгъанакълы, Шамиль Алядин, Осман Амит, Юсуф Болат, Макъсуд Сулейман ве дигер якъын достларымыз бар эди.

Эшреф Шемьи-заде Улу Ватан муаребеси йылларында Озьбекстан республикасында, Фергъана шеэринде яшады ве «Коммуна» газетасында чалышты. Дженктен сонъ Ташкент шеэрине авушты. Бир чокъ йыллар Гъафур Гъулам адына эдебият ве саньат нешриятында чалышты. Бу вакъыт онынъ «Къавал», «Тогъан къая», «Шиирлер джыйынтыгъы» китаплары нешир этильди. Бу шиирлер джыйынтыгъына онынъ мешур «Днепрельстан», «Асылхан», «Алиме» серлевалы учь поэмасы да кирсетильди. Булардан башкъа шаирнинъ «Халкъ хызметинде», «Омюр ве яратыджылыкъ» китаплары да нешир этильди. Бу китапларнынъ мундериджесини эдебий-тенкъидий макъалелер тешкиль эттилер. Айны вакъытта, о терджиме меселесинен де огърашты. О, къырымтатар окъуйыджыларыны озьбек шаире-

си — Зульфиянынъ иджадынен таныштырды. Сонъки йыллары эдебиятымыз саасындаки ильмий, эдебий-тенкъидий ишлернен меракъланды. Буюк ираде ве гъайрети нетиджесинде XVII асырда Евпаторияда яшагъан эфсаневий кедай Ашыкъ Умернинъ аяты ве яратыджылыгъы акъкъында тафсилятлы макъалелер язды ве эсерлеринен халкъны таныш этти.

Эшреф Шемьи-заде халкъымызнынъ тарихыны, тилини, эдебиятыны, аньанелерини темелинден бильгенлерден эди. Тюкенмез халкъ агъыз иджадыны пек яхшы биле эди. Озю де эфсанелер эсасында «Асылхан» поэмасыны яратты. Бу колемдже буюк эсернинъ мундериджесине шаир аятий, земаневий янъылыкълар бере. Бу хусуста эсернинъ девамында шаир окъуйыджыгъа шойле бир беянатта булуна:

«Эй, сайгъылы, окъуйыджым,
Манъа опьке этме сен.
«Эфсане», деп, дестаныма
Къыймет кесмей кетме сен.

Дестанларда хаяллар эп
Акъикъаткъа багъланды,
Масалдаки учкъан килим
Самолёткъа айланды.

Бизлер догъдыкъ масалларны
Чевирмеге керчекке.
Бизлер догъдыкъ тикенлерни
Чевирмеге чечекке.

Бу поэма не ичюндир сонъунадже басылмады. Бу хусуста авторнынъ озю шойле сатырларнен беян эте:

Бинъ сатырны окъудынъ сен,
Учь бинъ сатыр даа бар.

Эшреф Шемьи-заденинъ «Алиме» адлы ири колемли ве салмакълы поэмасы гъае ве нефасетче юксек севиеде язылгъан эсердир. Поэма Улу Ватан муаребеси девиринде Къырымда немсе-фашист душманларына къаршы курешкен, комсомолка-разведкаджы Алиме Абденнанованынъ адден тыш федакярлыгъы акъкъында. Джермай-Къачыкъ коюнде буюп-оськен бу къыз душманнен олгъан куреште буюк ярарлыкълар косьтере, озь вазифесининъ эдасы эснасында фашистлер тарафындан якъалана ве джанаварджа джезалана.

Поэмада бу акъта ойле икяе этиле ки, окъуйыджыларнынъ къальбинде Алимеге буюк урьмет, ифтихар ве севги, фашист джеллятларына къаршы исе сынъырсыз ачув ве нефрет дуйгъулары къабара. Шаир эр бир эсери киби, бу корюмли поэмасы узеринде де озюне хас олгъан шаирлик зекявет ве кемалатыны екерек, айры джошкъунлыкъ ве месулиетнен чалышкъаны эсернинъ гъаеси ве зенгин мундериджесинде айдын-ачыкъ корюне...

Эшреф Шемьи-заде озюнинъ иджадий ишинде не къадар буюк талапчанлыкъта олса, месулиет ташыса, меслекдешлери, кедайлар ве шаирлерден де айны шуны талап эте эди. Онынъ иле берабер олргъа ярдым эте, косьтере, огютлей ве тазирлей эди. О, бутюн генч шаирлернинъ оджасы, устасы эди. Озю исе эдебият ве саньат ашыгъы, поэзия севдасы меним медений, окъумыш джан достум эди.

Онынънен бир субетимиз эснасында поэзия ве ольмез акъикъий шаирлер акъкъында фикир юрюттик. О манъа озюнинъ бу хусуста джеп дефтеринде язылы шу сатырларны окъуды. Бу сатырлар акъикъатен де ольмез шаир адына ким ляйыкъ суалине джевап эди. Ве озь-озюне шахсий назары, шиир ве шаир не демек даиресинде тасвирлер эди:

Шахсен мен шаир де, эдип де дегилим,
Бу адлар мен ичюн иляий бир ад.
Мен, ялнъыз озь тувгъан халкъымнынъ векилим,
Адий бир языджы, садыкъ бир солдат.

Мен факъат, табиат, саньат, шиирге
Юректен урулгъан мадайларданым.
Бельки де чокъ йыллыкъ шу ашкънен бирге,
Шиириет эсири кедайларданым.

Эшреф Шемьи-заде халкъ тарафындан танылгъан ве урьмет къазангъан истидатлы шаирлеримизден. О озь омрюнинъ къыскъа бир девиринде эдебиятымыз ве медениетимизнинъ юкселюви ве инкишафы саасында чокъ хызметлер косьтерди. Озюни матбуат ве нешрият ишлеринде чалышкъыр ве мукътадир мутехассыс оларакъ, амелий ишлеринен косьтерди. Бу алидженап фаалиети ичюн онъа Озьбекстанда нам къазангъан медениет хадими унваны берильди.

Эшреф Шемьи-заде омюри бою эсасен эдебиятнен, поэзиянен, озь иджадынен багълы эди. Поэзиянынъ мукъаддеслигини анълай, язувнынъ енгиль ве къолай олмагъаныны сынап, севгили шиирлерине мураджаат эте:

Ёкъ, акъикъий шаирлик де эр иш киби,
Пек чокъ эмек, чокъ ыдрынув талап эте.
Не беллейсинъ, бир къач сатыр язгъан куню,
Азмы дейсинъ, энергия, эмек кете.

Азмы чий сёз материалы сарф этиле
Бир атешли, бир келишик сёзге болып.
Азмы гедже юкъламадан кечириле
Эй, севимли шиирлерим, сизге болып.

Меним борджум — къалемиме юва къургъан
Лириканы бу девирге алыштырмакъ.
Меним борджум — юреклерде къайнап тургъан
Севгини де инкъилябкъа чалыштырмакъ...

Шаир бу азиз арзу ве хаялларыны эдебий амелиятында корьмеге истеген вакъытында аяттан кечти. Къыртышларда етишкен алтын богъдай урлукълары киби токъ, инджи данелери киби парлакъ фикир джевэрлерини — эсерлерини бизге мирас оларакъ, узатаракъ, козьлерини юмды, ахырки эбедий мекянына козь тутты. О, бу йыл 80 яшында оладжакъ эди. Онынъ самимий симасы ве эдебий асабалыгъы халкъымыз, несиллеримиз аятында бирликте яшады ве яшайджакътыр! Шаирнинъ шаиране нумюневий аяты ве фаалиетине итирам!

ЗИЯДИН ДЖАВТОБЕЛИ.

Иса Абдураман

Эсерлерде девир руху сезилип турсын

Мемлекетимизде гъайрыдан къурувнынъ, янъы инкъилябнынъ серин еллери эсмекте. Бу еллер нефес алмакъ ичюн агъырлашкъан, куф къокъусы келип тургъан аваны, миллионларнен адамларнынъ арзы-умютлерини тазертмекте. Лякин шу серин еллернинъ ёлларыны къапатмагъа, эвелькиси киби дургъунлыкъ вазиетинде озюни ич де сыкъмадан, куфленювлерге, чюрювлерге, этраф-муитнинъ бозулувларына, инсан анъынынъ зеэрленювлерине ич де эмиет бермеден яшамагъа истегенлер де олгъаны сезильмекте. Бойле шахсларгъа къаршы амансыз куреш алынып барылмакъта. Мында эсас силя, инсанларнынъ юреклерине, анъларына дала биледжек сёздир. Бу джебэде языджылар шубесиз энъ огдеки сафта булунмакъ кереклер. Партия, КПСС XXVII съезди де языджыларны бунъа давет эте.

Сафта тайпынмадан огге таба ынтылаяткъан идеология джебэсининъ дженкявер аскерлери сырасында къырымтатар языджылары да бар. Олар эллеринден кельген ишлерни япмагъа, тувгъан эдебиятымыз тарихынынъ янъы, айдын саифелерини иджадий усулнен айдынлатмагъа тырышалар. Бу тырышувлар нетиджесинде янъы эсерлер, янъы китаплар догъа.

Кечкен 1987 сенеси Гъафур Гъулам адына эдебият ве саньат нешрияты несирнен огърашкъан языджыларымызнынъ секиз китабыны басып чыкъарды. Оларнынъ ичинде он дёрт повесть бар. Бундан гъайры «Йылдыз» журналында йыл девамында еди повесть дердж олунды. Окъуйыджыларымызгъа баягъы вакъыттан берли таныш Таир Халиловнынъ ильки китабы «Биринджи къар» деп адландырылгъан. Онъа учь повесть ве он икяе кирсетильген.

Биринджи повести «Лейлеклер учып келирлер» деп адландырылгъан. Бу адда мантыкъсызлыкъкъа беньзеген бир шей бар. Менимдже «Учып келирлер» дегиль де, «Къайтып келирлер» олмакъ керек эди. Чюнки лейлеклернинъ юрип дегиль, учып келеджеклери эр кеске белли. Эсернинъ мевзусы янъы дегиль: севги, онынъ балы ве аджджы бибери... Эсернинъ гъаеси неден ибарет аджеба? Автор окъуйыджыгъа не айтмакъ истей? «Севмеген, бильмеген адамынънен омюр къурсанъ, бахтлы олмакъ мумкюн дегиль», — дейджек оламы? Ойле олса, бу янъылыкъмы? Янъылыкъ дегиль. Я бир-бирини юректен севген Айшенен Энвернинъ аиле къурувлары ненен битти?.. Окъуйыджы насыл хуляса чыкъармакъ керек? «Кедерленме, Айше. Сен даа яшсынъ... Бахт къушуна къавушырсынъ... Лейлеклер мытлакъа узакълардан къайтып келирлер!» — деген сёзлерни айтмакътан макъсад не?

Эсер окъулгъан сонъ, суаллер догъмакъ кереклер. Лякин окъуйыджы оларгъа джевап тапмайджакъ, озюндже хулясалар чыкъармайджакъ олса, оларнынъ догъмасы да керек семерени бермей.

Севги — яш языджы ичюн энъ якъын мевзу. Шундан себеп о ильки эсерлерини шу мевзугъа багъышлай. Эгер биз элимиздеки китап — Таир Халиловнынъ биринджи китабы экенини, «Лейлеклер учып келирлер» онынъ ильки эсерлеринден бири олгъаныны эсапкъа алсакъ, онда языджыгъа хас козьэтиджилик, истидат олгъанына, корьген-бильгенлерини окъуйыджыгъа бедиий шекильде такъдим этмеге бильгенине ишанч асыл этемиз.

«Эски кемане» повестини окъугъан сонъ биз онъа нафиле ишанмагъанымызны коремиз. Бу эсерде макъсат, гъае, арекет, бир сёзнен айтаджакъ олсакъ, бедиийлик козьге чарпып тура». Инсан эйиликнен, мерамет-шефкъатнен ят кишининъ баласыны озюнинъ эвлядына чевирмеси, бойнундаки месулиетни, адамгъа хас аджайип дуйгъуларны джоймакънен берабер озь эвлядындан айырылып къалмасы мумкюн», — деген гъае эсерде къырмызы йип олып кече. Языджы эсер къараманлары Эдем, Азиз къарт, Юсуф ве дигерлерининъ бутюн арекетлерини, фикир-муляазаларыны шу гъаеге хызмет эттирмеге тырыша ве бунъа ирише. Окъуйыджы да эеджанлана. О эсерден леззет, рух ала, онда эйи дуйгъулар къозгъала. Бу исе, автор макъсадына иришкенини косьтере.

Лякин шойле бир мисальни къайд этмек истейим. Меселя, институтны битирип кельген, беш йыл девамында стипендиянен кунь кечирген Юсуф догъгъан кунюнде Эдемнинъ эвине келе. О Фатмагъа (Эдемнинъ апайына) бир кило къаве ве бир франсыз миси, Эдемнинъ озюне исе бир галстук ве бир шише коньяк кетире. Бу реаль шейми? Ёкъ, эльбетте. Биринджиде, студент о къадар параны къайдан аладжакъ? Къаве о вакъыт къыркъ кумюш, франсыз миси ондан да паалы... Эсердеки эр бир детальнинъ, арекетнинъ, хусусан мусбет къараман арекетининъ тербиевий эмиети хусусында да тюшюнип бакъмакъ лязимдир.

Авторнынъ «Къабаат экимизде» повести юкъарыда анъылгъан эки эсернинъ эксиклигини толдыра. Чюнки оларда мевзу якъынлыгъы бар.

Китапкъа он икяе кирсетильген. Оларнынъ эксери къысмы окъуйыджыда яхшы теэссурат калдыра. Тасвир яхшы, тили гузель. «Бульбуль ве гуль» оларнынъ арасында айрыджа ер тута. Биз онда омюр хышымы, муит инсаннынъ назик дуйгъуларыны ольдюргенини, юрегини ташкъа дёндюргенини коремиз. Юреги ташкъа дёнмеген олса, Амет агъа бульбульнинъ сесини эшитмеге истемез эдими, бульбульге ачувланып, о къонып отькен гуль терегини кесип ташлар эдими?

Мен не ичюн лафны ильки китабы нешир этильген Т. Халиловнынъ иджадындан башладым ве онынъ эсерлери узеринде баягъы этрафлыджа токъталдым? Онынъ эсерлерини окъугъанда менде чешит фикирлер догъдылар. Бойле чешит мусбет фикирлерни башкъа языджылардан да эшиткен эдим. Онынъ келеджекте аджайип эсерлер яза биледжегине ишанамыз. Бу бизни, шубесиз, къувандыра.

Китап рафларында детектив жанрында языльгъан повесть пейда олды. Бу окъуйыджыларгъа озюнинъ «Учансув тамчылары» китабы, бир сыра юмористик икяелери вастасынен таныш олгъан Самедин Шукурджиевнинъ «Ёл кечителирнде» адлы янъы эсеридир. Повестьни рус тилинден языджы Джевдет Аметов терджиме эткен. Онда милиция хадимлерининъ къайнакъ, телюкели омюрлери, адий джинаетни биле ачмакъ ичюн чокъ иш япмакъ керек олгъаны баягъы усталыкъынен тасвирлене.

Детектив жанрында языльгъан башкъа эсерлер киби С. Шукурджиевнинъ повести де меракънен окъула. Автор сайлап алгъан мевзусыны, милиция омюрини пек яхшы бильгени корюнип тура. Бу табиий. Чюнки онынъ озю чокъ йыллардан берли милиция органларында чалыша.

Эсер детектив жанрынынъ талапларына джевап бере. Лякин эсерни дикъкъатнен окъугъан адам онынъ базы бир нукъсанлыкъларыны сезмемек мумкюн дегиль. Къараманларнынъ арекетлеринде, тасвирде кимерде багъ узюле. Бойле узюлювлер окъуйыджыны шашмалата.

Бедиий эсерде эр бир шей айдын олмакъ керек. Лякин Шукурджиев повестте кимерде бунъа итибар бермей. 11-саифеде истифадаки лейтенант ДОСААФ-къа барды» дениле. Албу исе ДОСААФ мектеби акъкъында лаф кете. Джинает къыдырув (розыск) болюги «джинаетчиликни козьэтиджи болюк» деп алынгъан. Эсерде бир сыра имля хаталарына ёл берильген. Онынъ мундериджесине ич де зиян кетирмеден къыскъартмакъ мумкюн олгъан ерлери де бар.

Джевдет Аметовны окъуйыджылар яхшы билелер. О бир къач китапнынъ муэллифи. Онынъ къалемине менсюп «Къуршуннен токтатылгъан йыр» 1987 сенеси дердж олунгъан китаплар арасында айрыджа, салмакълы ер тута. Китапкъа языджынынъ эвель чыкъкъан джыйынтыкъларындан алынгъан 21 икяеси ве «Къуршуннен токъатылгъан йыр» адлы янъы эсери кирсетильген. Джевдет Аметов омюрни, хусусан арбий омюрни яхшы биле, эсерлерини темиз ве тегиз тильде яза. О ялы боюнынъ, о ерлердеки койлернинъ эр бир инсанны мефтюн этиджи, аджайип манзараларыны окъуйыджынынъ козю огюнде джанландыра, юрегинде эйи дуйгъулар къозгъай, энъ буюк дуйгъу — Ватангъа сонъсыз севги, душманларгъа исе сынъырсыз нефрет алевлендире. Онынъ бир сыра икяелерини окъугъанда юрегинъде къуванч ве кедер, къавушув лезети ве асретлик азаплары сезип турасынъ.

Китапкъа кирсетильген «Узакъ кечмиштен сакъланып къалгъан мектюплер» серлевалы икяе шулар джумлесиндендир. Онда дженк йылларындаки вакъиа — Анафи ве Гульджиан арасындаки сыджакъ мунасебет, севги фонында бинъларнен адамларнынъ, бутюн халкънынъ фаджиасы джанлы, тесирли тасвирлене.

Лякин базы эсерлеринде, автор, макъсадына толусынен иришип оламай. Меселя, «Унутылмайджакъ куньлер» серлевалы икяени алып бакъайыкъ. Ондаки мевзу да, дженк йылларындаки агъыр куньлернен багълы. Лякин окъуйыджы эсерни окъуп, тесирленмей, ондан рухий лезет алмай, онда кимгедир севги я да нефрет къозгъалмай. Бунынъ себеби шунда ки, эсерде эсасен вакъиа бедиий, джанлы тасвир ерине, беян этиле.

«Къуршуннен токъатылгъан йыр» Улу Ватан дженки йылларында джебэ аркъасындаки фаалиети ичюн немсе фашистлери тарафындан фаджиалы ольдюрильген яш композиторымыз Абибулла Къаврининъ хатырасына багъышлангъан. Муэллиф къараманлар арекет эткен ерлерни, адамларнынъ яшайышларыны

яхшы бильгени корюнип тура. Языджы халкъымызнынъ нидже онларнен иджаткяр эвлятларындан бири — яш композитор Хайбулланынъ джесаретини, башкъа акъикъий йигитлеримиз киби, душман къаршысында озюни джоймадан, баш эгмеден, тиз чёкмеден халкъ ичюн, Ватан ичюн, сербестлик ичюн джаныны бергенини икяе этмекни озь алдына эсас макъсад этип къойгъаныны эсапкъа алсакъ, о макъсадына ирише бильген, демек мумкюн.

Лякин эсерде баш къараманнынъ гизли тешкиляттаки ишлери, не ичюндир, ачыкъ косьтерильмей. Окъуйыджыда суаллер догъа: Хайбулла гизли тешкилятта насыл конкрет ишлерни беджерди, Дядя Володя (Дагъджы) тарафындан авале олунгъан насыл вазифелерни эда этти? Эсерде бу суаллерге джевап ёкъ. Эсер персонажлары — «Комроз» — Музеккир, Эреджеп, Бекир Сеферов, Мурадасыл, Али Самедин, Саша кибилернинъ де арекетлери, курешлери неден ибарет экени, олар насыл нетиджелер бергени ачыкъ-айдын корюнип турмай.

Сафтер Нагаев сонъки йылларда халкъымызнынъ джесюр эвлятлары, бугуньки куннинъ белли адамлары, замандашларымыз акъкъында кениш колемли очерклер, повестьлер узеринде исрарнен чалыша. 1987 сенеси дердж олунгъан «Бинъ бир олюмни енъип» адлы китап шу арекетлернинъ бир берекетидир, къыдырувлар, чокътан-чокъ корюшювлер, баш ёрувлар махсулыдыр. Китапкъа весикъалы учь повесть кирсетильген.

Нарын озениндеки ГЭС каскадынен берабер догъгъан Шамалдысайдаки къуруджылар, геологлар ва энергетиклер къасабасындаки чайханеде сабыкъ бульдозерджи, пенсионер Аблязиз Къасымов Нарын ГЭСи къуруджылыгъы идареси икътисадият болюгининъ сабыкъ башы, пенсионер Ибраим Джелиловнен лакъырды эте. Олар Сейярнынъ да адыны анъалар, онъа СССР Девлет мукяфаты берильгенини айталар... «Дагъларда» деп адландырылгъан биринджи эсер шойле тасвирнен башлана. Онынъ баш къараманы «Нарынгидроэнергострой» къуруджылыкъ идареси комплексли бригадасынынъ бригадири Сейяр Асанович Феттаев. Тянь-Шань дагъынынъ арасындан кечкен ёлда юрьгенлер, шу этрафта чалышкъанлар ве яшагъанлар оны яхшы билелер. Феттаев бу ёлдан отуз йылдан берли къатнай. О, бригадасында чалышкъан шоферлернен берабер «Мен — Тянь-Шаным» деген фильмдеки бир левхада суретке алынгъан. Чингиз Айтматовнен корюшкен, лакъырды эткен.

Эсерде Феттаевнинъ омюр ве эмек ёлу акъкъында тафсилятлы фикир юрьсетиле. ГЭСлер къуруджылыгъында онынънен ян-янаша чалышкъан онларнен адамларнынъ, мутехассысларнынъ фаалиетлерине аит малюматлар кетириле. Шуны къайд этмек керек ки, бойле малюматлар, фактлар, адамларнынъ адлары, информацион тарзда хаберлер эсерде къарардан зияде берильген. Олар окъуйыджыны бездирелер. Эсернинъ эсас къысмы адий газета материалыны анъдырып тура. Бедиийлик етишмей. Баш къараман кучьлюклерге къаршы насыл курешкени, оларны насыл енъгени джанлы тасвирленмей. Буюк къуруджылыкъларда кескин конфликтлер де ола. Эсерде исе конфликтлер тасвири ёкъ. Автор эсерге бедиий тюс бермек ниетинде олса керек, халкъ йырындан эки сатыр кетире:

Къая къаягъа бакъар,
Арадан («къаядан» олмакъ керек)
селлер акъар...

Тянь-Шань къаяларыны козьде тутаракъ, «Бу эски йырнынъ тарихы бойле къаяларнен багълыдыр», — дей. Бу фикир окъуйыджыны шашыра. Автор неге эсасланып шай дей? Бельки бу йырнынъ къаянен, озеннен ич де алып береджеги ёкътыр. Олса биле, Тянь-Шань къаялары ве Нарын озенинен дегиль эльбетте. Автор мукъайт олмакъ керек. Кимерде уфакъ хата буюк хулясалар чыкъарылмасына себеп ола биле.

Китаптаки экинджи эсер — «Буз устюндеки Фарадей» СССР Илимлер академиясы Урал Ильмий меркезининъ профессоры Ибраим Гъафурович Факидовгъа, онынъ омюр ёлуны косьтермеге багъышлангъан. Факидов челюскинджилер сафында Арктиканы тедкъикъ этюв ве илерилетювге буюк иссе къошкъан, озюнинъ къайнакъ юреги араретини чыданылмаз сувукъларгъа къаршы курешке багъышлагъан, бу иште акъикъий къараманлыкъ косьтерген адамдыр.

Эсерде меракълы малюматлар чокъ. Ибраимнинъ рабфакта окъугъаны, онда языджы Константин Тренёвдан дерс алгъаны, онынънен достлашкъаны, сонъ белли эдип Пётр Павленконен танышкъаны, профессор Яков Ильич Френкельнинъ севимли талебеси олгъаны, Ленинград политехника институтынынъ физика-механика факультетине окъумагъа киргени, физиклернинъ бабасы Абрам Федорович Иоффеден тасиль алгъаны, расткельген кучьлюклерни достлары ярдымынен енъгени, корюмли совет алимлеринден бири Яков Григорьевич Дорфманнынъ лабораториясында ильмий ишнен огърашкъаны, И. В. Курчатов ве дигер мешур адамларнен корюшкени, 1931 сенеси академик Александр Евгеньевич Ферсман тешкиль эткен экспедицияда Кольск ярым адасына баргъаны, ондан фосфор тапув ишине дегерли иссе къошкъаны, Бутюнсоюз Арктика институтынынъ тевсиесинен шималий ерге кеткен «Владимир Русанов» бузкъыранында инженер-магнитолог оларакъ хыз-

мет эткени, шималь романтикасы, «Челюскин» гемисиндеки вакъиалар, джошкъун омюр, гемини фелякеттен къуртармакъ ичюн куреш, Факидовнынъ тедкъикъатлары, языджыларнынъ Максим Горький ачкъан съездинде иштирак эткени, онынънен субетлешкени, онда Ыргъат Къадырны расткетиргени, делегат олып кельген Умер Ипчи, Эшреф Шемьи-заде, Абдулла Дременджинен таныш олгъаны, онынъ коюнде тешкиль олгъан колхозгъа «Челюскинджилер» ады берильгени, дженк башлагъан сонъ Факидов Тынч океан флотында гемилерни магнитсизлештирювде федакярлыкъ косьтергени, мешур денъизджи Владимир Ворониннен дост олгъаны, куньделик дефтер саифелеринде языльгъан сатырлар... окъуйыджыда буюк меракъ догъура, онъа чокъ шей огрете, омюр дерси бере.

Буларнынъ эписи муэллиф пек чокъ материал топлагъаныны, эсер узеринде джиддий чалышкъаныны косьтере.

Аджымушкъай къобаларында дженк йылларында нелер олмады?.. Немсе фашистлерине къаршы ер тюбюнден дарбе бермек ичюн ант-емин эткен партизанлар насыл дешетлерни корьмедилер?.. Сафтер Нагаевнинъ китабындаки учюнджи эсер — «Бинъ бир олюмни енъип» повестинде шу акъта, Ленин адына партизан отрядында къараманджа курешип, озьлерини халкънынъ, Ватаннынъ садыкъ огъуллары экенлерини исбат эткен пулемётчы Идрис Ислямов, дженктен эвель Керчь маден заводында ишчи олып чалышкъан, къобалар ичинде хасталар ве яралыларны тедавийлемекнен огърашмагъа меджбур олгъан Асан Аширов, Абдулбасыр Къуртиханов, Усеин Аметов, Мустафа Асанов ве дигерлерининъ руслар, украинлер, башкъа миллет векиллеринен берабер улу гъалебеге дегерли иссе къошкъанлары къандырыджы мисаллернен косьтериле, весикъаларнен тасдыкълана. Къобалардаки куреш Лев Кассиль ве Макс Поляновскийнинъ «Кенджe огъул сокъагъы» повестинде бедийилештирильген шекильде усталыкънен икяе этильген. С. Нагаев озюнинъ огюне башкъа макъсад къоя: авторларнынъ ашыкъувлары акъибетинде о китапта озь ифадесини тапмагъан вакъиаларны, адамларны къыдыра, бозып косьтерильген базы бир вакъиаларгъа озь тюзетювлерини кирсетмеге тырыша. Чокъ арекет, языльшувлар нетиджесинде бу макъсаткъа белли бир дереджеде ирише. Биз эсерни окъуп, дженк хышымындан къуртулгъан къараманларнынъ сонъки йыллардаки омюрлери, такъдирлеринен таныш оламыз. Дюньядан козь юмгъанларнынъ хатыралары, сагъ олгъанларнынъ исе кендилери къаршысында баш эгемиз.

Бедийилик джеэтинден юксек дереджеде олмаса да эсернинъ эмиети буюк экенини къайд этмемек мумкюн дегиль. О яшларны ватанперверлик рухунда тербиелемеге хызмет этеджек. «Бинъ бир олюмни енъип» ве «Буз устюнде Фарадей» китаплары рус тилине терджиме этилип чыкъарылса, яхшы иш олур эди.

Элимизде кене бир китап: «Ираде». Муэллифи — Аблязиз Велиев. О озюне хас, оригиналь эсерлер топламыдыр. Чюнки бундан эвель ана тилимизде спортчыларгъа багъышлангъан айрыджа китап чыкъмагъан эди. Китапкъа кирген 14 очеркте спорт саасында энъ юксек нетиджелерге иришкен семетдешлеримиз — дев киби къуветли Рамазан пельван Абдулгъафаров; сув арсланы, «морж»ларнынъ «моржы», дженктен сонъ Москвада «Водник» джемиетининъ базасы эсасында мемлекетте ильки къышта ялдав секциясыны тешкиль эткен Осман Къумукъов; куреш боюнджа Олимпия чемпионы, СССРде нам къазангъан тренер Рустем Казаков; 7500 кереден зияде парашютнен секирген халкъара класслы спорт устасы, 28 кере дюнья рекордджысы, Авропа чемпионы, секиз дефа СССР чемпионы Эдем Эскендеров; курек чекюв боюнджа мешур тренер Марлен Мамутовнынъ шегирдлеринден бири, дёрт кере СССР чемпионы, беш кере мемлекет кубогынынъ саиби, бир кере СССР халкълары Спартакиадасынынъ ве бир кере Авропа чемпионы, дюнья биринджилигининъ кумюш призёры Владимир Мустафаев; яш дамаджы, СССР спорт устасы Лейля Ибраимова; курешчи-пельван, СССР халкълары VII Спартакиадасынынъ кумюш призёры, халкъара класслы спорт устасы, мемлекет «Динамо» джемиетининъ беш дефа чемпионы Энвер Абдураманов; «къар къапланы» деген фахрий унван саиби, мемлекетимизде энъ юксек сайылгъан Коммунизм юксеклигине котерильген альпинист Зинур Люман; каноэ боюнджа СССР джыйма командасынынъ азасы, Халкъара класслы спорт устасы, учь дефа дюнья биринджилигининъ кумюш призёры, еди кере мемлекет чемпионы, СССР халкълары VIII Спартакиадасынынъ чемпионы, онларнен халкъара турнирлернинъ гъалиби, «Достлукъ — 84» оюнларынынъ кумюш призёры Эдем Мурадасылов; куреш боюнджа мемлекет чемпионлары, СССРде нам къазангъан тренерлер агъа-къардаш Къурсат, Абдулмеджит, Рефат Аблаевлер; Улу Ватан дженкиндеки ярарлыкълары ичюн йигирмиге якъын орден ве медальнен мукяфатлангъан, истифадаки полковник, Гъалебенинъ 30 йыллыгъы мунасебетинен 2075 километр узакълыгъындаки Москва-Варшава-Берлин маршруты бойлап марафон чапувда иштирак эткен ве бунынъ ичюн СССР спорт устасы унваныны алгъан Эреджеп Мустафаев; «Пахтакор» футбол командасынынъ меркезий имаеджиси Мустафа Билялов; от устюнде хоккей боюнджа къадын-къызлар «Андижанка»

командасынынъ шуретини бутюн мемлекетке дагъыткъан къызларымыздан Гульнар Мамутова, Февзие Къадырова, Зера Шерфединова, Зера Чауш, Рушана Мустафаева, бу саада Бутюниттифакъ спорт оюнларында чемпион олгъан Зульфира Османова, Айше Аблязова, Сафие Усеинова, Эльвира Джемилева, Севие Усеинова, Нияра Агъабекова ве дигерлери; ветеранлар изинден дедиль огге ынтылып, аджайип енъишлерни эльде этип башлагъан яш курешчилер Бахтияр Омеров, Иса Ильясов акъкъында икяе этиле.

Автор очерклернинъ эксериети узеринде джиддий чалышкъаны, оларнынъ белли бир дереджеде бедиий олмасы акъкъында къайгъыргъаны корюнип тура. О я да бу спорт устасы акъкъында икяе этильгенде окъуйыджыны меракъландыргъан малюматлар кетириле.

Амма базы очерклернинъ ашыкъып язылгъаны, схематизмге, информация шекилиндеки фактларгъа кениш ёл берильгени, спорт усталарынынъ енъишлерге насыл иришкенлерини, кучьлюклерни насыл енъгенлерини, ираделерини насыл пишкинлештиргенлерини, юреклеринде нелер олгъаныны косьтерювге ынтылув етерлик олмагъаны, къыскъасы оларнынъ бедиийлиги акъкъында чокъ баш ёрулмагъаны корюнип тура. Фактлар шуны косьтере ки, мешур спортчыларымызнынъ эр бири акъкъында атта, меракълы повесть язмакъ мумкюн' экен. Бойле базы бир эксикликлерине бакъмадан китап окъуйыджыны къувандыра, онынъ юрегинде ифтихар дуйгъусы къозгъай, макъсады да шу олса керек. Биз келеджекте Аблязиз Велиевден бу саада даа да семерели эсерлер беклеймиз.

Ватанымызнынъ, халкъымызнынъ джесюр, садыкъ, челик ирадели къызы Алиме Абденнанова акъкъында чокътан-чокъ макъалелер, очерклер, шиирлер, поэмалар язылды. Бу эсерлер вастасынен оны ялынъыз бизим халкъымыз дегиль, башкъа халкълар да таныдылар. Бугуньки куньде бинълернен адамлар онъа «къырымтатарларынынъ Зоясы» дейлер. Бунъа севинмемек, ифтихар этмемек мумкюн дегиль. Халкъымызнынъ бу къараман къызы акъкъында Аблямит Умеров «Ватан къызы» адлы баягъы салмакълы эсер яратты. Былтыр о айры китап шекилинде дердж этильди. Аблямит Умеров бу китабынен окъуйыджыларымызны юректен севиндирди. Языкъ ки, о озь китабыны корип оламады. Онынъ Алиме Абденнанованынъ омюр ёлуны, гизли тешкилятаки фаалиетини теренден огренип язгъан китабы бизге, келеджек несиллерге яхшы хатыра олып къалды. Авторнынъ эсас мувафакъиети джесюр къызымыз акъкъындаки материалларны бир ерге топлап, элинден кельгени къадар бедиийлештирип бергениндедир.

1987 сенеси дердж олунгъан энъ салмакълы китап «Чорачыкълар»дыр. Муэллиф Шамиль Алядин шу китапкъа язгъан кириш сёзюнде: «Эсер акъыллы олмакъ керек. Эдебият къануны башкъа шей танымай», — дей. Буны эр бир эдип яхшы биле. Лякин эр бир эдип акъыллы эсер язып оламай. Язып оламагъаны о якъта турсын, базы эдиплер акъыллы эсер язмагъа тырышмайлар, тузсыз, дамсыз эсерлерини шедевр деп эсап этелер, башкъалары тарафындан язылгъан акъыллы эсерлерни анъламайлар, даа догърусы анъламагъа истемейлер. Бу эдебиятымызнынъ фаджиасы. Эдебият мейданына эдебиятны яхшы анъламагъан, эдебият пешинден шурет къазанмагъа, ягълы отьмек ашамагъа тырышкъан адамларнынъ кирювлеринден келип чыкъкъан фаджиа. Эбет, бунынъ да озь себеплери бар. Лякин, башкъа къанунлар киби, эдебият къануны да себеплерни эсапкъа алмай. Ялынъыз гъаевий ве бедиий джеэттен юксек талапларгъа джевап берген эсерлер эдебият ола билелер, халкъкъа узакъ йыллар хызмет эте билелер.

Шамиль Алядиннинъ 75 яшына келюви мунасебетинен чыкъарылгъан «Чорачыкълар» китабына кирсетильген эсерлерине эдебият нумюнелери демек мумкюн. Ондаки «Тесселли», «Сиз окюнменъиз, Саният!», «Иблиснинъ зияфетине давет», «Ешиль япынджалы къыз», «Мермер басамакълар» киби эсерлер окуйыджыларгъа чокътан таныш. Олар муэллифининъ эвель чыкъкъан джыйынтыкъларына кирсетильдилер, тенкъидчилер ве окъуйыджылар тарафындан яхшы къыймет къазандылар.

Китапкъа кирген янъы эсерлерден бири — «Чорачыкълар»ны алып бакъайыкъ. О эссе (хатырлав) жанрына аит. Бу жанрда язылгъан эсерлерге бедиий эдебиятнынъ юксек талаплары къойылмай. Эсерни окъур экенмиз, Шамиль Алядин огюне юксек талаплар къойгъаныны, меселеге эр вакъыттакиси киби юксек месулиетнен янашкъаныны коремиз. Авторнынъ меарети адий шейлерни джанлы, тесирли тасвирлемесинде, муим деталлерни борттюрип косьтере бильмесинде корюне.

Эсер авторнынъ кузь куньлерининъ биринде терен тюшюнджелерге далмасындан, «ич бир вакъыт текрарланмайджакъ, къыйын ве намуслы генчлиги»ни хатырламасындан башлана. Бельки башкъа языджы да хатырлавларыны шай башлар эди. Энди мына бу детальге итибар беринъиз: «Пенджере огюндеки шамшыр ельден сынып кетер киби ашагъы эгиле...» Не олгъан, адий тасвир, дие билесинъиз. Автор буны тевеккельден къалемге алмай. Онда макъсат бар. Тасвирнинъ девамыны бакъайыкъ: «Эбедий ешиль япракълы терек...» Бутюн терек-

лернинъ япракълары тёкюльген, от-оленлер сарарып-солгъанлар. О исе ешиль. Не себептен? Муэллиф яза: «Оны кучюджик экенде топрагъы такъымынен Къуш-Къаядан кетирип, бу ерге отуртъкъан эдим. Энди эппи вакъыт олды. Учь дане эдилер. Отуртылгъан сонъра экиси къызарды, когерди, къурып, эляк олдылар. Пенджере огюндекиси бирден гъонджеатты, ешерди, бойгъа кетти... Шымшыр — узакъ аят ве метинлик темсили... Кучьлю терек...» Шунъа бакъмадан учь теректен экиси эляк олды. Бу нени косьтере? Тереклернинъ агъыр хышымгъа огърагъанларыны. Окъуйыджы онынъ себебини къыдыра ве тапа. Терек халкъ такъдири акс этильгенини сезе, фельсефий хуляса чыкъара.

Мына сизге адий дуюлгъан бир детальнинъ эмиети, эсерге берген къувети. «Чорачыкълар»да бойле деталлер чокъ.

Мусафирликке кельген киши — оджасы Абдурешид эфендининъ ве озюнинъ хатырлавлары, такъдирлери фонында языджы онларнен адамларнынъ такъдирлерини, Багъчасарай ве онынъ этрафындаки койлернинъ шуралар акимиетининъ ильки йылларындаки омюрлерини, маариф системасындаки вазиетни ве денъишмелерни япкъан аджайип зиялыларны, адий акъыллы къырымтатар къадынларыны усталыкънен тасвирлей.

Затен бедиий эсер окъуйыджыны тюшюнмеге, хуляса чыкъармагъа меджбур этмек керек.

Эсердеки уфакъ нукъсанлыкъларгъа аит къайдларым да бар эди. Лякин, умумен алгъанда, о юксек севиеде языльгъанындан себеп, оларны косьтермеге аджет къалмады. Муэллифни янъы енъишнен хайырламакъ керек.

Эдебий тенкъид акъкъында биз чокъ айтамыз ве чокъ язамыз. Лякин аз иш япамыз. Тенкъидчилеримиз аз. Лякин олгъанлардан семерели файдаланмакъ керекмиз. Озюмиз де бу ишнен огърашсакъ, бир-бирлеримизнинъ эсерлеримиз акъкъында объектив, достане фикирлер бильдирсек, эдебиятымызнынъ инкишафына чокъча иссе къошармыз. Лякин бу иште мукъайтлыкъ керек. Фикир бильдиреджек, биревнинъ эсериндеки нукъсанлыкъларны косьтереджек, оны тенкъид этеджек адамда эвеля маневий укъукъ олсун. Маневий укъукъы олмасы ичюн онынъ озю къолгъа алынгъан китап я да эсер авторындан бираз юксек турмасы, ич олмагъанда онынънен тенъ олмасы шарттыр. Акс алда о файда ерине зарар кетире биле.

Сервер Арифов вазиетимизни анълап, эдебий тенкъиднен огърашаяткъаныны такъдирлемек керек. Онынъ эдебий макъалелериндeн тертип этильген ильки китабы былтыр «Юрек давушы» адынен дердж олунды. Онда эдебиятымызнынъ инкишафы ёлуна бир назар ташлана. Черкез-Али, Эмиль Амит, Эрвин Умеров, Риза Фазыл, Аджи-Абла Эмиров, Амет Адиль, Шакир Селимов, Иса Абдураман Мамбет Аблялимов, Мустафа Ибраим киби эдиплернинъ базы китаплары, айры эсерлери хусусында фикир юрьсетиле. Автор эдебиятны анълагъаны, догъру хулясалар чыкъара бильгени корюнип тура. Меселя, о Эмиль Амитнинъ «Ишанч» романынынъ сонъунда къараманларнынъ фаалликлери эксильгенини, муэллиф эп къуру ифаделевнен къуртулмагъа ынтылгъаны догъру къайд этиле.

Умумен, китапнынъ чыкъкъаны яхшы олды. Лякин онда тенкъид аз олгъаны, къалемге алынгъан базы бир эсерлер терен талиль этильмегени козьге чарпа.

Биз Сервер Арифовны ильки китабынен хайырлап, келеджекте эдебий тенкъиднен даа джиддий огърашыр деп умют этемиз.

Озьбекстан ССР Языджылары бирлигининъ органы — «Йылдыз» журналы эдебиятымызнынъ инкишаф этмеси ичюн догъурылгъан имкянлардан биридир. Онынъ чыкъып башлагъаны он йыл олаятыр. Шу девирде онынъ саифелеринде чешит жанрларда онларнен эсерлер басылып, окъуйыджыларгъа такъдим этильди. 1987 сенеси журналда еди повесть, 10-гъа якъын икяе дердж олунды.

Юсуф Алиевнинъ «Сараргъан кягъытлар» повести (3-нджи сан) Къырым дагъларында Улу Ватан дженки йылларында партизанларымызнынъ немсе фашистлерине къаршы алып баргъан курешлерге багъышлангъан. Автор эсер сюжетини инкишаф эттирмеге, къараманларнынъ арекетлерини конкрет макъсадкъа догъуртмагъа етерлик дереджеде эмиет бермей...

Партизанлар аятындан чокъ эсерлер языльды. Юсуф Алиев де бу мевзуда озь къалемини сынап бакъмакъ истеди. Биз ондан «Мен партизанлар курешини тасвирлемеге аит янъы эсер язсам, онда окъуйыджыларгъа янъы сёз айта билиримми? Муим арекетнинъ къалемге алынмагъан, эр кимде меракъ догъура биледжек тарафларыны, Къырымдаки курешнинъ озюне хас хусусиетлерини кереги киби тасвирлей билиримми?» — деген суаллерге джевап береджек киби янъы эсерлер устюнде мий ёрмасыны истер эдик.

Сабрие Сеутованынъ 2-нджи санда дердж олунгъан «Языкъсынмайым», «Къыраличе», «Алем мас-мавы» серлевалы икяелеринде лирик тасвирге, мурекеп омюрден гузеллик араштырмагъа мейиллик, инсандаки алидженап дуйгъуларны косьтермеге ынтылув, тасавурларнынъ авеленюви сезилип тура.

Шу санда Гульнар Зиядинованынъ «Омюр давет эте» серлевалы баягъы кениш колемдеки икяеси басылгъан. Баш

къараман Лейлянынъ окъув юрту, сонъ институтта тасиль алувы, медицина хадимлерининъ эйи ишлери тасвирлене.

Дженк девирининъ балалары, дженкнинъ адджжы еллери, ялынлары оларнынъ омюрлериндеки энъ татлы девирни алып кеткенлери, якъкъанлары, юреклеринде силинмез къара из къалдыргъанлары акъкъында чокъ эсерлер языгъаныны билемиз. Истидатлы несирджимиз Эрвин Умеров да о девир балаларындан биридир. Шундан себеп о «дженк балалары»нынъ омюрлерини тесвирлевнен багълы мевзугъа текрар-текрар мурадджаат эте. Онынъ «Йылдыз» журналында (2 ве 3-нджи санлар) басылгъан «Умют» повести де агъыр йылларда омюрнинъ адджжылыкъларыны баягъы ис эткен, кучьлюклер алдында баш эгмеген челик ирадели адамларгъа ве... шу омюрде расткельген унсурларгъа багъышлана.

«Йылдыз»нынъ 3-4-нджи санларында басылгъан «Енъиш ёлларындаки копюрлер» адлы повесть халкъымызнынъ аджайип йигитлеринден бири, Улу Ватан дженки йылларында атештен, сувдан кечип, немсе фашистлеринен куреште къазанылгъан гъалебеге дегерли иссе къошкъан, джебэден кокрегине Советлер Бирлиги Къараманынынъ Алтын Йылдызыны такъып къайткъан Узеир Абдурамановнынъ омюрине багъышлана. Эсер весикъалы олса да, муэллиф — Аджи-Абла Эмиров ве Сервер Арифов вакъиаларны джанлы, бедиий тасвирлемек ичюн чокъ эмек къойгъанлары, нетиджеде Къараманларнынъ табиатларыны, чешит вакъиа-адиселерге мунасебетлерини ачып бермеге иришкенлери корюнип тура. Муими, эсерде семетдешимиз Узеир Абдурамановнынъ баягъы толу образы бар.

Якъуб Мустафаевнинъ «Достунъ ким олгъаныны айт...» серлевалы весикъалы повести (4-нджи сан) Сырдарья областы Баяут районындаки Пушкин адына совхознынъ витаминли от уны цехининъ мудири Эмек Шан-Шурети орденининъ толу кавалери Аблямит Алядиновгъа багъышлангъан. О эсасен эки достнынъ — Аблямит Алядинов ве совхоз директорынынъ ходжалыкъ ишлери боюнджа муавини Сабри Яяевнинъ бир-бирлери акъкъындаки икяелериндeн, даа догърусы макътав сёзлеринден ибарет. Авторнынъ икяеси бедиий тасвир бошлугъыны кереги киби толдурып оламай. Даа догърусы бедиийлик етишмей. О репортажны анъдыра. Эки достнынъ ишкирлиги, арекетченлиги, гедже-куньдюз чалышкъанлары, бутюн вакъыт иш акъкъында баш ёргъанлары акъкъында пек чокъ, текрар-текрар айтыла. «Эгер суткада йигирми дёрт саат кунь ярыгъы турса, Аблямит юкъламаз, чалышаберир эди», — дей досту. Аблямит роботмы ёкъса?.. Эгер эмек Шан-Шурети орденлери мунтазам суретте гедже-куньдюз чалышмакътан башкъа бир шей тюшюнмейип эльде этильген олса, онъа сукъланмакъ мумкюнми? Автор бир ерде Аблямитнинъ газета-журнал окъумагъа авеслиги буюк экенини къайд эткен олса да, окъуйыджыда юкъарыдаки суаллер догъа биле. Олар догъмамасы ичюн, муэллиф къараманларынынъ юреклерине де терендже далмагъа тырышмакъ керек эди.

Мамбет Аблялимовнынъ «Аят сокъакълары» повести (5-6-нджы санлар) меракънен окъула. Мевзу тазе ве актуаль. Муэллифнинъ кой омюрини яхшы бильгени, тасвирленген вакъиаларнынъ онъа якъын олгъаны сезилип тура. Эсернинъ кетишатында кульминацион нокътадан бираз ашагъы эниле ве уфакъ-тюфек вакъиалар тасвирине чокъча ер бериле. Эсернинъ композицион къурулышында да нуъсанлыкълар бар. Окъуйыджы кимерде арадаки узюлишлерни бир кереден анълап оламай.

Умумен алгъанда эсернинъ тили тюзгюн. Лякин онда базы бир янълыш къулланылгъан сёзлер, ибарелер расткелелер.

Айдер Османнынъ «Тутушув» повестинде (5-6-нджы санлар) пек джиддий меселелер котериле.

Онда репрессия йылларында халкъларнынъ башларына кельген фелякетлер, дешетлернинъ бедиий ифадесини, аджыныкълы такъдирлерни коремиз. Муэллиф джиддий мевзугъа джиддий янашкъан. Тасвирленеджек вакъиаларны, персонажларнынъ омюрлерини терен огренген. Бедиий тасвир васталарындан имкяны олгъаны къадар файдаланмагъа тырышкъан. Шундан себеп эсер окъуйыджыда буюк меракъ догъура.

* * *

Бир йыллыкъ прозамыз акъкъында насыл хуляса чыкъармакъ мумкюн? Эвеля эдебиятымызда бугуньки талапларгъа джевап бере биледжек эсерлернинъ сайысы артаяткъаныны къуванчнен къайд этмек керек. Лякин, бойле эсерлеримиз даа аз. Пек аз! Весикъалы эсерлер чокъ языла. Олар да кереклер. Лякин оларнынъ узеринде джиддий чалышмакъ, девирни тедкъикъ этмек эр бир муэллифнинъ боюн борджу экенини унутмайыкъ. Не ичюн халкъымызнынъ бугуньки омюрини терен тасвирлеген эсерлер пек аз языла? Ёкъса биз шу омюрнинъ къазанында къайнамаймызмы? Ёкъса хатырлавлар язмакъ, я да биревлернинъ хатырлавларыны деерли олгъаны киби кягъыткъа тюшюрмек къойладжа келеми? Халкъымызны эеджанландыргъан нидже-нидже проблемалар бар. Биз булар хусусында эр кунь, эр саатте, эр аньде тюшюнмек керекмиз. Биз халкънынъ видждaнымыз. Буны бир вакъыт унутмайыкъ!

Шерьян Алиев

Шиириетте акъикъат сеси

Шиириет акъкъында эеджансыз сёйлемек мумкюн дегиль. Чюнки акъикъий шиир айретленюв, эеджан, терен фельсефе емиши, тамамынен анълама сы мумкюн олмагъан тылсым. Шу себептен бу хусуста темелли фикир бильдирмек мушкюль иш. Эр бир шиир озю акъкъында озю айта. Эр кес шиирге озь къабилиетине, озюнинъ анълагъанына коре къыймет кесе. Бу меселеде къарарыны къачырмакъ, субъектив тюшюнджелер эсасында хата хуляса чыкъармакъ бир шей дегиль. Бойле алда мейдангъа кельген фикирлер не эдебиятымызгъа ве не де шаирге ярдым этер.

Лякин мен бир шейге къатты инанам ки, эсерге энъ догъру къыйметни халкъ, окъуйыджы кесе биле. Чюнки адам табиатына коре шиирнен омюрлик джандаш. Инсан инсан олып озюни таныгъан девирден башлап йырлап кельген, къуванчы ве къайгъысыны, къальб дуйгъуларыны аэнкли сёзлернен беян эткен, сув, ава, отьмек киби шиирге де заруриет дуйгъан. Шиир адамларгъа маневий токълукъ берген, гонъюль дертлерине мельэм олгъан. Эпимизнинъ балалыкътан динълеген эзгили айненилеримиз унутылырмы?

Шиириет несиллерни несильлернен багълай, кечкенлернинъ ярынки несильге васиети киби сада берип тура. Бойле назим эсерлерни шиир севдалары къадырченликнен къальплерининъ тёринде сакълагъанлар, шиирлер кузьгюсинде озь гонъюллерини корьмеге ынтылып кельгенлер. Денъиз метинли къаяларгъа аркъа таягъаны киби шаирлер де озь халкъына таяналар. Озь невбетинде исе халкъ да шаирге таяна:

Я халкъны къорур да, севермиз омюр,
Я халкънен янар да, олурмыз комюр.

Аля бугунь къулакъларымызда, даа догърусы, къальплеримизде чынълагъан бу сатырларны бизим къырымтатар классик шаиримиз Бекир Чобан-заде бундан 70 сене эвель язгъан эди.

Юреклерге токъунгъан бу сатырлар эдебият къонасы этрафындаки бугуньки субетимизнинъ эсас мевзусы киби янъгырейлар. Ашкярлыкъ ве демократия кенишлеген шимдики девирде эвельдекиси киби гъает сакъынчакъ олмагъа аджет ёкъ. Биз энди эксери шиирлеримизнинъ халкънен багъы зайыфлашкъаны, бедиий тарафтан акъсагъаны, эсас ерни риторика алгъаны ичюн де дюнья мейданына чыкъып оламаяткъанымыз хусусында лакъырды этмек керекмиз. Биз ашкярлыкъ вазиетинде айтылгъан толу акъикъатлардан дегиль де, шу акъикъатларнынъ козюне догъру бакъып оламай, оларны гъаемиз, социалистик омюр тарзымыз, итикъадларымызгъа къаршы деп, янълыш, ботен къыймет кесювлерден сакъынмакъ керекмиз. Тырнакъ арасындан кир арамакъ, озюнинъ шахсий куньджилик ве гъарезликлерини поэзия киби мукъаддес ишке къарыштырмакъ, коребиле акъкъа къара демек, эдебиятымызнынъ осювине аякъ чалар, оны арткъа чекер. Бир вакъытларда бойле алларгъа ёл берильгенинден нидже-нидже истидат саиплеримизнинъ башына етип, эдебиятымызны фукъарелештиргенимизни унутмакъ мумкюнми?

Кечкен сене инсанлыкъ тарихында янъы девирни башлагъан Улу Октябрьнинъ 70 йыллыкъ байрамы къайд этильди. КПСС Меркезий Комитетининъ Баш секретары М. С. Горбачев аркъадаш шанлы юбилей шерефине отькерильген тантаналы меджлисте япкъан докладында Ватанымызнынъ бугуни ве келеджегине козь ташлап бойле деди: «Эм къоджаман енъишлеримизни, эм кечмиш беляларыны сафдилликнен анълав оларгъа толу ве сиясий догъру къыймет кесюв келеджекке акъикъий, ахлякъий догърулыш берирлер».

КПССнинъ XXVII съездинде ве партиямызнынъ сонъки пленумларында инсан факторына айрыджа эмиет берилюви меселеси котерильди. Адамларны ахлякъ рухунда тербиелевде эдебият, хусусан, поэзиянынъ ролю пек буюктир. Биз эдиплернинъ огюнде тургъан вазифелерни бугуньки кунюмизнинъ шу юксек талаплары эсасында бельгилеп алмакъ керекмиз.

Аньанеге бинаен былтырки сененинъ шиирий китапларына бир назар ташлап чыкътыкъ. Кечкен сене олгъаны-оладжа-

гъы учь шиир китабы дюнья юзюни корьди. Булар Улу Октябрь социалистик революциясынынъ 70 йыллыгъына багъышлап нешир этильген «Улу танъ» китабы, шаирлеримизден Сейтумер Эминнинъ «Меним сесим», Черкез-Алининъ «Пишкинлик» адлы шиирлер ве поэма джыйынтыкъларыдыр. Сайы джеэтинден китап аз чыкъты, лякин эмиети, олар къаплап алгъан девир козь огюне алынса, неширлеримизге джанымыз агъырмаса да олур.

Бу китаплардаки эсерлер тюрлю девирлерге менсюп олгъанлары ичюн эдебиятымыз тарихына да назар ташламагъа, къырымтатар шиирлеринен берабер дигер къардаш халкълар поэзиясы векиллерининъ манзумелери устюнде де фикир юрютмеге укъукъ берелер.

«Улу танъ» джыйынтыгъыны Черкез-Али ве Урие Эдемова тертип, эткен ве редактирлегенлер. Китаптан Владимир Маяковский, Александр Прокофьев, Яков Шведов киби белли рус совет шаирлери, Уйгъун, Миртемир, Аскъад Мухтар, Хамид Гъулам ве дигер къардаш халкълар шаирлерининъ манзумелери ер алгъанлар. Улу Октябрьнинъ эски омюр къаранлыкъларыны муневвер танъны йырламагъан совет шаири олмаса керек. Бизим къырымтатар шаирлери де бу мевзуда чокътан-чокъ эсерлер яраттылар. Ери кельгенде китапны тертип этиджилерге бир итираз бильдирмек истейим. Китапкъа шаирлеримиз Якъуб Шакир Али, Бекир Чобан-Заде, Абдулла Лятифзаде, Джафер Гъафар киби эдиплернинъ шиирлери де кирсетильген олса, даа гузель олур эди.

Китап Владимир Маяковскийнинъ мешур «Сол марш» шиирине ачыла ве бу эсер бутюн джыйынтыкънынъ эпиграфы киби янъгъырай.

Белли балкъар шаири Къайсын Къулиевнинъ «Бирдемлик» серлевалы шииринде исе, СССР халкълары достлугъы гъаеси юксек бедиий тарзда синъдирильген.

Озьбек шаирлеринден, Уйгъуннынъ «Ленинни хатырлап», Миртемирнинъ «Ленин узурында эки дакъикъа» шиирлеринде де Улу Ленин ве Октябрь такъдирдаш экени тильге алына.

Зиядин Джавтобели эсли шаирлеримизден. Онынъ «Къаршымда Ильичнинъ сымасы» ве «Йырла инсан!» шиирлеринде Октябрь инсангъа сербестлик кетиргенини, улу даий Ленинни шерефлей. Ленинни «Бахтыны арагъан ёлджугъа маякъ, акъ ичюн курешкен батыргъа байракъ» деп тарифлей.

Гъафар Булгъанакълы озюнинъ «Баарь бахшышы» шииринде Ленинни алемге кетирген баарь мевсимини, Ленинни баарьнинъ бахшышы, деген образлар вастасынен алгъышлай. Риза Халиднинъ бир сыра манзумелери де Октябрь, Къызыл мейдан, партия, Ватан хусусында. Шаирнинъ озь башындан кечирген дженк фелякетлери, солдатларымызнынъ джесарети онынъ эсерлерине айрыджа ренк, тесирченлик бере.

Дженкчи шаирлеримизден бири даа, Джевдет Аметовнынъ «Сусма дженкчи» шиириндеки мына бу ашагъыдаки сатырларны къальб толкъунланмай окъумакънынъ чареси ёкъ:

Джанлы киби титрегенде,
Бузлу топракъ патлавдан,
Акъып къарны ириткенде,
Яралардан сыджакъ къан,

Чыдадыкъ да шу афатта,
Шикяетинъ ёкъ эди.
Сусма эмек къайнагъанда,
Гурьликни пек севердинъ.

Я да истидатлы шаир Шакир Селимов. «Октябрь» шииринде Октябрь берген бахытны мына бойле образлы мисраларда ифаде эте:

Танъ кунеши чыкъ сувуны сильген киби,
Инсанларнынъ козь яшыны силип ташлады.
Ильк баарьде ачкъан ляле кульген киби,
Гонъюллерде келеджекке умют ашлады.

Решид Мураднынъ «Октябрь нурунен», Риза Фазылнынъ «Октябрь кунеши», Адхат Сеногъуловнынъ «Ленин илинден», Юнус Кандымовнынъ «Ал Октябрь нефеси» шиирлерини де бойле ис-эеджаннен языльгъан манзумелер сырасына къошмакъ мумкюн.

Лякин китаптан ер алгъан эр бир шаирнинъ эсерлерине айры-айры токъталып кечмек имкянымыз ёкъ. Шойле бир умумий фикирге кельдик ки, базы шиирлерде мукеммеллик етишмей. Оригиналь фикирлер, вакъиа ве предметлернинъ не ичюндир ачыкъ тарафларыны айдынлатмакъ, бекленильмеген дюльбер образлар, фельсефий тюшюнджелер шиирлерге джан ве къанат олгъаныны чокъ шаирлеримиз унуталар. Юректен чыкъмагъан шиирлер юрекке барып етмей. Яры ёлда къалып кетелер. Шиирлерде партия, Ватан, Октябрь тюшюнджелери чокъ кере текрарланса да, озюнинъ бедиий ифадесини тапып оламайлар. Шаирлерден Юнус Темиркъаянынъ «Партия», «Совет яшларымыз», Лёман Сулейманнынъ «Ленин ёлу», Закир Къуртнезирнинъ «Октябрь кунеши» ве дигер шаирлеримизнинъ базы бир шиирлери озьлерине хас дегиллер, бедиий джеэттен акъсайлар. Башы, сонъу олгъан текмиль, джанлы шиир исе къолайлыкънен мейдангъа кельмей. Улу озьбек шаири Алишер Навои «къолай дегиль бу мейдан ичинде турмакъ» деп нафиле айтмагъан.

Эпимизге малюм ки, шаир Риза Фазыл къач йылдан берли классик шаиримиз Ашыкъ Умернинъ эсерлерини неширге

азырлав киби муим ишнен мешгъуль. Гъафур Гъулам нешриятында чыкъаяткъан бу китап акъкъында бугунь тафсилятлы токъталмакъ истемейим, чюнки мен бу китапнынъ даа тек корректурасынен таныш олдым. Ялынъыз шуны къайд этмек истейим ки, бу китапнынъ дюнья юзю корювине тертип этиджининъ буюк эмек къойгъаны сезилип турмакъта. Биз бу китапны сабырсызлыкънен беклеймиз.

Гъафур Гъулам адына эдебият ве саньат нешрияты кечкен сене Сейтумер Эмининъ «Меним сесим» китабыны басып чыкъарды. Онынъ ильки саифеси «Акъикъат излеркен» болюгинен ачыла. Шаир апрельнинъ эбедий яшайджагъына эмин ола, чюнки о алемге Улу Ленинни берген айдыр.

«Улу кунеш» шииринде шаир акъикъаткъа ынтылгъаныны саде, лякин самимий ве тесирли сатырларнен тасвирлей:

Къанлы дженклерде сыджакъ ярамны басып,
Тек бир дефа турмадым ынъранып, аякъкъа.
О вакъыт къол котермедим башымны асып,
Шимди? Шимди къол узатам акъикъаткъа!

Аталар сёзюнде «къазангъа не ташласанъ, чёмючке шу чыкъар» денильгени киби шаирнинъ де юрегинде не олса, сатырларына шу тизилир. Сейтумер Эмин де бойле акъикъат ичюн курешкен шаирлерден биридир.

Улу Ватан дженкининъ иштиракчиси олгъан бу иджаткяр дюньяда адамгъа энъ кереги тынчлыкъ олгъаныны беян эте, уфукътан къан дегиль кунеш нурлары сепильмесини истей. Чюнки онынъ озю къанлы окопларны, дженкте яралангъан, Ватан ичюн джаныны берген достларыны унутып оламай. «Атешлернинъ къоруны къарыштырсам ялын котериле кок юзюне» деп образлар вастасынен мисралар тизе. Бу шиирлерде шаир такъдири ве поэзия арасында месафе къалмай. Бу эки тюшюндже бирлешип кетелер.

«Алупка баласы» шиири Советлер Бирлигининъ эки дефа къараманы Аметхан Султангъа багъышлангъан. Бу манзуме халкъ эфсаневий къараманынынъ эляк олмасы мунасебетинен язылып юреклердеки къайгъы ве элемни ифаде эте. Къараманнынъ шурети эбедий яшайджагъына эминлик бильдире.

Джыйынтыкъныныъ «Несильден-несильге» бабындаки «Сенинъ кулюшинъ» шиири окъуйыджыда айрыджа эеджан уянта. Автор севгилисининъ кулюшини ачкъан чечекке ошата. Кунешнинъ куньдеши олгъан озь чечеги аязлы къышларда биле ачкъанынен гъурурлана.

Шаир озюни инсанлар огюнде эп борджлы сая. Акъикъий инсан инсанлар ичюн яшамакъ керек экенини юректен дуя. Бу дуйгъу онынъ «Янъгъыз олсакъ» шииринде айрыджа корюле. Эльбетте, акъикъат, къапысыны ачмакъ ёлунда шаирлер чокъ урималар, замет чекелер. Бу къапыны халкънен бирликте ачалар.

Китап акъкъында даа чокъ фикирлер бильдирильсе ери бар. Чюнки ондаки эр бир шиирни шаир озю шаат олгъан вакъиаларны озю ис эткени киби саде, уфюртмеден, ялдызламадан, самимий юректен чыкъарып иджат эте. Шиирлеринден онынъ юреги насыл ургъаныны ис этмек мумкюн.

Лякин шаирнинъ эписи шиирлерине бедиий джеэттен юксек демек мумкюнми? Эксикликлери ёкъмы? Барлар. Эпимизде олгъан къуру бошчылыкъ Сейтумер Эминде бар. Базы шиирлери узунданузун. Бунъа шаирнинъ «Кельдинъ, кеттинъ» шиири мисаль ола биле. Манзумеде фикир дагъыныкъ. Шиирни истенильген еринден башлап истеген ерде токътатсакъ бир шей джойылмай. Чюнки онда ички табиий траектория корюльмей. Шу себептен де шаир нефеси, эмоциясы эсернинъ сонъунадже етип кельмей. Нетиджеде чокъ алларда оларнынъ эр бири айрыджа озюне хас усулны ташып оламай, окъуйыджынынъ къальбини кереги киби джоштурмай.

Бир къач сёз Черкез-Алининъ «Пишкинлик» китабы акъкъында. Шиирлер авторнынъ кемалатлы шаир олгъаныны косьтерелер. Чюнки эр бир эсер шииириет къанунлары эсасында тюзгюн язылгъан. Шаир окъуйыджыгъа гонълюни бир тамам ачып къуванчы ве кедерини пайлашкъан, манзумелери бедиийликте акъсамагъан пишкин эсерлердир. Чокъ манзумелери элял эмек, халкълар достлугъы, саф севгини ифаде эте. Шаир «Зельзеле» шииринде инсан ве заманнынъ такъдирини къайгъыра, эбедий тынчлыкъ олмасыны арз эте:

Инсанлар акъыл ве зевкъ иле,
Яшайджакъ бугунь ве ярын да.
Тек инсан яраткъан зельзеле,
Олмасын гузель ер шарында!

Абхазия акъкъындаки шиирлери, рус ве дигер къардаш халкълар шаирлерининъ шиирлеринден япкъан терджимелеринден шаирнинъ достлукъ гъаелерине садыкълыгъы ачыкъ-айдын дуюла.

Эшреф Шемьи-заденинъ хатырасына багъышлангъан «Узурынъа» шииринде, «Къутурма, денъиз» манзумесинде исэеджан кучьлю, юрегини ачып араретнен яза. Шаирнинъ «Ягъмур эзгиси» шиири халкъымызнынъ мусафирченлиги, джангонъюллилигини кучюк бир вакъиа вастасынен тасвирлей. «Къадедешлер» шиирий фельетоны да бугуньки кунь ичюн пек зарур эсердир.

Эр бир шаир насыл бир мевзуда эсер язса язсын, шу мевзуны терен тедкъикъ этмеге борджлу. Эгер о мевзунынъ тек устюнден юрип кечсе, онынъ къаршылыгъына расткельмез ве нетиджеде эсерлер

бири-бирини анъдырыр, оригиналлыкъ ташымаз, такъмакъ олып чыкъар. Черкез-Алининъ «Эмек байрамы», «Бир майыс», «Керексинъ», «Пишкинлик» шиирлерини окъугъан сонъ бу эсерлер енгильден языл-гъаны, оларнынъ устюнде джиддий къафа ёрулмагъаныны ис этесинъ.

«Рица» поэмасы джыйынтыкътаки бедиий мукеммель эсерлерден биридир. Бу дестан Рица ве Арзы къыз эфсанелери эсасында языл гъан. О бутюн бир музыка эсери киби янъгъырай ве онынъ аэнки юрекни далгъаландыра. Эсерде халкълар достлугъы, хусусан, абхаз ве къырымтатар халкъынынъ къадимий якъынлыгъы акс эттириле. Эфсанелерде анъылгъан инкъилябдан эвель къызларнынъ башына кельген фелякетлерни беян этмекнен бугуньки къадын-къызларымызнынъ бахытлы омюрине шадланмай олурмы? Поэма шиириетимизде озюнинъ мунасип ерини тутар, эльбетте.

«Осман» (Орман дестаны) поэмасы исе Улу Ватан дженки ве дженк артындаки вакъиаларнен багълы. Эсернинъ баш къысымлары окъуйыджынынъ итибарыны тарта. Самимий, къальп сыджакъ-лыгъынен башлангъан ильк сатырлар гонъюльни джоштура.

Лякин кет-кете вакъиалар кишини меракъландырмайлар. Козь алдында сёзлернен чызылгъан манзаралар пейда олмайлар. Эсернинъ баш къараманы Османнынъ характери эмек фронтында, севги сынавында, умумен, аятта турмадан расткельген мешакъатларны енъюв вастасынен ачылмай. Аксине, онынъ насыл этип бригадир олгъаны, ондан сонъ технорукликке тайинленмесини икяе эте. Осман ве Раяне, Мустафа ве Мерзие араларындаки мунасебет, саф севгини автор пек къолай ёлдан юрьсете, бир тюрлю зорлукълар чекмей ниетлерине етелер. Меселя, ава чатлама сувукъ демекнен, Марийстанда къышнынъ аязлы олувынен окъуйыджыны къандырмакъ кучь. Бу сувукъ образларнен косьтерильсе башкъа меселе. Юректен ургъан севгининъ озюндже аязы ве арарети, кедери ве къуванчы олгъаны севишкенлерге белли. Поэмада исе севги тасвири ренксиз, эеджансыз олгъанындан гонъюльге ятмай.

Шиириетимизнинъ бугунь насыл осюв басамагъында тургъаны бизни зияде тюшюнджеге далдырмакъ керек. Башкъа чокъ къардаш халкълар поэзиясындан артта къалгъанымыз белли олып тура. Бунъа козь юммайыкъ. Эльбетте, бунынъ объектив, эм де субъектив себеплери бар. Эпимизге белли ки чокъ эксикликлерни ёкъ этюв огърунда баягъы ишлер япылып башланды. Энди озюмизге багълы олгъан тарафлары неден ибарет? Биз иджаткярлар озь ишимизде гъайрыдан къурувны пек яваш амельге кечиремиз. Гизлемек не керек, дженктен сонъки вакъытларда олып кечкен вакъиалар бизим къальплеримизде башкъаларына коре терен яралы излер къалдырды. Чокъларымызны адден тыш сакъынчакълыкъ, умютсизлик, иджадий араштырувлардан чекинюв адетлери бийлеп алды. Чюнки авасы булутлы деп язсакъ да не ичюн авасы булутлы, деп язасынъ деген итиразлар бильдирильген девирлер эди...

Бунынъ нетиджесинде акъикъатнынъ устю ялдызлангъан, риторик, адамларнынъ къальбини тепрендирмеген шиирлер пейда олдылар.

Энди о девирлер кечмиш олып къалды. Демек, эсерлеримиз бугуньки кунь талаплары дереджесинде олмакъ керек. Эр бир эсеримизден акъикъат сеси эшитильсин! Чюнки партиямыз бизлерден акъикъатны толусынен айтмакъны талап эте. Бу саада унер алмагъа рус совет эдебияты, къардаш халкълар эдебиятынынъ аджайип эсерлери чокъ. Я озюмизнинъ къырымтатар классик эдебиятымызда да халкъымызны маневий джеэттен тербиелеп кельген омюри узун шах эсерлер азмы?

Эдебиятымызнынъ ярыны олгъан умютли яш иджаткярларымызгъа къол тутмакъ лязим. Оларнынъ араштырувларына догъру ёл косьтермек, яшларгъа ишанчнен бакъув уйкен несиль эдиплерининъ боюн борджу экенини унутмайыкъ.

Энди эйи истеклерден, дюльбер сёзлерден амелий ишке авушайыкъ. Юксек бедиий эсерлеримизнен халкъымызны къувандырайыкъ!

МУСТАФА ИФРАИМ

КЪОЗУ

Йымшакъ юньлю къозум бар,
Сыйпасанъ пек бегене.
Эки къара козю бар,
Отлакъта шенъ эглене.

Чайырларгъа чыкъып мен
Къозума от топлайым.
Къорасындан къачаркен,
Мелесе — мен оплайым.

Мен къозумны пек севем,
О да мени пек севе.
Чагъырып: «Кель, кель», — десем,
Къалмай артымдан келе.

Йипекдайын юнь берсе,
Анам куньге середжек.
Къарлар ягъып къыш кельсе,
Анам къолчакъ ореджек.

ИБРАИМ СЕИТАБЛАЕВ

АГЪА-КЪАРДАШ

Эки агъа-къардаш бар
Бири Халиль — къара козь.
Кучюги исе — Сердар,
Урбасы даима тоз.

Бир бакъсанъ, шенъ ойнайлар
Чевре-чет думан олып.
Бир бакъсанъ, вай, агълайлар,
Козьлери яшкъа толып.

О десенъ, акъ аювнынъ
Къолуны къопаргъанлар.
Къокълачыкъкъа аш берип,
Ачлыкътан къуртаргъанлар.

Танкнынъ дюмени чыкъкъан,
Тавшаннынъ къулагъы ёкъ.
Халиль Сердарны йыкъкъан,
Балаларда шохлукъ чокъ.

ТЕРБИЕЛИ БАЛА

Пионер олып Ильмий
Мектептен къайтып кельди.
Окъуп-язып, чокъ бильги
Яшлыкътан алгъан эди.

Октябрятларгъа энди
Огрете о язмагъа.
Дерстен сонъ кете кенди
Къорада ер къазмагъа.

Окъуй китаплар булып,
Кичкене балаларгъа.
Окъугъанда тутулып,
Къалмай къыйын алларгъа.

Корьгенлер макътай дильден,
— Аферин, — дей огълангъа!
Языкъ олсун Ильмийден
Дерсте кери къалгъангъа.

САЙЫЛАР

Бир-бир эдим, бир эдим,
Сен бильмеген сыр эдим.
Къалем алып къолунъа
Мени догъру сыз дедим.

Бирге бирни къоштым мен,
Озь ишиме джоштым мен,
Оракъ башлы экини
Тельден яптым, иркинип.

Эки теке, бир секе,
Къошулышып учь олды.
Этменъиз онъа опьке,
Къошмакъ манъа кучь олды.

Учьке къоштым мен бирни,
— Дёрт-дёрт! — дедим.— Дёрт!— дедим.
Кечиккенге къапыны,
Дерске кирмей, орьт, — дедим.

Бир аякълы дёртке эш
Эм де дост бу бир экен.
Къошулгъан сонъ, олып беш,
— Мен аляджым! — дер экен.

Бешке бирни мен къошсам,
Эльбет олур о алты.

Эринмей ишке джошсанъ
Ясарсынъ бир къаралты.

Бугунь бир яш къартайдым,
Алты яшта яш эдим.
Бирни къошып, къопайдым,
— Еди яштам! — мен дедим.

Эки дёртни къошсам мен,
«Беш» алып да, джошсам мен,
Едиге бир къошкъандай
— Секиз олур шашкъандай.

Шербетке туз ташласанъ,
Ичильмез о, биль, акъыз,
Секизге бир къошкъан сонъ,
Олур о къамбыр Докъуз.

Эки бешке мен джоштым,
Сонъ докъузгъа бир къоштым.
— Дагъ артына къон! — дедим.
Сенинъ адынъ, он! — дедим.

Окъувда эм татильде!
«Беш» — ни севип сайынъыз,
«Беш»лер олса табельде
Къырдан чана тайынъыз!

ЭРКЕ ЯШАР

Пек худжурдыр бу Яшар,
Кимге бильмем, о ошар?
— Алма-армут менимки! —
Деп, къурунып, о ашар.

Досту онынъ ич де ёкъ,
Ойнамай о кимсенен.
Оюнджагъы онынъ чокъ,
Ойнай атнен-эчкинен.

Онынъ бети алмадай,
Къып-къырмызы янагъы.

Шыплангъан о, долмадай,
Пек буюк аш чанагъы.

Машинасы, аювны
О къучакълап отура.
Асыл бильмей тоювны,
Ассызлай ве къутура.

Пек худжурдыр бу Яшар,
Кимге бильмем о ошар?
— Алма-армут менимки! —
Деп, къурунып, о ашар.

АСАНЧЫКЪ

Асан, Асан асмадан,
Шыбырткъысы тасмадан.
Саба эрте тайчыкъны
Чёльге айдай къоркъмадан.

Асан тайны пек къарай,
Оны бакъып, зевкъ арай.
Индже белли тайчыкънынъ
Сачын оре ве тарай.

Тайгъа аса торбачыкъ,
Торбачыкъта арпа бар.
— Олурым, — дей Асанчыкъ, —
Бабам киби атчапар!

Джийрен къашкъа тайчыгъы
Ель етмезге ошайджакъ.
Дервизада джанчыгъы
Джюйрюклерни озаджакъ.

Хайырлаймыз!

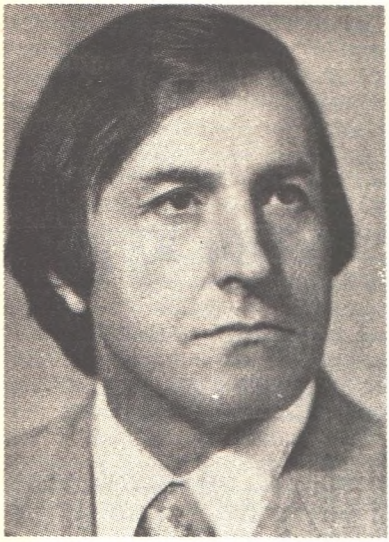

Отькюр ве адалетли къалем саиби

Мына бу саифеден бизге козьлерини керип «Я сизлер не демек истейсинъиз» деген манада бакъып тургъан йигит Эрвин Умеров да 50 яшыны толдурды. 50 яш! Бу инсан омюрининъ ярысы дегильми, аджеба? Ойле олса да, бизим Эрвин озюнинъ генчлик чагъындаки шенъ, шакъаджы, джансызны джанландырыджы, кейфсизни кейфлендириджи, адий-инсаний табиатындан вазгечмеди. Онынъле отурмакъ, къонушмакъ, я да узакъ сеферлерде булунмакъ инсангъа ялынъыз зевкъ багъышлай.

Иште бойле бир алидженап инсан 60-нджы сенелери бизим эдебият алемимизде пейда олды. О 1938 сенеси Къырымнынъ Октябрь районындаки Ени-Сала коюнде оджалар аилесинде дюньягъа кельди, Озьбекстаннынъ Алты-Арыкъ районында тасиль корьди, Москвада Максим Горький адына эдебият институтында алий малюматлы олды. Эмек ёлуны колхоз тарласында, сонъра Ванновский нефтьни гъайрыдан ишлев заводында чиленгирликтен башласа да, мектеп чагъындан онъа раатлыкъ бермеген эдебият севгиси башта «Ленин байрагъы» газетасына ве ниает Москвадаки буюк девлет нешриятларындан бири — «Детская литература»гъа алып кельди. Бу иш онынъ юрегине якъын эди ве бу иште о он беш йыл девамында эдебият алемининъ къалабалыкълары ичине чомып, ишлеп кельмекте.

Эрвин Умеров бизге, умумен Совет эдебиятына чокътан-чокъ эсерлер багъышлады. Оларнынъ ичинде ана тилимизде язгъан ве Гъафур Гъулам нешриятында нешир этильген «Эр даим кунеш олсун» (1970), «Эки атеш арасында» (1975), «Экинджи келин» (1978), «Йылдызларгъа догъру» (1983), «Умют» (1988) ве дигер повесть ве икяелеринден тертип этильген китаплары айрыджа дикъкъаткъа ляйыкътырлар. Онынъ айны заманда озьбек ве рус тиллеринде яраткъан «Коктал ёлу», «Козьлеринънинъ ярыгъы», «Меним ювам», («Ёш гвардия») ве «Экинджи келин» («Советский писатель») адлы китапларына кирген эсерлери бир чокъ къардаш халкъ окъуйыджыларынынъ дикъкъатыны джельп этти. Онынъ бир чокъ эсерлери балалар ве осьмюрлер аятына багъышлангъандыр.

Эрвин Умеров Москва нешриятында ишлеркен озюни СССР халкълары арасында уста терджиман оларакъ танытты. Онынъ къалеми астындан та институтта окъугъан йыллары Абдулла Къаххарнынъ «Къабирден давуш», ве бираз сонъджа Худайберди Тухтабаевнинъ «Тылсымлы къалпакъ», Латиф Махмудовнынъ «Къыргъый», «Сырлы мектюп», Отькюр Хашимовнынъ «Чёль авасы», Черкез-Алининъ «Сабалар къучагъында» романы, «Догъмушлар» ве «Ешиль далгъалар» повестьлери ве даа бир чокъ языджыларнынъ эсерлерини рус тилине терджиме этти. Онынъ айры терджиме эсерлерине вакъты иле Константин Симонов, белли озьбек тенкъидчиси, филология илимлерининъ докторы Пирмат Шермухамедов юксек къиймет кестилер.

Эрвин Умеров джаны-къанынен эдебияткъа берильген истидатлы къалемдашларымыздан биридир. Онынъ эли астындан бу куньге къадар терджимелеринен берабер рус, озьбек ве ана тилинде 27 китап неширден чыкъты. О шимди буюк колемде янъы эсер устюнде чалышмакъта. Эрвин Умеров эдебиятны севген ве онъа джан-юректен хызмет эткен, даима янъылыкъкъа ынтылгъан ве бу саада баягъы къазанчлар эльде эткен, окъуйыджыларгъа зевкъ багъышлагъан, семерели языджыларымыздан биридир.

Биз онъа узун омюр, сагълыкъ-селяметлик ве иджадий ишлеринде даима ёлджу йылдызлар парылдап тургъаныны истеймиз.

Усеин Куркчи

СЁЗ БИРИКМЕЛЕРИ

Ёкъ ерде. *1. Акъсызджасына, бир себепсиз, бир къабаатсыз (бирисине къаршы бир иш ишлемек, ишленильмек).* «Бизим папазымыз сиз олмакъ керек эдинъиз», — деп къойып, ёкъ ерде бу инсаниетли, мераметли къартнынъ джаныны агъырткъан эдим», — деди М. Горький. *2. Бом-бошуна, нафиле, файдасыз суретте.* Ашыкъ Умер сазын алып, шеэр-шеэрден юрьгенде, нидже омрюн шу ёлларгъа исраф этти ёкъ ерде. **Синонимлери:** нафиле ерде, тургъан ерде.

Ёкъ олып кетмек. *1. Ольмек, эляк олмакъ.* Бу сокъакътан дереге саркъайым десенъ, кучюк бир мукъайтсызлыкътан ёкъ олып кетмек бир шей дегиль! *2. Джоюлмакъ, гъайып олмакъ; гизленмек.* Ичкиджи тентек къайдадыр ёкъ олып кетти. Сабадан берли шу китапны къыдырам, тапамайым, къайда ёкъ олып кеткен, бильмейим.

Ёкъ фияткъа. *Бир шейни асыл къыйметинден сонъ дередже ашагъы, яни пек уджузгъа (сатмакъ, алмакъ).* Койдеки зенгинлер фукъаре халкънынъ башына миндилер. Элимиздеки багъ-багъчамызны, топрагъымызны ёкъ фияткъа алдылар.

Ёкъкъа къарышмакъ. *Гъайып олмакъ, эляк олмакъ, махв олмакъ; битмек-тюкенмек, эсери къалмамакъ, бир файдасыз, бош ерге сарф олунып савурылмакъ.* Немселер коюмизни амансызджа бомбалагъанда дагъда олмагъан олсакъ, балачагъамызнен ёкъкъа къарышып кетер эдик.

Ёкъкъа чыкъармакъ. *Ёкъ этмек, гъайып этмек; эсамесини окъумамакъ, ёкъ ерине саймакъ, ёкъ деп эсап этмек.*

Ёл алмакъ. *1. Бир ерге, бир нокътагъа догъру джонемек, кетип башламакъ.* Къаратёпе сув тыйнагъынен танышмакъ ичюн Ургут дагълары тарафкъа ёл алдыкъ. *2. Белли бир месафени кечмек, юрип илерилемек.* Баягъы ёл алгъан сонъ, майор Сеферьянц манъа айланып кулюмсиреди. *3. Озю ичюн бир ерден даимий, алышылгъан кечит тапмакъ, иймек.* Теплицанынъ артындаки диварнынъ тюбюнден сув ийип тура, анълашыла, арыкъ сувы о ерден ёл алгъан. *4. Бекленильмеген бир шекильге келип тюшмек, чатмакъ.* Бригадир, иш бойле ёл алыр деп ич умют этмеген эди. Гулизарнынъ ишандырувына тааджипленди.

Ёл ачмакъ (Ёл ачылмакъ). *Бир макъсаткъа ирише бильмек ичюн шараит, имкян догъурмакъ (догъурылмакъ), азырламакъ (азырланылмакъ).* Илимнен сен озюнъе ёл ачарсынъ, адамларгъа, мен киби, нур сачарсынъ.

Ёл ачыкъ. *Сени (оны, оларны, сизни) туткъан адам ёкъ, кете билесинъ! Ялварма йым, кете экен кетсин. Ёл ачыкъ, огъурлар олсун!*

Ёл бермек. (Ёл берильмек.) *1. Бирисине бир иш япмагъа имкян догъурмакъ, мани олмамакъ; бир шейнинъ девам этмесини темин этмек.* Дост оларакъ савлыкълаштым, куле-куле къол берип, акъикъатен гонъюлимден джан-достлыкъкъа ёл берип. *2. Эслемемек, корьмемек. Мусааде этильмеген ишлернинъ, адиселернинъ олмасына имкян догъурмакъ, къаршы чыкъмамакъ. Дженк демеси — олюм,* йыкъым, ёкъ файдасы. Келеджекте ёл берильсе, даа бетер, юз миллионлап инсанларны алып кетер. **Синоними:** ёл къоймакъ.

Ёл бермемек. (Ёл берильмемек). *1. Бирисининъ, бир шейнинъ илерилемесине, осьмесине, яйрамасына мани олмакъ, сед чекмек.* Тынчлыкъсевер инсанлыкъ фашизмнинъ бир даа баш котермесине ёл бермез. *2 Бирисине бир шейни, бир иш ве арекетни япмагъа мусааде этмемек, яптырмамакъ.* Болюклерде бир башакъынынъ биле гъайып олмасына ёл берильмей. **Синонимлери:** ёл къоймамакъ, ёл къоюлмамакъ.

Ёл ичинде къалдырмакъ. (Ёллар ичинде къалдырмакъ). *Бакъымсыз, незаретсиз, къорчалавджысыз къалдырмакъ.* Арсланов кельсе, айтаджагъым. Ахмакъ олып юрьмесин. Эскендерни ёллар ичинде быракъып кетмесин!

Ёл ичинде къалмакъ. (Ёллар ичинде къалмакъ). *1. Бакъымсыз, къорчалавджы-*

сыз, эр шейге мухтадж алда къалмакъ; етим олмакъ. Барып да иш онынъ файдасына чезильсе, ёллар ичинде къалырмыз. *2. Бирисини, бир шейни араштырып юрьмек, яки бирисине, бир ерге чокъ къатнамакъ, барып келе бермек.* — Баласына пек къасевет этти: чыкъ да къыдыр, чыкъ да къыдыр — къалды ёллар ичинде.

Ёл корюнмек. *Бирисине, бир ерге кетюв, барув зарур олып къалмакъ.* — Давранып ашанъыз, Мумин ака, бизге кене ёл корюнди. — Къайда? — Экинджи болюкке.

Ёл косьтермек. (Ёл-ёрукъ косьтермек). *Бирисине не япмакъ, насыл давранмакъ кереклигини огретмек; огют бермек, тертип, низам бильдирмек.* «Геминъиз олсун тек, Салгъыр да юрьсетир, денъизден денъизге ёллар да корьсетир.» **Синоними:** акъыл бермек, акъыл огретмек.

Ёл тутмакъ. *1. Бир ниетке иришмекни озюне макъсат этмек; яшав тарзыны сайлап алмакъ.* Журнал оджаргъа методик ярдым косьтерювден башкъа, педагогиканынъ актуаль меселелерини айдынлатув ёлуны тутты. *2. Бармагъа къарарлаштырылгъан ерге догъру кетмек, чыкъмакъ.* Амет арбий къысымлары денъишкени ве шимди фронткъа догъру ёл туткъанлары бильдирген эди.

Ёлунъа ёлдаш, сырынъа сырдаш. *Бирибирини яхшы анълагъан садыкъ дост, аркъадаш.* Мемет пек яхшы адам. Сени бегене, севе. О, ёлумызгъа ёлдаш, сырымызгъа сырдаш олур. **Синоними:** алынъа алдаш, сырынъа сырдаш.

Ёлгъа къоймакъ. (Ёлуна къоймакъ). *1. Тертипке чекмек, тюзетмек, эйилештирмек. Барып бираз пара ала Госбанктан,* артельни ёлуна къоя эр якътан. *2. Бирисини бир ишке (курешке, вазифеге, эйиликке, догъру яшамагъа, омюрде сайгъылы ер тутмагъа ве ильх.) джельп этмек.* Илле муаббет, чалышкъыр инсанларынъ ёлгъа салды мени де юрек берип. *3. Бирисини, бир шейни кетиледжек тарафкъа догърултып озгъармакъ, джонетмек.* Лагерьге кетеджек пионерлерни топладым, эписини машинагъа ерлештирип, ёлгъа къойып къайттым.

Ёлгъа минмек. (Ёлуна минмек). *1. Онъаймакъ, эйилешмек (иш ве сагълыкъ, мунасебетлер акъкъында).* Осман теректен йыкъылып, бираз эзильген ве мийи сарсылгъан эди. Шимди сагълыгъы бир ёлгъа мине башлады. *2. Дурулмакъ, тюзельмек (ахлякъ, мунасебет, сыра-сайгъы акъкъында).* Бу тартышув узар энди бир къач айгъа, келин исе минмей арув бир ёлгъа. *3. Омюрде озь еринъни тапмакъ..* — Дайымнынъ кучюк огълу Рефат да ёлгъа минди. Чалыша, озь чаресини озю коре.

Ёлгъа тюшмек. *Бир себеплерден толайы бир ерге ашыкъып кетмек, кете башламакъ, джонемек.* Бир къач дакъкъадан сонъ бири-биримизге таянып юкълап къалгъанмыз. Саба, танъ ярыгъынен ёлгъа тюштик.

Ёлгъа чекмек. (Ёлуна чекмек). *Бирисине нормаль, намуслы омюр тарзына кечмеге ярдым этмек.* Биз, буюк бир коллективмиз, ич олмадым, балаларынынъ хатыры ичюн бу адамны бир ёлуна чекейик.

Ёлгъа чыкъмакъ. *Макъсадынъа иришмек ичюн бель багъламакъ, ишке киришмек.* Нидже бинълер ирмек ичюн сонъ енъишке, кенъ адымлап, чин истекнен чыкъты ёлгъа.

Ёлда-ызда. *Тышта, расткельген ерде, тюрлю ерлерде, анда-мында.* Озь тувгъан еринъде олсун, ёлда-ызда олсун, дост-эш, ишанчлы аркъа инсангъа пек керек.

Ёлдан чыкъармакъ. (Ёлдан аздырмакъ). *Бирисини яманлыкъкъа джельп этмек, яман ёлгъа чекмек, юрюш-турушыны яман тарафкъа авдырмагъа къандырмакъ.* — Сенинъ Зульфат доступъы мен де бегенмейим. О сени ёлдан чыкъара. **Синоними:** баштан чыкъармакъ.

Ёлдан чыкъмакъ. (Ёлдан азмакъ). Ёлдан таймакъ). *Бозулмакъ, юрюш-турушынъда яманлыкъкъа авмакъ; ахлякъсызланмакъ, итаатсызлынмакъ.* «Джийрене эр лафындан корьген киши, мефкуреси бозулгъан, ёлдан тайгъан. Аятны о, озюнджe, оюн сайгъан». **Синоними:** ёлунъны шашырмакъ.

Ёлунъ тюшмек. *Бирисине бир ерге, бир тарафларгъа барув зарур олып къалмакъ.* Эльдар: — бизге мусафирликке келинъиз... Юсупов: — Сагъ ол, бир ёлум тюшсе, кирип чыкъарым.

Ёлуна къоймакъ. *Тертипке, низамгъа чекмек; къалабалыкъ ве къарышыкълыкъны битирмек; керек олгъан нормаль изине кирсетмек (ишни, идарени, омюрни, ходжалыкъны ве ильх).* Шеэр партия комитети онъа балалар багъчасынынъ ишлерини ёлуна къоймакъны авале эттилер. **Синоними:** сырасына къоймакъ.

Ёлуна минмек. *Арзу этильгени киби ола башламакъ, яки тюзельмек, яхшылашмакъ.* Консерватизм белли хасталыкъ. Онынъ иляджы къолай. Зарар ёкъ, эртекеч иш ёлуна минер. **Синоними:** сырасына минмек.

Ёлундан алып къалмакъ. (Ёлдан алып къалмакъ). *Бир ишнен яки лафнен бирисининъ вакъытыны алмакъ, бараджакъ ерине кетмесини токътатмакъ яки кечиктирмек.* Сардаров малюматны козьден кечиргенге къадар солдат токътап турмагъа меджбур олды. — Мен сизни ёлдан алып къалдым, гъалиба.

Ёлундан къалдырмакъ. (Ёлдан къалдырмакъ). *Барыладжакъ ерге джонемеге, кетмеге мани олмакъ.* — Айды, сени ёлунъдан къалдырмайым. Къарт да беклей.

Ёлунъдан къалмакъ (Ёлдан къалмакъ). *Бараджакъ, барыладжакъ еринъе бир себеплерден толайы баралмамакъ.* — Мен коклерде учам, еллернен, булутларнен курешем. Сенинъчюн олып ёлумдан къалдым.

Ёлуны басмакъ. (Ёл басмакъ). *Ёлджуны союндырмакъ, тонамакъ, малыны, парасыны тутып алмакъ.* Сонъки кереси колониядан къачты. Ёлда ат чанасынен шеэрден келеяткъан къадыннынъ ёлуны баса.

Ёлуны кесмек. *Бирисининъ, бир шейнинъ илерилемесини, инкишафыны токъатмакъ яки бир ерден кечип кетмесине мани олмакъ.* Нишанджы къыз пулемёт атешинен немсе автоматчыларынынъ ёлуны кести. **Синоними:** огюне чыкъмакъ.

Ёлуны тапмакъ. *Бир усулнен, дуйдырмадан, ачыкътан-ачыкъ олмаса да, бир къолайнен беджермек.* «Ватан эвлятлары» гизли группасындаки джесаретли яшлар ёлуны тапып, шу клубгъа мина къоймагъа наиль олдылар.

Ёлунъны шашырмакъ. *Юрюш-турушынъда яманлыкъкъа авмакъ, бозулмакъ.* — Сиз Зелиханы «ёлуны шашырды, кезе» деп къабаатламакъ истейсиз. Лякин оны ёлдан чыкъармагъа озюнъиз себепчи олмадынъызмы? **Синоними:** ёлдан чыкъмакъ, ёлдан азмакъ.

Ёргъанынъа коре аякъ узатмакъ. *Озь имкянынъа коре яшамакъ, чалышмакъ, арекет этмек.* — Мен берджимек шорбасынен кечинесинъиз, демейим. Амма ёргъанынъызгъа коре аякъ узатмакъ керексиз.

Замангъа уймакъ. *Озь девринъ талап ве истеклерине, адетлерине бойсунмакъ.* Заман замангъа уймаса, сен замангъа уй, дегенлер.

Заныма къалса. *Манъа коре, менимдже, тюшюнгениме, анълагъаныма коре.* Тувгъанларыма къавушув арзусы мени ич бир вакъыт бырякъмады. Заныма къалса, бу сатырлар сени тааджиплендирмезлер.

Запарта ашамакъ. *Яхшы сёгюльмек, къатты тенбиеленмек, тазирленмек.* **Синоними:** зыкъы ашамакъ.

Запарта бермек. (Запарта чекмек). *1. Бирисини бир ерсиз иши, янълышы, къолайсызлыгъы ичюн къатты тазирлемек, сёгмек.* Мына мен ЗАГС идаресининъ мудирим. Санъа ойле бир запарта берейим ки, турнанынъ къонгъан ерини корь!.. *2. Бирисине яхшы бир котек урмакъ, силиштирмек.* Фашистлер дагъгъа сокъулдылар, лякин партизанлар оларгъа ойле бир запарта бердилер ки, кери чекильмеге меджбур олдылар. **Синоними:** зыкъы бермек.

Зар чекмек. *Бирисинден, бир шейден заметсиремек, эзильмек, безмек, чекишмек, азапланмакъ, къыйналмакъ.* Дагъда агъач кесиджилер чиркийлерден, сюйрюсинеклерден зар чекелер. Онынъ ичюн махсус маскалар киелер.

Зарар ёкъ. (Зарары ёкъ). *Къулакъ асма, эмиет берме; раатсызланмакъ керекмей.* — Зейнепсиз мен тарсыкъып олерим. — Зарар ёкъ, бир-эки афта къыйналырсынъ, сонъ алышып кетерсинъ.

Зар-зорнен. (Зар-зоруна). *Кучьлюкнен, сонъ кучюнъни сарф этип, сонъ дередже къыйынлыкънен (япмакъ, беджермек, эшитмек, корьмек...).* Онынъ: «Не ерде яраландынъ?» — деп сорагъаныны зарзорнен эшитем, сеси ер тюбюнден чыкъкъан киби келе.

Замет олмаса. *Къыйын олмаса, кучьлюк этмесе, агъырлыкъ, къыйынлыкъ этмесе.* (Незакетнен сёйленильген ибаре). Замет олмаса, ярын да бир келип бакъынъыз, бельки агъам озю эвде олур.

Земанесине коре кеманеси. *Бир шей я ки арекет, я да адетлер девирине коре уйгъун олувы.* — Быракъ, бала, дилетанткъа ошайсынъ... — Кесен-кес айтам ки, мийинъиз эки тарафлама пароноид. — Ана санъа, земанесине коре кеманеси! Тентек чипче!.

Зерре къадар. *Азчыкъ, пек, аз, бираз.* «Эгер манъа зерре къадар севгинъ олса, бу севги ашкъына докторгъа барып корюн, мени тынчландыр», — деди Мансур.

Зеэр киби. *1. Пек аджджы (шей) пек кескин, аджджы (агъры).* Бугунь кетирген биберинъ зеэр киби аджджы, ондан долма олмаз. *2. Пек кескин, пек ачувлы, табиаты серт адам.* — Къомшунънен неге анълашалмайсынъ шу? — Чаре ёкъ, анълашылмаз, зеэр киби бир къарт.

Зеэр къусмакъ (Зеэр пуськюрмек). *Бирисини зокъумламакъ, ашшаламакъ, ынджытмакъ, эзиетлемек.* Заман ойле ки, дост къылыфына кирип, зеэр къускъан унсурлар да бар.

Зеэрли тиль. *Акълы-акъсыз, хатыр саймай акъаретлейиджи, джанынъа тийиджи сёзлер, лафлар айткъан адамнынъ тили акъкъында.* Эвдекилер де, чалышкъан ериндекилер де онынъ зеэрли тилинден къуртулмайлар.

Зиль тутмакъ. *Яранмакъ, козьге кирмек ниетинен башкъа бирининъ фикрини, сёзлерини текрарламакъ, онъа ялтакъланмакъ, онъа къол тутмакъ, онынъ авасына ойнамакъ.* — Эминов дейсизми? Билемиз. Оны бильмеген ёкъ. Прорабларнынъ къулагъыны чынълата, эписине зиль тута. Сонъ, «кечиниш дюньясы бу!» дей.

Зифт къаранлыкъ. (Зиндан къаранлыкъ). *Пек къаранлыкъ, ич бир шей корюнмей.* Зифт къаранлыкъ геджеде Эреджеп манъа ёл косьтерди.

Зор белянен. *Мешакъкъатнен, чокъ кучьлюкнен, къыйынлыкънен.* Рустем ве о адам зор белянен бир къач дакъкъа ичинде йигитни къапы янына алып чыкътылар.

Зоргъа къалса. *Башкъа чаре тапылмаса, башкъа бир ёл олмаса.* — Тез ол, къапынъны ач, мен Алимим! — дей. Зоргъа къалса, парлап кирерим.

Зорнен аякъта турмакъ. *1. Зайыф олмакъ, такъаттан тюшмек, кучьсизленмек.* Узакъ сюрьген хасталыкъ бичаренинъ эсини-усуны алды — зорнен аякъта тура. *2. Саргъуш, зияде ичкен алда*

олмакъ. — Кене ичтинъми? — Ё-окъ, ичмедим. — Ичмеген экен, бакъ, масхара, зорнен аякъта турасынъ!

Зымп этип кельмек. (Зымп этип чыкъмакъ). *Анъсыздан, бекленильмеден, умютсизден; бирден, шу арада (чыкъмакъ, кельмек, корюнмек ве ильх.).* — Къайнатанъны видждансызлыгъы ичюн кореджек козюм ёкъ эди. Саба эрте зымп этип къаршыма чыкъмасынмы! Афу истеди.

Зынджырдан къуртулгъан киби. *Алельаджеле, алдына-артына бакъмадан, тез-тез (чапып кетмек, чапып кельмек, сокъулмакъ, сыптырылмакъ).* — Айды, бар шуны, сен де къошул шу балаларгъа, дегенимнен, Хайрий зынджырдан къуртулгъан киби, эвден чапып чыкъты. **Синоними:** къазыкътан къуртурлгъан киби.

Зынджырдан къуртулгъан аюв киби. Сынъыр, къарар бильмеден, озь арекетлеринде ве сёзлеринде ашып-ташмакъ, атылмакъ. Ёлда машина бозулды, кечикип кельдим. Халиль исе ачувлангъан. Зынджырдан къуртурлгъан аюв киби, адджжы сёзлернен манъа уджюм этти.

Зыр-зыбылдакъ. *Бириси сонъ дередже факъыр, ич бир шейи ёкъ, бир шейсиз.* — Элинъден ич бир шей кельмей. Эгер шу шоферликни де огренмеген олсанъ, зыр-зыбылдакъ ач къалыр эдинъ.

Зытына басмакъ. (Зытына тиймек). *Озюнинъ иш ве арекетлеринен, турушы-юрюшинен бирисини асабийлендирмек, окелендирмек, гъадапландырмакъ.* Озюм барот киби патлагъан бир адамым. Агъам олса олсун, зытыма тийсе, къашына-козюне бакъмам, акъикъатны айтырым.

Из къалдырмакъ. (Из ташламакъ). *Омюрде озюни анъдыра биледжек унутылмаз ишлер, хызметлер, тесирлер япмакъ.* Эмек севген эрлер аякъ баскъан ерде из къалдыралар.

Изине тюшмек. *Бир сырнынъ устюни ачувда догъру ёлда олмакъ.* Тефтишчи чокъ араштырувлардан сонъ, джинаетчининъ изине тюшти. *2. Бирисининъ пешинден, аркъасындан кетмек.* — «Азамат» тавшан изине тюшти, — деди шеэрли йигит. Эм акъикъатен арадан бир дакъикъа кечмеден «Азамат» чалы астындан бир тавшан айдап чыкъарды.

Изинден кетмек. *Бирисини яки онынъ бир хусусиетини озюне нумюне алып, онынъ ёлундан кетмек, онъа иермек.* О, Чырчыкъ танк окъув юртуна кирди. Мен огълумнынъ меним изимден кетмек истегенини анъладым.

Изинден юрьмек. *Пешинден юрьмек, аркъасындан къалмамакъ.* Даима таъкъип этмек.

Илери кетмек. *1. Къарардан ашмакъ, бир шейде сынъыр бильмемек.* Дюнь къайнатамнен ички устюнде бираз тартыштыкъ. Мен де зиядедже илери кетип, къарарыны къачырдым, гъалиба. *2. Вазифенъде буюмек, ишинъде мувафакъиет къазанмакъ.* Осман бизим трестке якъында ишке кирсе де, хызметинде пек талантлы. Озю яш олгъанына бакъмадан, ишинде чокъ илери кетти.

Илери сюрьмек. *Теклиф этмек, ортагъа къоймакъ, музакереге чыкъармакъ.* Докладчы, бала эдебияты саасында япылмасы керек олгъан бир сыра тедбирлерни илери сюрьди.

Ильк бакъышта. (Ильк назарда). *1. Биринджи алынгъан тесирде.* Янъы кельген агрономнынъ джиддий адам олгъаныны совхоз директоры ильк бакъышта анълады. *2. Шу арада, аман, бир кереден. Оджамызны ильк бакъышта севген эдим. Онынъ муляйим череси, самимий сеси аля хатырымда.* **Синоними:** бир бакъышта, бир бакъкъанда.

Ильк къарылгъач. *Муджджеджи; биринджи хабер кетириджи; биринджи нишане; биринджи алямет.* Арт-артындан учты кокке Спутниклер, гемилер. Булар — Совет фенининъ ильк къарылгъачы эдилер. **Синоними:** биринджи къарылгъач.

Ильк невбетте. *Биринджиде, башта, эвеля, эр шейден эвель, биринджиде.* Акименинъ ильк невбетте япкъан иши окъув программаларыны козьден кечирмек олды. **Синоними:** ильк эвеля, ильк оларакъ.

Ильк оларакъ. (Ильки олып). *Биринджи олып, башта, биринджилер сырасында.* Койде трактор дюмени башына ильк оларакъ Асан агъа отургъан эди.

Ине тешиги бинъ алтын. (Ине делиги бинъ алтын). *Бириси къамачавда, зор алда, буюк хавф ичинде, къачмагъа ери ёкъ.* Бир сюрю чобан копеги урип-авулдап, онъа къаршы келе. Къашкъыргъа ине тешиги бинъ алтын олып корюне.

Ине ташламагъа ер ёкъ. *Пек чокъ адам топлангъан, пек сыкълыкъ, пек таращлыкъ, пек къалабалыкъ.* Усеин акъай ачыкъ къапыдан ичери сокъулды, сокъулды амма, анда ине ташламагъа ер ёкъ эди. **Синонимлери:** ине ташласанъ ерге тюшмейджек, баш сокъмагъа ер ёкъ, аякъ басмагъа ер ёкъ, адым атмагъа ер ёкъ.

Инеден ипкедже. (Инесинден ипинедже). *1. Эр шейи бар, эр тюрлю шейи бар, олмагъан шейи ёкъ.* Коюмизнинъ меркезинде ачылгъан буюк Универмагда инеден ипкедже эр шей бар. *2. Эр шейни, эписини, керек олгъан эр бир шейни тамамламакъ, текмиллемек, азырламакъ, бильмек.* О, бу донатмалардан бир шей анъламаса да, инесинден ипинедже эр шейни сорады.

Ине устюнде отурмакъ (Инелер устюнде отурмакъ). *Пек раатсыз олмакъ, теляш, хавф, эеджан ичинде къалмакъ.* Эдем, къартнынъ бу сёзюне ачувланса керек, инелер устюнде отургъан адам киби, къыбырданып тура.

Иненен къую къазмакъ. *Пек агъыр, буюк эмек ве дикъкъат талап эткен ишлер япмакъ. Чокъусы акъыл-фикир, окъув-язув ишлери акъкъында.* Иненен къую

къазгъан киби, дане-данелерден дагъ къадар берекет асыл эттик.

Инсан ерине саймамакъ. (Адам ерине саймамакъ). *Бирисини бийсинмемек, ашаламакъ, акъаретлемек.*

Инсан киби. *Яхшы, келишикли суретте, уйгъун шекильде, кереги киби, адамджасына иш япмакъ, мунасебетте булунмакъ.* Олар озь ишлерини не вакъыт инсан киби япкъанлар?! Шарифа ханым да ойлелериндeн. Эм йырлай... озю де инсан киби йырласа экен!

Инсан сайламакъ.

Инсан саймакъ.

Инсан сырасына кирмек.

Инсан сырасына къошулмакъ.

Инсанлыкъ алы. *Адамнынъ эр тюрлю къыйынлыкъкъа, хасталыкъкъа тюшмеси, ярдымгъа мухтадж олмасы итималдыр, олуджыдыр.* Онынъ къуртулып чыкъканына баягъы вакъыт олды. Юнуснен экимиз пара къошып, кене инсанлыкъ алы, деп онъа посылка йибердик.

Индже элеп, сыкъ токъумакъ. *1. Эр шей хусусында, башта теренден огренип, эсаслы ве этрафлы нетидже чыкъармакъ, ишни къусурсыз япмакъ.* Мерьемнинъ къолундан чыкъкъан эр иш мукеммель олур. Акъикъатен, индже элеп сыкъ токъугъанлардан. *2. Мызмызлыкъ этмек, ерсиз ве арткъач талаплар къоймакъ.* Янъы уста худжур эриф, анълап оламайым. Неге о къадар индже элеп сыкъ токъуй шу. Эр кес ишини браксыз ве арткъачынен япа да...

Инджеден токъумакъ. *Озюнинъ бирисине къаршы олгъан арекетлерини дуйдурмадан, буюк бир мукъайтлыкъ ве дикъкъатнен беджермек.* Сардаров Амановны тенбийлер киби шойле деди: — Хакимовдан сакът олунъыз... Пек инджеден токъуй.

Инджеден элемек. *Буюк дикъкъатнен тешкермек, эр тарафлы бакъмакъ, нетиджени ольчеп-бичип чыкъармакъ.* Меркезий универмаг бугунь чалышмай. Тешкериджи бухгалтерлер бригадасы кельди. Пек инджеден элейлер, гъалиба. **Синонимлери:** аслыны-астарыны акътармакъ, тюбю-темелини тефтишлемек.

Ип богъазына. *1. Безгинлик, хошнутсызлыкъ ибареси. Не япса япсын, не олса олсун — менимчюн (бизимчюн) артыкъ фаркъы, эмиети ёкъ.* Шимди сизни бир даа, энди сонъки кере, барыштырайым, сонъ ип богъазынъызгъа! *2. Языкъсынмаюв, «барсын кетсин» манасында.* — Иште, бузавчыкъны саттым, эм янмайым, ип богъазына.

Ип узюльмек. *Арадаки багъ кесильмек, мунасебет токътамакъ.* Шейдени пек севемиз. Лякин бу ошеклерден сонъ бизни багълагъан ип узюльмесе яхшы.

Ипек киби олмакъ. *1. (Къатты шейлер акъкъында). Озь къаттылыкъ хусусиетини гъайып этмек. 2. Белли бир сыкъыштырувдан сонъ, озюнден эр истенильген шейни, талапны ич бир къаршылыкъсыз япмакъ, эда этмек.* Шу сизинъ «илядж» бизим хастагъа пек шифалы олды. Оны танымакънынъ чареси ёкъ — къозу киби юваш, ипек киби йымшакъ олгъан. **Синонимлери:** балавуз киби олмакъ, майлы мышыкъ киби олмакъ.

Ипи кетти, къопкъасы да кетсин. *Озюнинъ тюшкен агъыр вазиетини тюзетмек ичюн курештен вазгечмек. Чаресизлик, умютсизлик ибареси.*

Ипнинъ уджуны къачырмакъ. *Къарар бильмемек, келишиксиз, мунасебетсиз сёйлемек, арткъачлыкълар япмакъ; озь вазиетинъни бозмакъ, итибарынъны тюшюрмек.* Дилявер энди текмиль ипнинъ уджуны къачырды. Иши-кучю карта ойнамакъ. Оны батакълыкътан чыкъармакъ керек.

Ипнинъ уджуны тапмакъ. *Гизли ишнинъ, сырнынъ устюни ачмакъ.* Энъ муими шу ки, биз ипнинъ уджуны таптыкъ.

Ипсиз багъламакъ. *1. Бирисини белли тесир ве шариат даиресинде* тутып, онынъ арекетлерине сербестлик бермемек. Мухтар агъанынъ джебиндеки печать эр кеснинъ къолуны ипсиз байгълай, тийсенъ, патлайджакъ бир бомба киби урькюте эди. *2. Бирисини озюнъе ашыкъ этмек.* Рустем бу дакъикъаларда келеджекнинъ татлы дуйгъуларынен яшай эди. Олар ны ипсиз багълагъан кучьлю, джазибели тесирлер эди.

Ипсиз багъланмакъ. *Бирисине ашыкъ олмакъ, я да чешит алякъалардан себеп онъа табий олмакъ.*

Ипсиз богъмакъ. Бирисини чыкъымсыз, агъыр вазиетке къоймакъ, маддий-маневий джеэттен сыкъыштырмакъ. — Ферит, сенинъ бу чиркин сёзлеринъ, къаба арекетлеринъ мени ипсиз богъды, сабырым къалмады артыкъ!

Ипсизнинъ бири. *Быралкъы, чапкъын.* Бу этрафта онынъ этмишлерини бильмеген ёкъ. О, ипсизнинъ бири. Онъа баш къошма сакъын!

Иптен-къазыкътан къуртулгъан. *Быралкъы адамлар, асылы бельгисиз, арамтамакълар, зыпкъынлар.* Бу ерлер сыджакъ ве ашы-сувы бол ерлер деп, иптенкъазыкътан къуртулгъаны бу якъларгъа сыгъына.

Истегенинъ къадар. *Пек чокъ, чокъ мыкъдарда.* Шукюрлер олсун, къырмызы къум шеэр дживарындаки карьерде истегенинъ къадар. **Синоними:** ады-эсабы ёкъ.

АЛИМЕ

Сёзлери ве музыкасы ФЕВЗИ АЛИЕВНИНЪ

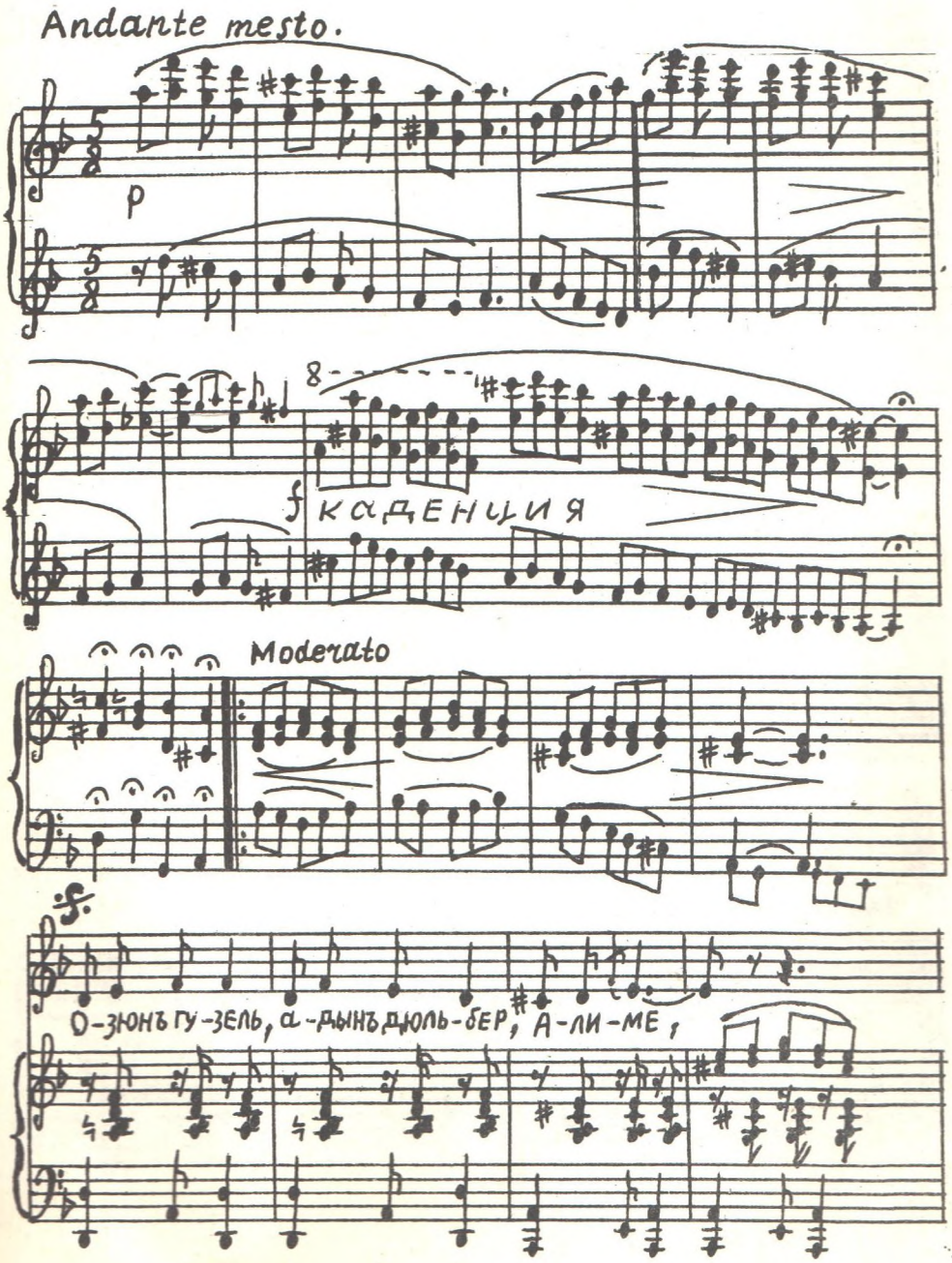

А-МЕТ-Хан-дай дже-сюр э-динъ, А-ли-ме.

Биз-лер и-чюн, Ва-тан и-чюн, халкъ и-чюн

ку-реш-лер-де э-ляк ол-дынъ, А-ли-ме.

Биз-лер и-чюн, Ва-тан и-чюн, халкъ и-чюн

ку-реш-лер-де э-ляк ондынъ, А-ли-ме.

Къа-би-ринъ-нинъ чс-тюн-де-ки ол гуя-лер бет сы-манъ-ны,

гурь а-ят-ны анъ-ды-ра. Эш-кынъ и-ле йыр-лагъан шенъ

буль-буль-лер Ва-та-нынъ-чюн джан бер-ге-нинъ анъ-ды-ра.

Эш-къынъ и-ле йыр-лаа-гъан шенъ буль-бул-лер,

1. 2.

Ва-та-нынъ чюн джан бер-ге-нинъ анъ-ды-ра. анъ-ды-ра

mf

f

анъ-ды-ра.

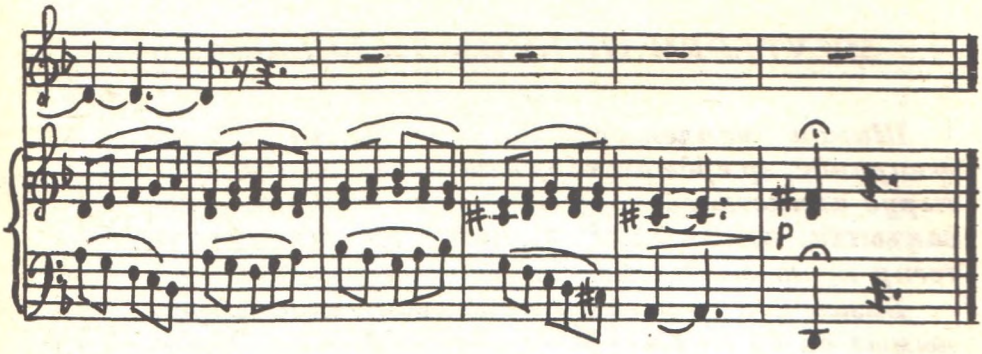

Озюнъ гузель, адынъ дюльбер, Алиме,
Амет-Хандай джесюр эдинъ, Алиме.
Бизлер ичюн, Ватан ичюн халкъ ичюн
Курешлерде эляк олдынъ, Алиме.

Багъалама:

Къабиринънинъ устюндеки ал гуллер
Бет сыманъны, гуръ аятны анъдыра.
Эшкъынъ иле йырлагъан шенъ буль-
буллер
Ватанынъчюн джан бергенинъ
анъдыра.
Эшкъынъ иле йырлагъан шенъ
бульбуллер
Юреклерде яшагъанынъ анъдыра.

Яшлыгъынъа тоялмадынъ, Алиме,
Бахтлы куньлер коралмадынъ, Алиме.
Бизлер ичюн, Ватан ичюн, халкъ ичюн
Курешлерде янып кеттинъ, Алиме.

Багълама.

Халкъымызнынъ гъурурысынъ, Алиме,
Несиллерге сен унерсинъ, Алиме.
Гузель адынъ дестан олды тиллерде,
Йыллар кечер, эбедийсинъ, Алиме.

Багълама.

МУХТЕРЕМ ОКЪУЙЫДЖЫЛАР!

Шимди мемлекетимизде гъайрыдан къурув девиринде, эр ерде ашкярлыкъ ве демократиялаштырув аляметлери эп зияде озюни тадбикъ эткен вакъытта, языджылар сёзюнинъ ве эдебиятнынъ тесир кучю зияде эмиетке малик олмакъта.

Бизим ана тилимизде чыкъкъан екяне журналымыз да бу джумледен мустесна дегиль. Онынъ эр бир номеринде эр ким озю ичюн меракълы, файдалы, окъунакълы материал тапа биле. Шунынъ ичюн олса керек, «Йылдыз»нынъ да абунеджилер сайысы номерден номерге арткъаны табиийдир.

Редакция хадимлери журналда эп даа меракълы ве эмиетли материаллар басылып турмасы ичюн озь гъайретлерини аямайджакълар. Лякин биз истеймиз ки, «Йылдыз»ымыз даа чокъ адамларнынъ элине барып тюшсин.

Базы себеплерден бу йыл ичюн журналгъа языльып оламагъанлар озь районынынъ «Союзпечать» идаресине барып, йылнынъ экинджи ярысына, я да эр анги айдан башлап языла билелер.

«Йылдыз» журналы эр эвде олсун. Эр бир къорантагъа о тувгъан тилимизнинъ къокъусыны, зенгинлигини алып кирсин.

На крымскотатарском языке. **«Йылдыз» № 3 («Звезда» № 3).**
Орган Союза писателей Узбекской ССР.
Ордена Трудового Красного Знамени типография Издательства ЦК КП Узбекистана.

Ташкент —1988.

Техникий редактор А. Сеногъулов. Корректор З. Эреджепова.

Рессам Ремзи Алиев.

Бир матбаа табагъы колеминден эксик эльязмалар муэллифине къайтарылмаз.

Буюк колемли эсерлернинъ къыскъартылгъан, журнал варианты къабул олуна: несир эсерлер 150 саифеден, назм эсерлер 700 сатырдан ашмамакъ керек.

Басылувгъа 22.04.88 с. берильди. Басылувгъа 9.06.88 рухсет этильди. Р-09805. Кягъытнынъ форматы 70 · 108 1/16. Юксек басма. Шартлы матбаа табагъы 12,6. Физ. Табагъы 9. Нешрият-эсап табагъы 13,5 Тиражы 7307. Сымарыш 3479. Фияты 80 к.

Условных печ. л. 12,6, физ. л. 9. Уч-изд. л. 13,5. Зак. 3479. Основан в 1980 г.

Адресимиз: 700000, Ташкент шеэри, Ленин проспекти, 41-нджи эв.
Телефонлар 33-41-91, 33-83-63, 33-28-36.